

8С

К78

**ІВАН
ФРАНКО
— ІСТОРІК
УКРАЇНИ**

М. М. КРАВЕЦЬ

М. М. К Р А В Е Ц Ь

І В А Н
Ф Р А Н К О
— І С Т О Р И К
У К Р А І Н И

ВИДАВНИЦТВО ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1971

Висвітлюється вклад великого Каменяра — найвидатнішого після Т. Г. Шевченка представника української революційно-демократичної історіографії — у вивчення історії України. Проаналізовано методологічні погляди І. Я. Франка як історика, дано його оцінку проблемних питань з історії України доби феодалізму. Розкрито глибину Франкового дослідження епохи капіталізму на західноукраїнських землях. Окремий розділ присвячений оцінці революціонером-демократом української історіографії з найдавніших часів аж до початку ХХ ст. Показано також видавничу діяльність І. Я. Франка в галузі історії України.

Монографія розрахована на викладачів і студентів історичних факультетів, наукових працівників та широкі кола читачів.

Відповідальний редактор —
доктор історичних наук Я. П. Кісь

У другій половині ХІХ—на початку ХХ ст. в економіці західноукраїнських земель розвивались капіталістичні відносини. Поширювалось фабрично-заводське виробництво; сільське господарство, що його почали вести у значній мірі на капіталістичній основі, все тісніше зв'язувалось з ринком.

Проте західноукраїнська економіка відставала у своєму розвитку від економіки передових капіталістичних країн. Обплутана численними феодально-кріпосницькими пережитками, залежна від економіки більш розвинутих австрійських і угорських провінцій, вона розвивалась дуже повільно. Західноукраїнські землі стали внутрішньою колонією Австро-Угорщини. Це був один із важких наслідків штучного відриву цих земель від Наддніпрянської України.

Економічна відсталість окупованих Австро-Угорщиною українських земель позначилась на класовій структурі їх населення. Промисловий пролетаріат формувався тут повільно, до того ж переважна його більшість була зосереджена в дрібній промисловості. Класова диференціація селянства гальмувалась обмеженою можливістю промисловості поглинати спролетаризовані маси села. Наявність величезної кількості селянської бідноти (близько 80% всього сільського населення) стала типовою рисою аграрних відносин на західноукраїнських землях.

Нестерпний соціальний і національний гніт, якого зазнавали трудящі маси, штовхав їх на боротьбу проти своїх гнобителів. У 70-х роках ХІХ ст. революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях збагатився принципово новим елементом — антикапіталістичною боротьбою робітничого класу. Проте поєднання робітничого руху з науковим соціалізмом почалось значно пізніше — з 90-х років.

Характер суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. відображав розстановку класових сил у країні, боротьбу між окремими соціальними угрупованнями. Це був в основному антипоміщицький демократичний рух, в якому, однак, соціалістична течія починала відігравати все більшу роль. Напередодні першої світової війни робітничий клас вже став гегемоном загальнодемократичної боротьби.

Однією з важливих ознак громадського життя другої половини XIX — початку XX ст. на західноукраїнських землях була зростаюча політична активність трудящих, які на численних мітингах заявляли про свої вимоги. Передові робітники і селяни самі ставали політичними організаторами. Цей бурхливий рух був тісно пов'язаний із триваючим на всій Україні процесом політичного і культурного зростання українського народу.

Багата художня література, визначні твори мистецтва, широкий освітній рух, нові досягнення науки — ось головні здобутки культурного розвитку на Україні в другій половині XIX — на початку XX ст., основним змістом якого була боротьба прогресивних сил проти буржуазно-націоналістичної реакції.

На цьому фоні стають зрозумілими чималі досягнення української історичної науки в даний період.

І. Я. Франко є найвидатнішим після Т. Г. Шевченка продовжувачем української революційно-демократичної історіографії.

О. М. Лазаревський, М. І. Костомаров, О. Я. Єфименко, М. П. Драгоманов, Д. І. Яворницький, Д. І. Багалій, О. І. Левицький, В. О. Барвінський, Ю. А. Целевич, С. І. Шараневич, А. С. Петрушевич і ряд інших ввели в історичну науку велику кількість фактів, зробили значний вклад у розробку основних проблем історії України. Оцінюючи вартість їх наукової спадщини, ми повинні керуватися лєнінською вказівкою про те, що про «історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали *нового* в порівнянні з своїми попередниками»¹.

І. Я. Франко у своїх працях намагався з позицій революційного демократизму пояснити проблемні питання історії

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

українського та інших європейських народів, дати оцінку тим чи іншим історичним явищам і фактам. Наукова спадщина революціонера-демократа в галузі історії багата. Його перу належить велика кількість рецензій, заміток та спеціальних історичних праць, не рахуючи праць літературних, мовознавчих та етнографічних, в яких дана оцінка ряду історичних фактів і явищ. Вони не втратили наукового значення й дотепер і допомагають нам зрозуміти у всій повноті суспільно-політичні погляди революціонера-демократа.

Не дивно, що Франкова спадщина в ділянці історії давно привернула увагу багатьох дослідників. Слід згадати праці таких науковців, як І. О. Гуржій², Ф. П. Шевченко³, М. С. Возняк⁴, Л. А. Коваленко⁵, К. Дунін-Вонсович⁶, О. І. Дей⁷, Я. П. Товстуха⁸, О. Н. Мороз⁹, А. В. Санцевич¹⁰,

² І. О. Гуржій. Іван Франко як історик селянства України. — У зб.: І. Я. Франко як історик. К., 1956.

³ Ф. П. Шевченко. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі. — У зб.: І. Я. Франко як історик.

⁴ М. С. Возняк. Велетень думки і праці. Шлях життя і боротьби Івана Франка. К., 1958.

⁵ Л. А. Коваленко. Історичні погляди І. Я. Франка. — У зб.: І. Я. Франко як історик; його ж: Іван Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні. — Наукові записки Ужгородського державного університету, т. XXV, Ужгород, 1957.

⁶ К. Дунін-Вонсович. Про ставлення Івана Франка до польського селянського руху в Галичині. — У зб.: І. Я. Франко як історик.

⁷ О. Дей. Іван Франко і перша російська революція. Львів, 1955.

⁸ Я. П. Товстуха. Іван Франко про визвольну війну українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. — У зб.: 300 років воз'єднання України з Росією. Львів, 1954; його ж: Іван Франко про суспільно-політичний рух у Галичині 50—60-х років XIX століття. — У зб.: Питання історії СРСР. Львів, 1958; його ж: Іван Франко про антинародну спрямованість в діяльності австрійського рейхсрату і галицького сейму. — Наукові записки Львівського державного університету імені І. Франка, вип. 6, серія історична, т. XLIII, Львів, 1957; його ж: Іван Франко про революційний рух селян Буковини в 40-х роках XIX століття. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 6, Львів, 1958; його ж: Іван Франко про аграрну реформу 1848 року в Галичині. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 7, Львів, 1960; Іван Франко про характер і значення народних зборів у Галичині 80—90-х років XIX ст. — Доповіді і повідомлення Львівського державного університету ім. І. Франка, вип. 8, ч. I, 1958.

⁹ О. Мороз. Іван Франко — гнівний викривач українського буржуазного націоналізму та клерикалізму. Львів, 1953.

¹⁰ А. В. Санцевич. І. Я. Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства. — У зб.: І. Я. Франко як історик.

В. А. Жебокрицький¹¹, Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська¹², В. Є. Спицький¹³, В. Я. Калініченко¹⁴, В. М. Савчук¹⁵, С. М. Злупко¹⁶, М. Ф. Нечиталюк¹⁷, А. І. Пашук¹⁸, М. У. Походзіло¹⁹, Ю. О. Ковмір²⁰, М. Ц. Вайнберг²¹, Ю. І. Палкін²², М. Т. Ломова²³.

Праці названих авторів у більшій чи меншій мірі торкаються історичних поглядів революціонера-демократа. В них

¹¹ В. А. Жебокрицький. Деякі питання історії літєвних слов'ян в творчості І. Франка. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 8, К., 1956.

¹² Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська. Економічні погляди І. Я. Франка. К., 1956.

¹³ В. Є. Спицький. До питання про історичні погляди І. Я. Франка. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 8; його ж: Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. у висвітленні І. Франка. — У зб.: Історичне значення возз'єднання України з Росією. К., 1954.

¹⁴ В. Я. Калініченко. Погляди І. Франка на роль народних мас і особи в історії. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 8.

¹⁵ В. М. Савчук. Критика І. Франком капіталізму та ідеології буржуазного лібералізму. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 8; його ж: Революційний демократизм І. Франка. К., 1958.

¹⁶ С. Злупко. Проблеми розвитку товарно-грошових відносин і лихварства в працях Івана Франка. — У зб.: І. Франко. Статті і матеріали, вип. 7. Львів, 1960.

¹⁷ М. Нечиталюк. Тема опришківства в творчості Івана Франка. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 3, Харків, 1952; його ж. Гнівний викривач «інової ерн». — У зб.: Українське літературознавство, вип. 5, Львів, 1968.

¹⁸ А. Пашук. Робітниче питання в публіцистиці І. Франка 70—80-х рр. XIX ст. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 6, Львів, 1958; його ж: Боротьба гостра, непримиренна. — «Жовтень», 1968, № 5.

¹⁹ М. У. Походзіло. Іван Франко і перша російська народна революція. — Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. К., 1956; його ж: Робітнича тематика в творчості Івана Франка. К., 1956.

²⁰ Ю. О. Ковмір. Іван Франко про визвольний рух на Україні у 40-х роках XIX ст. — Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка, т. IV, серія історично-філологічна, Житомир, 1956.

²¹ М. Ц. Вайнберг. І. Я. Франко про становище трудящих Галичини під гнітом панської Польщі та австрійської монархії. — У зб.: Нариси з історії економічної думки на Україні. К., 1956.

²² Ю. І. Палкін. Іван Франко про становище трудящих мас Галичини в кінці XIX та на початку XX століть. — Наукові записки Дрогобицького педагогічного інституту, вип. 2, 1957.

²³ М. Т. Ломова. Етнографічна діяльність І. Франка. К., 1957.

дана найбільш загальна характеристика Франка як історика або його поглядів на окремі важливі питання. У цьому їх цінність.

Характеристику світогляду революціонера-демократа в цілому дають у своїх працях М. С. Возняк²⁴, А. С. Брагінець²⁵, М. А. Климась²⁶, О. Я. Лисенко²⁷, З. Т. Франко²⁸, О. Г. Білоус²⁹, М. І. Третяк³⁰. Безсумнівно, ці праці допомагають зрозуміти питання методології вивчення історичного процесу у працях І. Я. Франка.

Найбільше уваги приділяв революціонер-демократ вивченню історії України. Розглядаючи українські землі як єдине ціле, він вивчав історичний процес на всій Україні. Проте з кінця XVIII ст. у працях Франка переважає західноукраїнська тематика. Немалою є також спадщина Франка у висвітленні минулого народів зарубіжних країн, особливо слов'янських. Вивчення всієї сукупності Франкової спадщини в галузі історії — актуальне завдання радянських дослідників.

Автор цієї монографії обрав об'єктом свого дослідження вивчення вкладу великого Каменяря у висвітлення історії України. У праці дається оцінка його поглядів на важливі питання історії українського народу, підсумовуються досягнення франкознавців у вивченні цих поглядів, показується, що революціонер-демократ був рішучим противником дворянської і буржуазної історіографії.

Основною джерельною базою монографії є опублікована і неопублікована спадщина історика. Користуючись нагодою, автор висловлює подяку працівникам Львівської державної наукової бібліотеки АН УРСР та Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР за допомогу при підборі матеріалів.

²⁴ М. С. Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка. Львів, 1955.

²⁵ А. Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів, 1956.

²⁶ М. Климась. Світогляд Івана Франка. К., 1959.

²⁷ О. Я. Лисенко. Соціологічні погляди Івана Франка. К., 1968.

²⁸ З. Франко. І. Франко — непримиренний борець проти українського буржуазного націоналізму. К., 1952.

²⁹ О. Г. Білоус. Світогляд Івана Франка. К., 1956.

³⁰ М. І. Третяк. Філософські погляди І. Я. Франка. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 8.

І. Я. ФРАНКО ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Геніальний син українського народу І. Я. Франко присвятив своє життя служінню рідному народові. Вся його багатуша літературна і наукова спадщина служила знедоленим масам, боротьбі за їх краще майбутнє.

І. Я. Франко прагнув збагатити українську культуру, знайомити інші народи із культурними здобутками свого народу. Потреби розвитку культурного руху на Україні вимагали вагомого внеску у різні його ділянки. Всюди відчувалась нестача творчих сил. Саме це було джерелом багатогранності у його творчості — явища, характерного в якійсь мірі для багатьох західноукраїнських культурних діячів того часу. І. Я. Франко мав виняткові природні здібності і дивовижну працездатність, і тому його внесок у розвиток української демократичної культури в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. був найбільш помітним.

Значним, зокрема, був вклад Франка в розвиток філософської і суспільно-політичної думки на Україні. Прихильник ідей марксизму, революціонер-демократ гаряче пропагував ці ідеї серед трудящих, пов'язуючи з ними неминучість перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне. Він наблизився до діалектичного й історичного матеріалізму; широко застосував діалектичний метод, підходив впритул до матеріалістичного розуміння історії людства. Основні риси його світогляду — це філософський матеріалізм, революційний демократизм, критичний реалізм і просвітительський гуманізм.¹

¹ Див.: А. Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів, 1956, стор. 123—125.

Передові філософські і суспільно-політичні погляди Франка формувались в умовах конкретної соціально-економічної дійсності під впливом безсмертного вчення Маркса і Енгельса, передової російської і української революційно-демократичної думки та матеріалістичного природознавства. Вони й визначили прогресивний характер усєї творчості письменника. Прогресивний історик, І. Я. Франко писав свої праці, керуючись передовою для свого часу методологією.

Незважаючи на певні поступки антропологізму, революціонер-демократ намагався показати історію людства як закономірний процес висхідного розвитку від первісних примітивних форм суспільного життя до вищих. Розвиток принципів матеріалістичного детермінізму, поширення їх на історичну науку — важлива риса історичних праць І. Я. Франка.

У поясненні питань історії І. Я. Франко надавав великого значення економічному факторові. Це впливало з його поглядів на важливість економічних умов життя для суспільного розвитку. «Я переконаний, — писав революціонер-демократ, — що економічний стан народу, се головна підстава цілого його життя, розвою, поступу»².

Економічні й політичні умови Франко вважав вирішальними у зміні суспільних ідей і поглядів. Це дуже добре видно з його праці «Критичні письма о галицькій інтелігенції», в якій з цього приводу говориться: «Всякому, хто пильно вдивляється в історичне життя, в хід розвитку якогось народу, — ясно доразу, що всякий новий напрям, нові відносини і погляди серед нього проявляються аж тоді, коли звершиться яка-небудь переміна в економічних та політичних обставинах життя того народу. Заким новий напрям думок прорветься наверх, заким він запанує і надасть усьому свою відрубну ціху, то ґрунт його економічний та політичний мусив уже бути давно готовий. Значить, *переворот духовний та літературний усе настає по перевороті економічнім*»³. Це важливе положення І. Я. Франко блискуче довів у своїх працях; він ніколи не переставав вважати економічні фактори головною силою в житті суспільства, основою зміни суспільного ладу⁴. Проте він не зміг правильно зрозуміти, що ж саме є визначальним

² І. Франко. Лист до О. Рошкевич від 20 вересня 1878 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 40.

³ І. Франко. Критичні письма о галицькій інтелігенції. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 94.

⁴ Див.: М. Климась. Світогляд Івана Франка. К., 1959, стор. 201.

у розвитку суспільства, не міг довести, що суспільні форми життя визначає виробництво, що зміни в ньому ведуть до зміни цих форм.

Великим відкриттям у розвитку людської думки був марксистський діалектичний метод. До пізнання його підходив І. Я. Франко. Осуджуючи метафізику, він дотримувався погляду, що історичний процес не можна розглядати в незмінному стані. «...В історії, де вічно все йде, все минає, — кожна пора переходова»⁵, — писав революціонер-демократ. Але розуміння І. Я. Франком діалектичного методу було ще обмеженим. Він, наприклад, переоцінював значення еволюційного шляху суспільного розвитку.

Принципове значення для кожного історика має розуміння ним історії як науки. Суб'єктивізм у висвітленні історичних явищ і фактів, голий емпіризм, тобто нагромодження фактів без їх відповідного аналізу, або повне ігнорування їх в однаковій мірі веде до заперечення закономірностей суспільного розвитку. І. Я. Франко надавав великого значення фактам, розглядаючи їх як прояв об'єктивних закономірностей історичних процесів. Свій погляд на історію як науку він найчіткіше висловив у праці «Мислі о еволюції в історії людськості». «У нас звичайно привикли називати історією факти (і то звичайно тільки «важніші» факти), т. є. війни, трактати, революції і т. д., — читаємо у цій праці. — Розуміється, що вважаючи історію збірником тільки таких фактів, повище наше твердження (про «сторонність» історії. — М. К.) буде до неї зовсім не примісне. Бо й як же бути сторонничим, напр., в толкуванні ієрогліфів, в реєструванні королів та трактатів? Так само, як не можна бути сторонничим (а можна бути тільки несвідущим), напр., в укладанні календаря. Та тільки ж, звісно, календар такий не буде історією, — в найліпшій разі може бути літописсю. Під історією розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угруповання поєдинчих важніших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь «сенса», т. є. щоб видно було певні основні закони природи, правлячі тими фактами і викликаючі їх»⁶. (Підкреслення наше. — М. К.). Таке розуміння історії як науки розходилося з поглядами прихильників Віндельбанда і

⁵ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ ст. «Молода Україна», т. І, Львів, 1910, стор. 96—97.

⁶ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 64.

Ріккерта, які ігнорували закономірність історичного розвитку. Отже, І. Я. Франко у своєму визначенні історії та її завдань не поділяв поглядів прихильників пануючих тоді в історичній науці ідеалістичних концепцій.

Визначаючи суть та завдання історичної науки, революціонер-демократ відстоював принцип партійності, бо ж кожен історик живе в суспільстві, відбиває інтереси того чи іншого суспільного класу, — «надпартійної» історії не буває взагалі. «Кожне сторонництво, — писав Франко, — має свій світогляд, своє розуміння всесвітньої історії. Правда, нас іще морочать по школах німецькою метафізичною фразою: історія — наука безстороння, вона не може мішатися в спори сторонництв, вона мусить стояти понад сторонництвом. Як коли б се було можливе, як коли б історик не був чоловіком, сином певного часу, певного народу, вихованим в певних поняттях і поглядах, від котрих впливу ще ніхто на світі не увільнився»⁷. Історія як наука про розвиток суспільства і життя народних мас, відзначав революціонер-демократ, перебудовувалась політичними партіями відповідно до інтересів тих класів, які вони представляли⁸.

Науковість методу є елементарною вимогою до кожного історика-дослідника. Адже від цього у великій мірі залежить рівень глибини й об'єктивність висновків автора. Ось чому І. Я. Франко виступав проти суб'єктивізму, проти підтасовування фактів для обґрунтування наперед визначених схем, проти тенденційного ігнорування тих фактів, які не вкладались у ці схеми. Ці думки висловлені ним у праці про революціонера-демократа О. С. Терлецького⁹, який, не будучи за фахом істориком, допускав у своїх історичних та історико-літературних працях серйозні помилки методологічного характеру. Ставлячись з глибокою повагою до творчості О. С. Терлецького, І. Я. Франко вважав за потрібне висловити свою незгоду з його методом дослідження. «І коли новознайдений факт, — писав І. Я. Франко, — не підходив під його (тобто Терлецького. — М. К.) конструкцію, він або відмовляв йому значення, або силкувався обернути його таким боком, щоб він сяк чи так «надався» йому. Звідси й виходило, що в його

⁷ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 63.

⁸ Див.: М. Климась. Вказ. праця, стор. 177.

⁹ Див.: І. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. ЗНТШ, т. 60.

історичній праці не самі факти, їх хронологічна черга та генетичний зв'язок, а виклад їх значення та критика їх мотивів і принципів стояли на першому місці. З цього погляду Терлецький був учеником німецьких істориків — суб'єктивістів в роді Роттека, Гервінуса й Шерра, що писали історію не для доходження історичної правди...»¹⁰. Аналізуючи незакінчену рукописну працю О. С. Терлецького «Первочини великоруського народу», І. Я. Франко знову ж таки критично висловився про його дослідницький метод, підкреслюючи необхідність вдумливої оцінки фактів і наукових аргументів. «Ся метода (тобто метод О. С. Терлецького. — М. К.) не стілько історична, як радше публіцистична або властиво адвокатська, — писав революціонер-демократ. — Автор любить виставити наперед тезу, а потім доказувати її відповідно підібраними фактами та силогізмами; для історика навпаки важні не тези, а факти й їх значення. Свої факти й аргументи бере Терлецький із жерел та підручників *in sredo*¹¹, не вдаючись в їх критику, в аналіз їх значення, автентичності та вірогідності; історик власне на ті боки справи звертає головну увагу»¹². Як бачимо, І. Я. Франко надавав великого значення вмінню історика користуватись джерелами, необхідності критичного підходу до них, визначенню їх автентичності та вірогідності.

У зв'язку з цим доцільно згадати про вимоги І. Я. Франка щодо застосовуваного ним та іншими істориками історично-порівняльного методу. На його думку, дослідник може вдаватись до порівняння лише в тих випадках, коли дане явище своїми конкретно-історичними особливостями відповідає іншому подібному явищу — об'єкту порівняння. Заперечення ж цієї умови зводить історично-порівняльний метод до примітивних поверхових аналогій. Історичні й літературні праці І. Я. Франка дають чудові зразки справді наукового застосування історично-порівняльного методу, якого він собі не мислив без суворого врахування конкретно-історичної дійсності.

Можна цілком погодитись з думкою О. Я. Лисенка, що в питанні про метод історичного дослідження суспільних явищ І. Я. Франко йшов правильним шляхом, що він прагнув розглядати прогрес, еволюцію й революцію в суспільстві, класо

¹⁰ І. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. ЗНТШ, т. 50, стор. 59.

¹¹ *In sredo* — на віру (лат.).

¹² І. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали, стор. 15.

ву боротьбу, активну роль народних мас в історії як законо-
мірні явища історичного розвитку¹³.

Із сказаного стає цілком очевидним, що дослідницький ме-
тод, який застосовував історик, був науковим, прогресивним.
Користуючись ним, І. Я. Франко зробив немало правильних
висновків.

Ці висновки й сьогодні не викликають заперечень, хоч
історична наука зробила величезний крок вперед. І тим більш
прикро, що навіть правильні висновки Франко все ж вва-
жав не остаточними, збиваючись тим самим до релятивізму.
«...Кожна проба історіографії, — писав він, — являється або
більше-менше поетичною конструкцією подій на основі біль-
ше або менше критично провірених (через порівняння дета-
лей), доступних авторові свідоцтв, причому у талановитого
автора випукло виступають визначні історичні діячі на тлі їх
окруження, або більш або менш вірним представленням сус-
пільно-політичних відносин, у якому за масою нагромадже-
них для сього з кінечності деталей бліднуть або майже зов-
сім щезають визначні історичні діячі»¹⁴. Звичайно, це була
його поступка буржуазним соціологам.

Для повноти характеристики поглядів І. Франка як істори-
ка доцільно докладно розглянути розуміння ним деяких проб-
лемних питань історії. Зупинимось насамперед на його мірку-
ваннях про класи й класову боротьбу.

Відомо, що рабовласницьку, феодальну й капіталістичну
суспільно-економічні формації характеризує різна класова
структура. І. Я. Франко не раз вказував на це у своїх працях.
Він ніколи не розглядав будь-який народ як цілком однорід-
ну в соціальному відношенні масу.

Відомо також, що суспільству, поділеному на антагоніс-
тичні класи, властива характерна риса: одні групи людей
привласнюють собі результати праці інших. Це добре розумів
мислитель, який писав: «Знаємо, який є поділ на суспільні
класи: на той, що працює, і на той, що вживає»¹⁵. Виникнен-
ня й існування класів він пов'язував з дією об'єктивних зако-
нів розвитку суспільства.

¹³ Див.: О. Я. Лисенко. Соціологічні погляди Івана Франка. К.,
1958, стор. 22.

¹⁴ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ,
т. 98, стор. 35.

¹⁵ І. Франко. Про працю. — Твори в двадцяти томах, т. 19,
стор. 231.

Констатуючи поділ суспільства на антагоністичні класи, І. Я. Франко водночас підкреслював, що між ними йде боротьба і що ця боротьба є запорукою суспільного прогресу. Його симпатії були цілком на боці трудящих мас. І. Я. Франко висловлювався за класову боротьбу в інтересах самого суспільства. «Соціальний супокій, — читаємо у праці «Поза межами можливого», — се найкраща гарантія для п'явок — висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані, — сього не треба й доказувати. Що великі соціальні п'явки, насавшись, хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх»¹⁶.

У другій половині ХІХ ст. в історичній науці користувався визнанням погляд про вирішальну роль у розвитку суспільства окремих визначних осіб. При цьому роль широких народних мас недооцінювалась. Цей погляд впливав з ідеалістичного розуміння історії, з прямого ігнорування закономірностей суспільного розвитку. Тодішні підручники з історії в основному й висвітлювали діяльність «героїв», мало уваги звертаючи на роль в історичному процесі народних мас.

І. Я. Франко, спираючись на праці К. Маркса і Ф. Енгельса, на нові досягнення в галузі історичної науки взагалі, виступив з обґрунтуванням вирішальної ролі в історії не видатних осіб, а народних мас. Саме на народні маси найбільше уваги звертав революціонер-демократ, розглядаючи історичний процес. В «Одвертому листі до галицької української молодіжі» він наголошував, що «всесвітня історія — не історія героїв, а історія масових рухів і перемін»¹⁷. Окремі ж видатні особи породжуються самим суспільством, певними економічними й політичними відносинами. «...Великі королі, полководці і завойовники, — писав мислитель, — не тільки не «робили» і не «роблять» історії, а навпаки, що історія породила їх самих, тобто що вони з'явилися і стали необхідними внаслідок попереднього розвитку якогось народу, внаслідок його сучасних економічних і політичних умов, і що вони були тіль-

¹⁶ І. Франко. Поза межами можливого. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 357.

¹⁷ І. Франко. Одвертий лист до галицької української молодіжі. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 443.

ки знярядям її дальшого розвитку, тільки шаблями, по яких розвиток ішов і йде щораз вище й вище»¹⁸.

Проте це зовсім не означає, що І. Я. Франко ігнорував значення видатних осіб. Навпаки, він намагався не применшувати їх заслуг, якщо тільки їх діяльність відповідала інтересам мас. Водночас, як справедливо зауважив В. Я. Каліниченко, І. Я. Франко вважав, що коли історична особа діє всупереч закономірному ходу суспільного розвитку, то вона може до деякої міри загальмувати цей хід, але сама швидко зійде з історичної сцени¹⁹.

Цікаве й таке спостереження мислителя. Видатних осіб породжує кожна епоха, але найчастіше з'являлися вони «в часах живіших рухів народних, війн, переслідувань, боротьби духовної»²⁰, тобто в час великих суспільних потрясінь.

І. Я. Франко рішуче виступав проти спроб народовців і москвофілів підмінити історію народних мас етнографією та історією ідей. Ідеї, ідейна боротьба в суспільстві, зауважував він, є лише відображенням соціально-економічного стану народу²¹.

Висловлені І. Я. Франком думки про роль народних мас і особи в історії безсумнівно прогресивні. Вони були ударом по прагматизму в історичній науці.

Революціонеру-демократу був чужий вузький націоналізм. Історія матеріальної і духовної культури певного народу розглядалась ним як складний процес розвитку, основу якого становили не тільки оригінальні здобутки, але й здобутки, запозичені в інших народів²². Він, зокрема, підкреслював вплив російської культури на розвиток культури українського народу²².

Заслуговує на увагу думка І. Я. Франка про те, що головна причина «війн, мілітаризму і заразом тої оплаканої

¹⁸ І. Франко. Наука і її становище щодо працюючих класів. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 115.

¹⁹ Див.: В. Я. Каліниченко. Погляди І. Франка на роль народних мас і особи в історії. — Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 8, К., 1956, стор. 73.

²⁰ І. Франко. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 413.

²¹ Див.: О. Я. Лисенко. Вказ. праця, стор. 72.

²² Див.: І. Франко. Теорія і розвій історії літератури. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 383—385.

²³ Див.: І. Франко. Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 4.

недостачі народного самопізнання лежить уся в наших поганих суспільних і економічних обставинах»²⁴. Ця думка була прогресивною, адже тоді в Європі були поширені погляди про вирішальне значення у виникненні війни психологічних факторів.

Не погоджувався мислитель також і з тими ліберальними істориками, які заперечували класові війни, визнаючи тільки національні й царські.

Отже, визнання І. Я. Франком класових війн було логічним наслідком констатації ним поділу досоціалістичного суспільства на антагоністичні класи.

На противагу українським буржуазно-націоналістичним історикам Франко ніколи не ставив український народ в якесь виняткове становище внаслідок начебто властивої йому своєрідної класової структури. Він виступав на захист пригноблених, знедолених, які зазнавали жорстокого гніту поміщиків і капіталістів. У вірші «Сідоглавному» він кинув обвинувачення керівникові галицьких народовців Ю. Романчукові:

Ти любиш в ній (в Україні. — М. К.) князів,
Гетьманія, пануванія, —
Мене ж болить її
Відвічне страждання²⁵.

Відданість інтересам трудових мас, вклад у справу соціального і національного визволення рідного народу — ось Франків критерій оцінки діяльності державних, політичних і культурних діячів, різних суспільно-політичних течій, політичних актів та рухів на Україні.

Революціонер-демократ любив і цинив не тільки українську культуру, а й демократичну культуру інших народів, особливо російського. У полемічній статті «Ідеї й ідеали» галицької москвофільської молодіжі» він писав: «Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського

²⁴ І. Франко. Війни і військо в наших часах. — «Світ», 1882, № 4—5, стор. 291.

²⁵ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 11, стор. 59.

народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства»²⁶.

Зупинимось ще на Франковій схемі розвитку суспільства. І в цьому питанні вчений стояв на рівні передової науки того часу. Первіснообщинний, рабовласницький, феодальний і капіталістичний лад — це ті суспільно-економічні формації, які відзначав він у розвитку досоціалістичного суспільства. Багато Франкових творів сповнені пафосу й віри у торжество соціалізму, у неминучість заміни капіталістичного ладу соціалістичним. «Я переконаний, — писав Франко у 1878 р., — що теперішній економічний стан усіх народів культурних дуже плохий у многих зглядах, а найбільше задля нерівності маєткової і задля різкого розділення на касту багатих, котрі виключно користуються добутками науки і культури, і касту бідних, котрих кожний новий поступ тільки глибше притискає. Такий стан економічний не є вічний і незмінний. Він постав з бігом історичного розвитку і так само мусить упасти, зробити місце другому, досконалішому, справедливішому, більше людському. Я переконаний, що велика всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий... Наука виказує тільки одну головну засаду: капітал продуктивний, т. є. земля, машини і всі прилади до праці, сирий матеріал і фабрики — мають бути спільною, громадською власністю»²⁷.

Можна впевнено сказати: на Франковій схемі суспільного розвитку позначався благодіючий вплив марксизму. Він підкреслював, що суспільство розвивається по висхідній лінії, що місце однієї суспільно-економічної формації заступає інша, більш прогресивна. В цьому він вбачав прояв об'єктивних законів розвитку суспільства.

Багато цікавих думок висловив Франко, характеризуючи окремі суспільно-економічні формації.

На протигагу церковникам, які твердили, що людину створив бог, революціонер-демократ дотримувався матеріалістичного положення про те, що людина походить від людиноподібної мавпи. Але її формування тривало багато тисяч років. Спочатку кам'яні знаряддя людей були примітивними, згодом

²⁶ І. Франко. Ідеї й «ідеали» галицької москвофільської молодіжі. — У зб.: Іван Франко. Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 60.

²⁷ І. Франко. Лист до О. Рощенка від 20 вересня 1878 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 41—42.

вони ставали все більш досконалими. Особливо велике значення мало відкриття металів. «Аж тоді, — писав мислитель, — коли чоловік заволодів металами, сталася можливою цивілізація, стався можливим перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осідлості, до будування домів і міст, до творення держав»²⁸. Важливу роль у формуванні людини мала мова, яка стимулювала розвиток її мислення, пам'яті і найвищих духовних якостей. За первіснообщинного ладу існувала спільна власність на землю. Полювання, випас худоби і обробіток полів відбувалися спочатку також спільно. Безперервно розвивалось і вдосконалювалось родинне життя людей. Виникли релігійні вірування. Поряд з релігією, а інколи й разом виникала політична влада царів і панів. Отже, з самого початку релігія була поставлена на службу гнобителям.

Аналізуючи процес переростання первіснообщинного ладу в рабовласницький, І. Я. Франко, однак, помилявся, коли твердив, що рабство виникло з війн²⁹, недооцінюючи тим самим значення продуктивних сил у розвитку виробничих відносин. Він говорив про безправне становище рабів: «Невільник був попросту *річчю* в руках власника, що міг його безкарно продати, бити і навіть забити»³⁰. Важке становище знедолених у рабовласницькому суспільстві зумовило масові рухи протесту проти безправ'я і експлуатації. «І справді, вже під кінець римської республіки бачимо рівночасно і війну невільників та розбійників морських за своє суспільне та політичне рівноуправлення, а також великі рухи римських пролетаріїв (під проводом Граххів) за економічне забезпечення»³¹.

При феодалізмі, писав І. Я. Франко, господарство було натуральним; вся земля в державі вважалась споконвічною власністю держави. Найвища влада належала короні, якій підлягали вільні дружинники, шляхта і колишні завойовники. За військову службу вони одержували від корони в користу-

²⁸ І. Франко. Що таке поступ? — Твори в двадцяти томах, т. 19 стор. 156—157.

²⁹ Див.: І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 87; його ж. Про працю. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 232.

³⁰ І. Франко. Про працю. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 232.

³¹ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 93.

вання землю. В свою чергу від них залежали менші дружинники і т. д. Ця система базувалась «на ґрунті кріпацтва і підданства ремісників та хліборобів»³². Вчений справедливо зауважував, що при феодалізмі трудящі вважались «невідлучною частиною того кусника землі, котрий дається і береться в ленно, вважається немов живим інвентарем, без котрого й земля сама для шляхетного, воєнного дружинника, лицаря не має ніякої стійності»³³, тобто цінності. Йшлося, таким чином, про існування позаекономічного примусу. У феодальній ієрархії вище духовенство й монастирі Франко ставив нарівні з шляхтою. Міста, на його думку, найчастіше належали короні. Адміністративна й судова влада в них належала бурмістрам і радним. Існували ремісничі цехи та купецькі гільдії. Міста все більше виходили з-під впливу корони, ставали економічними і культурними центрами. Проти феодального ґніту боролись широкі селянські маси, які, однак, не мали ясного розуміння своїх класових інтересів.

Проте Франко помилявся, коли запевняв, що метою феодального ладу є війна³⁴, що найчастіше селянські «бунти та війни мали тільки негативну вагу...»³⁵. В першому випадку він перебільшував значення війн в епоху середньовіччя, у другому ж не вбачав у селянських війнах могутньої сили, яка розхитувала феодальний лад і примушувала панівну верхівку йти селянам на поступки, часом істотні.

Найглибшим був Франків аналіз капіталізму. І це цілком природно, якщо врахувати, що революціонер-демократ був добре знайомий з «Капіталом» К. Маркса і навіть переклав 24-й розділ цієї праці на українську мову.

Революціонер-демократ відзначав, що у різних європейських країнах різні шляхи переходу від феодалізму до капіталізму. В Англії «давня, феодальна аристократія зіллялась з пізнішою аристократією грошовою, — феодалізм там не упав різким упадком, — він тільки перемінив форму, потроху переродився і доживає днів своїх і донині», у Франції «скажений опір шляхти, попів і королів довів до революції, котра

³² І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 95.

³³ Там же, стор. 95.

³⁴ Див.: І. Франко. Данте Аліг'єрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії, стор. 30.

³⁵ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 98.

одним замахом здрухотала феодальний устрій, а на його місце ввела панування третьої верстви», у Німеччині й Австрії «хоч і були революції о рівноправність, то все-таки вони не мали тої сили і різкості і не здужали розвалити доразу старої феодальщини»³⁶.

Буржуазія, писав Франко, захопивши владу у свої руки, «бажала сховати свободу, рівність і братерство тільки для себе, а для робітників кинути кусник чорного хліба, каліцтво духу і тіла, проституцію та мовчанку»³⁷. Революціонер-демократ викривав моральний упадок буржуазії, її ненависне прагнення до збагачення будь-якою ціною. В той же час трудящі маси перебували в неймовірних злиднях, були позбавлені можливості користуватися здобутками науки й культури. Викриваючи капіталізм, Франко писав: «Величезні багатства з одного боку, зібрані в немногих руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу. З одного боку неробство, що привикло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку тяжка, чорна, ненастанна праця, що оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалка чорного хліба. З одного боку пишній розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки нібито для всіх людей, а з другого боку мільйони бідних та темних, що живуть ось тут, обік тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користати з них»³⁸.

Керуючись теоретичними положеннями марксизму, Франко дав глибоку характеристику капіталізму, його особливостей. Все ж не у всіх випадках він зміг зрозуміти глибину окремих теоретичних положень марксизму. Про це свідчать, зокрема, його статті «Соціалізм і соціалізм-демократизм»³⁹ та «До історії соціалістичного руху»⁴⁰.

І. Я. Франко вбачав у трудящих масах ту суспільну силу, яка повалить капіталізм. Констатуючи наростання антикапіталістичного руху у всьому світі, він писав на початку 80-х

³⁶ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 100—101.

³⁷ Там же, стор. 108.

³⁸ І. Франко. Що таке поступ? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 176.

³⁹ І. Франко. Соціалізм і соціал-демократизм. — «Жите і слово», 1897, т. VI.

⁴⁰ І. Франко. До історії соціалістичного руху. — «Літературно-науковий вісник», 1904, т. 25.

років ХІХ ст.: «Кожному се відомо, що в цілій Європі і в Америці точиться тепер і в науці, і в парламентах, і в щоденнім житті боротьба в користь робітників проти пануючого тепер устрою капіталістичного»⁴¹.

Боротьбі проти гнобителів трудящих революціонер-демократ присвятив усе своє, гідне подиву, життя.

⁴¹ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. - Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 110.

І. Я. ФРАНКО — ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ

■

Іван Франко цікавився історією України з її найдавніших часів. Він звертав свій погляд у ту сиву давнину, історія якої не переставала збуджувати інтерес його сучасників. «По безмежних полях — степах нашої України..., — читаємо у праці «Що таке поступ?», — стоять мільйони більших і менших могил, валів, круглих, мов перстені, насипів, тисячі т. зв. городищ, тобто руїни давніх міст, замків, укріплень. Уже близько сто літ люди розкопують ті сліди давніх віків, віднаходять у них свідoctва про життя-буття людей перед сотками й тисячами літ»¹.

Надаючи великого значення пам'яткам матеріальної культури, революціонер-демократ піддавав критиці М. С. Грушевського, зокрема, за те, що той у своїх працях не згадав «про такі гідні уваги пам'ятки, як кам'яні будівлі в Уричу та Бубнищу в Східній Галичині та т. зв. печерні монастирі над берегами долишнього Дністра»².

Серед давніх скотарських і землеробських племен, які проживали колись на території сучасної Української Радянської Соціалістичної Республіки, І. Я. Франко особливо виділяв скіфів. Останніх він справедливо вважав людьми іранського походження³.

¹ І. Франко. Що таке поступ? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 159.

² І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. 1, Львів, 1912, стор. 7.

³ Там же, стор. 8

Знання джерел дало можливість вченому досить докладно простежити долю придунайських скіфів⁴. Проте наведені ним факти про сліди впливу скіфів на український народ (застосування козаками у XVII ст. таборів у боях тощо)⁵ в світлі даних сучасної історичної науки не можна вважати переконливими.

Цікаві роздуми історика про антив. «Що анти були слов'янами, — писав він, — се, здається мені, не підлягає сумніву. Найпевніші історично свідоцтва Прокопія означають місце їх побуту в половині VI віку між устями Дністра й Дунаю. Можна прийняти майже напевно, що перед тим вони жили значно далі на північ, десь на верхів'ях Дніпра»⁶. Те, що анти були слов'янами та що вони проживали на території Причорномор'я, підтверджують найновіші дані історичної науки. Отже, в цьому питанні Франко мав рацію. Можна хіба ще додати, що основна маса антив населяла територію між Дністром і Доном. Але історик помилявся, коли твердив, що анти проживали північніше Дністра непостійно. Саме це стало джерелом іншої його помилки, суть якої полягає в тому, що начебто частина антив повернула на північ, поклавши тим самим початок племенам в'ятичів і радимичів⁷.

Історика цікавила проблема розкладу первіснообщинного ладу. В праці «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» він намагався простежити процес розкладу родової общини та заміни її територіальною⁸.

Історія Давньоруської держави, її виникнення, розвиток і падіння завжди викликали неослабний інтерес І. Я. Франка. Початок «державної організації в околицях Києва» вчений відносив до початку VII ст.⁹, а перші сліди «самостійних державних організацій» на Русі — до першої половини IX ст. —

⁴ І. Франко. Придунайські скити в IV—XII вв. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I.

⁵ Див.: І. Франко. Сліди скитської традиції в історії та побуті українського народу. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 189—191.

⁶ І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 21.

⁷ Там же, стор. 21—22.

⁸ Див.: І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 564—565.

⁹ Див.: І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 25.

на час «перед легендарним приходом варязьких трьох братів»¹⁰, тобто Рюрика, Синеуса і Трувора.

Таким чином, виникнення Давньоруської держави трактувалось істориком цілком як внутрішній процес. Цю правильну думку Франко аргументував і тезою про те, що «старе національне ім'я Русь не було імпортованим варязьким прозвищем, але місцевим виплодом південно-руської, спеціально полянської, київської державної організації»¹¹.

«Повість временних літ» стверджує, що на чолі полян стояли три брати — Кий, Щек і Хорив, які й заснували місто Київ. Революціонер-демократ вважав це літописне оповідання не позбавленим «дійсної історичної основи»¹². Кий, на його думку, ходив походом на Візантію через Болгарію¹³. Ці цікаві думки, як відомо, і досі не перестали бути предметом дискусії спеціалістів.

Правда, в проблемному питанні про початок створення Давньоруської держави Франко не був послідовним, допускаючи неправильну інтерпретацію деяких історичних фактів¹⁴.

Період від виникнення Давньоруської держави до XIV ст. історик вважав епохою самостійного політичного життя Русі. «Характерні риси цієї епохи — виникнення державної організації на чолі з князем, з дружиною, вічами вільних громадян, з концентрацією політичного і духовного життя в містах, з військовими походами за море і в степи»¹⁵. Одночасно Франко підкреслював могутність Русі, яку вона, на його думку, завдячувала своїй політичній самостійності. «Або візьміть нашу Русь! — писав він. — Тисячу літ тому вона творила окрему, самостійну державу, що грозила Царгородові, простягала руку по Болгарію, мала зносини з німцями, приймала в Києві французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля»¹⁶.

¹⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, стор. 3—4.

¹¹ Там же, стор. 4.

¹² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 743, арк. 10.

¹³ Там же, спр. 634, арк. 110.

¹⁴ Див.: І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 26—28.

¹⁵ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, СПб, 1904, стор. 301.

¹⁶ І. Франко. Що таке поступ? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 160.

Суспільно-економічні відносини, які склалися у Давньоруській державі, вчений характеризував як феодальні. Він виділяв у тодішньому суспільстві різні соціальні категорії, зокрема бояр і смердів. Останніх, однак, він помилково вважав колишніми військовополоненими¹⁷. На цю його помилку звернув увагу відомий радянський історик І. О. Гуржій¹⁸.

Важливо відзначити, що Франко спостеріг кількісне зростання залежних категорій населення на Русі. «В XII і XIII віках, аж до великого татарського погрому 1241 року, число свобідних осель і свобідних селян на Русі швидко меншає, а число невільних хліборобів дуже швидко більшає. Свобідні люди чи добровільно, чи не добровільно переходять у стан невільників або наполовину невільних людей»¹⁹. Одночасно Франко зауважив, що такий же процес спостерігався й в інших європейських країнах. Правильною є, отже, думка Л. А. Коваленка про те, що Франко перший в українській історіографії взагалі поставив питання про феодалізм, як соціально-економічний лад, єдиний у своєму змісті (кріпосництво) як для Західної, так і для Східної Європи²⁰.

Франко вважав, що в Червоній Русі (Галичина) «переміна вільних хліборобів на невільників перед роком 1240 була dokonана повніше, ніж по інших частях Русі»²¹. Це положення вчений аргументував особливим засиллям тут бояр.

Цікаві міркування висловив І. Я. Франко у зв'язку з виникненням і будівництвом сіл на Русі. Села, виникнувши в Давньоруській державі, пройшли у своєму розвитку певну еволюцію; важливим фактором у їх будівництві було велике феодальне господарство²². Франко, як уже зазначалось, не вважав населення Давньоруської держави однорідним у со-

¹⁷ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 565.

¹⁸ Див.: І. О. Гуржій. Іван Франко як історик селянства України. — У зб.: І. Я. Франко як історик. К., 1956, стор. 37.

¹⁹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 565—566.

²⁰ Див.: Л. А. Коваленко. Іван Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні. — Наукові записки Ужгородського державного університету, т. XXV, Ужгород, 1957, стор. 79—80.

²¹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 566.

²² І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні uwagi до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 49—50.

ціальному відношенні. Одночасно історик вказував на збагачення феодальної верхівки і зубожіння селянських мас, звертав увагу на поширення на Русі лихварства і закабалення на цьому ґрунті вільних людей²³.

Говорячи про збирання князями полюддя, революціонер-демократ писав: «Літописні записки про панування Олега й Ігоря подають нам факти так званого вимучування даними князями і їх дружиною від підвладних племен»²⁴. Збирання данини, продовжував він, було в значній мірі врегульоване вже в X ст. На ґрунті незадоволення грабіжницькою політикою князя Ігоря в 945 р. вибухнуло повстання древлян, жорстоко придушене княгинею Ольгою. Цю розправу Франко засуджував²⁵.

Давньоруська держава була колискою трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Це відзначав і Франко, хоч не завжди був послідовним у цьому питанні²⁶.

Вивчаючи текст договору Ігоря з греками в 944 р., історик звертав увагу на те, що вже тоді Русь була поділена на намісництва з автономними намісниками у найважливіших провінціальних центрах. Ці намісники мали право посилати своїх представників навіть на переговори князя з іноземними державами²⁷.

Наступник Ігоря й Ольги на київському престолі князь Святослав вів ряд війн. Про ці війни писав І. Я. Франко²⁸. Чудовий образ князя-героя змалював письменник у своєму вірші «Святослав». Останній бій з печенігами закінчився трагічно для нього:

²³ Див.: І. Франко, Пащина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 565—566.

²⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 31.

²⁵ Див.: І. Франко. Українська література в Галичині за рік 1886. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 111.

²⁶ Див.: Л. А. Коваленко. Іван Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні. — Наукові записки Ужгородського університету, т. XXV, стор. 84—85.

²⁷ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 31.

²⁸ Див.: І. Франко. Дещо про хозар. — У зв.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 89, 105—107; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 14; його ж. Твори в двадцяти томах, т. II, стор. 556—557. Примітки.

Кровава була там і люта борба,
І падали трупи в покiс, мов трава;
І кров ця лилася ріко-рікою;
Заледве де сотий уйшов з того бою.

Уранці кривавее сонце сходило,
І Русі великеє горе звістило;
Ось війська останки знесилені йдуть,
Князя безголовий труп коні несуть²⁹.

Проте Франкова оцінка походів Святослава на схід не зовсім правильна. Так, він був схильний вважати, що Святослав не розгромив хозарської держави та що його похід на ясів і косогів не вніс «ніяких змін у державнім порядку тих народів»³⁰. А це було применшенням військових успіхів руського князя.

Відомо, що Давньоруська держава досягла найвищого свого розвитку за князювання Володимира. На це звертав увагу Франко: «Ясне світло історії паде на сю південно-руську державу аж у половині X віка, за князювання Володимира Великого, який зацплене тут уже давно християнство зробив державною релігією, релігією руської держави, яка не була ним утворена, але вже тоді дійшла до вершини свого розвитку і з кінцем його панування почала хилитися до упадку»³¹.

До періоду історії Давньоруської держави за князювання Володимира відноситься Франкова розвідка «Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.»³². Брунон — це німецький місіонер із міста Квербурга, який у 1007 р. гостював протягом місяця в Києві у князя Володимира, після чого досить довго перебував серед племен печенігів. Франко докладно пише про діяльність Брунона, про теплий прийом, який влаштував йому руський князь. Посилаючись на свід-

²⁹ І. Франко. Святослав. — Твори в двадцяти томах, т. II, стор. 474. Період Давньоруської держави відображений також письменником у його поезіях «Аскольд і Дір», «Данина», «Бунт Митуси», «Князь Олег». Див.: І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. II.

³⁰ І. Франко. Дещо про хозар. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, т. I, стор. 106—107.

³¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 4.

³² І. Франко. Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I.

чення Брунона, він висловив погляд, що укріплення проти печенігів були не під самим Києвом, а далеко за ним. У розвідці наведені цікаві факти: у 1007 р. руське посольство було в угорського короля Стефана; печеніги, що перебували на правому березі Дніпра на південь від Канева, висловили бажання жити в мирі з Давньоруською державою тощо. До речі, Франко торкався історії печенігів і в праці «Печеніги під Києвом 968 р.»³³.

Вказуючи на важливість запровадження християнства на Русі в 988—989 рр., історик, однак, не без підстав дотримувався погляду, що «християнство в Києві і інших важних південно-руських культурних центрах (правдоподібно забутих тепер західноруських городах Червені і Волині) існувало довго перед Володимиром...»³⁴.

Могутньою залишалась Давньоруська держава і при Ярославі Мудрому. До того часу відноситься ґрунтовний опис Франком міжусобної боротьби Ярослава з Мстиславом, що призвела до поділу Русі на дві частини. Дослідник дав також стислий огляд історії Тмутаракані — складової частини Давньоруської держави. Головну увагу при цьому приділено висвітленню діяльності тмутараканських князів — Мстислава, Ростислава, Гліба, Романа, Бориса, Давида Ігоревича та Володаря Ростиславича. Останнім відомим тмутараканським князем був Олег, який з допомогою половців захопив у 1093 р. Чернігів³⁵. Переклад Франка з французької мови на українську праці графа де-Ке де-Сент-Емура «Анна русинка — королева Франції і графиня Валуа»³⁶ свідчить про його інтерес до вивчення міжнародних зв'язків Давньоруської держави. Про це свідчить і стаття «Наш погляд на польське питання», в якій історик торкнувся відносин Давньоруської держави з Польщею: «...Болеславів похід на Русь був нещасливий, — і се повинно було показати і йому і його наслідни-

³³ І. Франко. Печеніги під Києвом 968 р. (Найстарша українська народна пісня). — «Неділя», 1912, № 10.

³⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 4; його ж. Jubileusz 900-letniej rocznicy chrztu Rusi. — „Kurjer Lwowski”, 1888, Nr. 286.

³⁵ Див.: І. Франко. Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte. — У зб.: Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu vatroslava Jagia, Berlin, 1908, стор. 648—655.

³⁶ Граф де-Ке де-Сент-Емур. Анна русинка — королева Франції і графиня Валуа. З французького переклав Іван Франко, Львів, 1909.

кам, що місія їх лежить не в зруйнуванні і покорюванні братнього руського краю, а в обороні Слав'ящини проти німців»³⁷. Отже, провал спроби польського князя Болеслава Хороброго утвердити на київському престолі свого зятя Святополка та усунути Ярослава повинен був, на думку Франка, служити для нього і його наступників повчальним уроком.

І. Я. Франко дав вдумливу загальну характеристику Галицько-Волинського князівства. Тут, відзначав він, існувала «майже сто літ державна організація, основана князями з роду Ростислава. Найвизначніші володарі, такі, як Ярослав Осмомисл, Роман, Данило, були рівночасно визначними політиками і великими культурниками, що підпирали особливо торгівлю, будували міста і церкви, закладали монастирі і шпиталі, підпирали чужоземні колонізації культурних чужинців, особливо німців і вірмен, і любувалися також у творах письменництва»³⁸. Останнім визначним князем у Галицько-Волинському князівстві Франко вважав Льва Даниловича, який, «незважаючи на свою ленну залежність від татарської орди, все-таки зумів до кінця свого життя вести в значній мірі самостійну політику і супроти татар і супроти Польщі»³⁹. Але історик помилявся, коли твердив, що Лев Данилович був засновником міста Львова. Насправді ж це місто заснував його батько, князь Данило. Франко не точно визначив також рік захоплення польським королем Казіміром Львова і частини Галичини, які були загарбані не в 1343 р., як він твердив, а в 1349 р.

Слід відзначити, що у Франкових працях відсутня будь-яка ідеалізація руських князів. Історик намагався дати об'єктивну оцінку їх діяльності. У зв'язку з цим цікава така деталь. О. Партицькому, який керував конкурсом на кращу повість, не сподобалася досить різка оцінка князя Данила у «Захарі Беркуті». Франко відзначив у пом'якшувальній примітці своєї повісті, що «не хочемо умалити ваги і значення особи князя Данила, якій між всіма володарями русько-галицьких земель визначається як чоловік незвичайний, симпатичний і, по-своєму, як на ті часи досить людяний та наділе-

³⁷ І. Франко. Наш погляд на польське питання. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 272.

³⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 38.

³⁹ Там же.

ний політичним розумом»⁴⁰. Посилаючись на Київський літопис, історик розкрив жорстоку міжусобну боротьбу нащадків Олега Святославовича і Володимира Мономаха у XII ст. З київського престолу мусив зійти Мстислав Володимирович. Але й новий князь Всеволод Ольгович був вигнаний з Києва Ізяславом Володимировичем. Останньому довелось боротись за київський престол із своїм братом Юрієм Володимировичем. Після нових змін київським князем став у 1169 р. Мстислав Ізяславич, який був організатором у 1170 р. успішного об'єднаного походу князів проти половців. Потім міжусобна боротьба розгорнулась з новою силою⁴¹. У 1180 р. київським князем став Святослав Всеволодович, боротьба якого за єдність Русі яскраво відтворена письменником у його драмі-казці «Сон князя Святослава».

І. Я. Франко високо цинив вічевий устрій на Русі, який вважав антиподом необмеженій владі князів і їх бояр, яким «не на руку була тота велика вільність громадська, бо хоч і вони самі були з руського роду, але звичайно великі пани, то і хотіли панувати, а простий народ, котрий вони називали смердами, щоб слухав їх і не смів ні в чім суперничати»⁴². Правда, Франко допускав перебільшення ролі вічевого устрою, особливо, коли йдеться про X — початок XI ст., — тобто час занепаду племінного віча в Київській Русі. Франкову характеристику вічевого устрою можна хіба що віднести до більш пізнього періоду, до другої половини XI ст. Але навіть тоді віче не було всюди таким впливовим, як це доводив історик

І. Я. Франко коротко проаналізував найважливіший документ староруського феодального права — «Руську правду». Він прийшов до висновку, що її найдавніша редакція дозволяла криваву помсту. Передбачалась і громадська порука за вбивство або інші злочини. Смертна кара допускалась тільки як приватний акт помсти. Основною формою покарання була грошова кара⁴³.

⁴⁰ Див.: Л. М. Третьяк. До історії написання повісті І. Франка «Захар Беркут». — Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, присвячені 100-річчю з дня народження Івана Франка. К., 1956, стор. 166.

⁴¹ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 378—380.

⁴² Мпрон (І. Франко). Розмова про гроші і скарби. Львів, 1883, стор. 12—13.

⁴³ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 32—33.

Значним був вклад І. Я. Франка у вивчення культури давньої Русі. Йому належить оригінальна думка про те, що писемність на Русі виникла ще до запровадження християнства⁴⁴. До часу князювання Володимира історик відносив перше свідчення про створення у Києві школи. Та не минуло й ста років, як київський дружинник князя Святослава Василь був посланий на Волинь, щоб оглянути місцеві школи⁴⁵. Значними центрами освіти були монастирі, в яких, зокрема, переписувано книги. Перше місце займав Печерський монастир у Києві. В середині XI ст. князь Ярослав заснував першу бібліотеку при Софіївському соборі в Києві⁴⁶. Досліджуючи культуру давньої Русі, Франко найбільше уваги приділив висвітленню літератури⁴⁷. У його працях дана ґрунтовна характеристика перекладних і оригінальних творів. Вчений вважав, що найкращим оригінальним художнім твором було «Слово о полку Ігоревім», в основу якого був покладений справжній історичний факт про похід князя Ігоря Святославовича і його брата Всеволода проти половців у 1185 р. В цілому давньоруська література досягла у своєму розвитку високого рівня, хоч умови для цього не завжди були сприятливими. «Коли подумаємо, — писав Франко, — що в часі того літературного розвою Південна Русь раз у раз занята була майже ненастанною боротьбою із степовими ордами, зразу печенігами, а потім половцями, що державна система наслідком хибної політики князів раз у раз потрясалася внутрішніми династичними війнами, мусимо справді подивляти запас і якість тої духовної страви, яку південно-руський народ в тім часі зложив у своїм письменстві»⁴⁸.

Дальший розвиток давньої Русі серйозно загальмувала монголо-татарська навала. Руський народ опинився під важким гнітом іноземних завойовників. «В р. 1240 настала ката-

⁴⁴ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 301.

⁴⁵ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 10.

⁴⁶ Там же, стор. 9—10.

⁴⁷ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 4—35; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 300—303; його ж. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 37—39.

⁴⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 35.

строфа, великий напад монголів, — писав І. Франко. — Київ і всі важніші південноруські міста були понижені, найбільша частина князів погинула в боях, а здештована людність мусила шукати захисту в лісах і болотах»⁴⁹. Про жахливі наслідки вторгнення татар на Русь та боротьбу проти них революціонер-демократ образно писав у повісті «Захар Беркут».

Монголо-татарська навала поглиблювала процес розпаду Русі на окремі частини, надаючи деякої специфіки їх розвитку. І. Я. Франко був схильним навіть до перебільшення цього фактора в розпаді єдиної давньоруської народності на окремі народності, недооцінюючи тим самим інший вирішальний фактор — суспільно-економічний розвиток Русі⁵⁰. Проте історик правильно визначив час цього процесу. Так, він писав, що населення північно-східних руських земель «звільна в XIV—XV віках виробилося в окрему національну індивідуальність і виробило рівночасно нове, своєрідне письменство, що зробилося з часом основою великоруської, а далі загальноросійської літератури»⁵¹. Не буде перебільшенням твердження про те, що «протягом часу від кінця XIII майже аж до половини XVII віку історія і письменство Південної Русі зливається з історією і письменством білорусів, які в значній мірі приймають і всисають у себе південно-руську літературну і етнологічну традицію»⁵². У цьому твердженні відбита виняткова близькість українського і білоруського народів, спільність їх історії.

Як справедливо зауважив Л. А. Коваленко, час з середини XIV ст. аж до визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького І. Я. Франко розглядав як яскраво виявлений і оригінальний період історичного розвитку українського народу — епоху складних соціально-економічних зрушень, класової і національно-визвольної боротьби⁵³.

Вже під кінець XIV ст. на території, спустошеній татарами, почали відроджуватися міста — нові центри цивілізації.

⁴⁹ Там же, стор. 36.

⁵⁰ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 303.

⁵¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 36.

⁵² Там же, стор. 39.

⁵³ Див.: Л. А. Коваленко. Іван Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні, стор. 85—86.

Міста одержували магдебурзьке право. На українські землі прибували польські і німецькі колоністи. Польські пани одержали на загарбаній території великі земельні маєтки⁵⁴. Про економічний розвиток України в останній третині XVI — першій половині XVII ст. історик писав: «Було б хибно уявляти собі тодішню господарку як чисто патріархальну; господарка на таких колосальних маєтностях, як ті, що на Україні належали до Конецпольських, Вишневецьких, Острозьких і др. з самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою, ані патріархальною. Нагромадження сирих плодів у одних руках мусило вироджувати початки промислу, та й сама продукція рільнича обчислена була не на домашню консумцію, а на вивіз»⁵⁵. Йшлося, отже, про розвиток фільварково-панщинної системи господарства. Далі І. Франко відзначає, що в першій половині XVII ст. з України вивозили «не тільки сирі продукти рільничі, такі, як пшеницю, шкури, мед, дерево, віск, але і вироби промислові, такі як дьоготь, мед до пиття і спирт»⁵⁶. Зовнішня торгівля України здавна стала традицією. Її початок дослідник відносив до Давньоруської держави⁵⁷.

Революціонер-демократ розкрив процес закріпачення селян, звернув увагу на те, що цей процес особливо поширився в умовах розвитку товарного феодалного господарства. Поміщики намагалися остаточно прикріпити селян до землі, позбавити їх волі та змусити відбувати панщину⁵⁸.

Найгрунтовніше дослідив історик закріпачення галицького селянства. Відзначаючи поширення в Галичині різного права (поряд із руським — польського, німецького, волоського і т. д.), він підкреслював, що у XV ст. і пізніше хліборобське населення ділилось тут на вільне і невільне. У свою чергу вільне населення, або кмети, ділилось на данників і службових людей, а невільне — на рабів і так званих каланників. Раби підлягали руському праву, бо польське право формально не

⁵⁴ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 303—304; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 49.

⁵⁵ І. Франко. *Україна irredenta*. — «Житє і слово», 1895, кн. IV, стор. 472.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Див.: І. О. Гуржій. Іван Франко як історик селянства України.— У зб.: І. Франко як історик, стор. 37.

визнавало інституту рабства. Каланниками називали хліборобів, прикріплених до землі. Вони не мали права покидати своїх жител, відбували «тяглу» службу на пана. Крім того, деяку групу невольних людей становили ординці та сотні люди, які відрізнялись насамперед характером своїх повинностей⁵⁹.

Між обома групами хліборобського населення — вільним і невольним — поступово стиралася грань. «Та з часом перехід кметів із місця на місце, — писав з цього приводу Франко, — робиться чимраз труднішим, обшир дворища через поділ зменшується, тягарі ростуть, і вже в XV віці багато вільних кметів добровільно записується чи то в ординці, чи навіть у каланники, поки в XVI віці всіх їх не зрівняло одне важке підданство»⁶⁰.

Цікаві думки висловив І. Я. Франко, характеризуючи правове становище селян. Так, він вважав, що руське право було корисне для населення, бо давало громадам самоуправління. Недарма шляхта намагалась якомога більше створити поселень за волоським або німецьким правом та ліквідувати навіть рештки староруського вічевого порядку по селах⁶¹.

Історик резонно зауважував, що становище населення тієї частини українських земель, які перебували в складі Польщі, було гіршим, ніж населення тієї частини, що опинилася в складі Литви⁶². Після Люблінської унії в Литві менші князі, дворяни (власники великих маєтків) і земляни (дрібна шляхта) були зрівняні з польською шляхтою, а селяни були перетворені в цілковитих підданих панів. У містах же українці були поселені в певні ділянки, не могли мати будинків на ринкових площах, не могли належати до цехів та стати бурмистрами. Взагалі час між Люблінською унією і початком визвольної війни 1648—1654 рр. в оцінці Франка був добою найважчого поневолення українського народу. Князь В.-К. Острозький та інші українські князі чинили опір запровадженню унії, бо вона рівняла їх з тими, що були досі під їх рукою, тобто з дворянами і землянами. Ці останні були

⁵⁹ Днев.: І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 573—574.

⁶⁰ Там же, стор. 575.

⁶¹ Там же, стор. 574—575.

⁶² Відділ рукописів Інституту літературн ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 193, арк. 14; Мирон (І. Франко). Розмова про гроші і окарби, стор. 13—14.

за унію, бо вона забезпечувала їм права, які мала польська шляхта. В цьому Франко вбачав причину того явища, що не минуло й 50 років, як майже всі дворяни і земляни ополячилились. За їх прикладом пішли й колишні удільні князі, які за Люблінською унією стали польськими магнатами. Слуцькі, Сапеги, Вишневецькі і Тишкевичі через деякий час перейшли на бік Польщі⁶³.

І. Я. Франко був непримиреним ворогом католицизму. Своє ставлення до нього він найкраще висловив у статті «Католицький панславизм». «Відколи тямить історія, — читаємо у ній, — католицизм був усе завзятим ворогом слов'янщини, і хто знає, чи не приніс їй більше шкоди від усіх кривавих війн з мадьярами, німцями та татарами! Згадаймо тільки про католицькі ордени «Хрестоносців» та «Мечових братів», котрі ріками лили кров слов'ян і литовців над Балтійським морем, котрі до крихти згладили зо світу плем'я пруссаків. Згадаймо про облудну політику пап і інтриги єзуїтів на дворі польських королів та вельмож, котрі довели до злощасної унії релігійної, до переслідування руського люду зразу за його віру, а далі й за народність, довели його до крайньої руїни і до великих та кривавих війн козацьких!»⁶⁴. Отже, історик пов'язував важке становище українського народу, його національне і релігійне гноблення з поширенням католицизму на Україні, з антинародною діяльністю Ватикану та єзуїтів.

У працях Франка дана ґрунтовна характеристика Брестської церковної унії. Перша спроба запровадити унію була зроблена на духовному соборі у Феррарі і Флоренції в 1438—1439 рр. У 1596 р. з допомогою польського короля Сігізмунда III, єзуїтів Поссевіна і Скарги та католицьких єпископів до унії залучено українського митрополита Рагозу, єпископів Терлецького, Потія та ін. Унію запроваджувано силою. Український народ чинив опір новій формі польської експансії на українські землі. У Бресті відбувся православний собор, який засудив унію. Переважна більшість сільського населення або не розуміла, або не хотіла розуміти нововведень

⁶³ Див.: І. Франко. Дві унії (образок з історії Русі при кінці XVI віку). — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 547—548; його ж. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 415; його ж: *Ukraina irredenta*. — «Житє і слово», 1895, кн. IV, стор. 471.

⁶⁴ І. Франко. Католицький панславизм. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, К., 1956, стор. 152.

уніатів. Дійшло до заворушень. Все ж унія, викликавши серед українців незгоди, дуже ослабила Україну⁶⁵.

Важке становище українського народу під іноземним гнітом І. Я. Франко відносив до вирішальних факторів у виникненні українського козацтва. Одним з таких факторів була необхідність в обороні від нападів татар: «...Польща не вмiла обороняти нашого краю, і татари майже рік-річно нападали на нашу землю, на Україну, що понад рікою Дніпром аж поза місто Київ, на Волинь, на Поділля, на Покуття і Підгір'я, що понад Дністром і Стриєм, заганялися аж під міста Львів, Перемишль і Дрогобич, а поляки — ані королі, ані пани — не могли і не вмiли спинити їх нападів, але зато натискали на бідний народ, заводили панщину і казали хлопам робити на себе, позабирали для себе давні громадські ліси і ґрунти, так що простому народові при татарах, з одного боку, а при панах, з другого боку, ставало чимраз тісніше жити на світі»⁶⁶.

Далі Франко переходить до висвітлення процесу виникнення козацтва: «Тоді-то наші люди, як виділи, що від Польщі, крім лиха, нічого надіятись не можна, а до того ще коли і Литва прилучилась до Польщі і мусила відступити і прочі руські землі зовсім в польські руки, — мусили самі собі помагати. Почали втікати цілими громадами в дике поле або в степ, що тягнувся тоді межі ріками: Дніпром, долішнім Богом (тобто Південним Бугом. — М. К.) і долішнім Дністром і починався тут зараз за рікою Збручем, а далі понижче Журавна. Там над ріками в недоступних місцях оселявалися такі втікачі і за Дніпровими порогами зложили з себе славне на весь світ козацьке «Запорозьке братство»⁶⁷.

⁶⁵ Див.: І. Франко. Дві унії (образок з історії Русі при кінці XVI віку). — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 551—552; його ж. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ (1668—1708 рр.) і заведення унії в Галичині. — У зб.: І. Франко. Проти Ватикану. К., 1953, стор. 115—116; його ж. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. — Твори в двадцяти томах, т. XVI, стор. 417—418; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 52—54; його ж. Іван Вишенський і його творн. Львів, 1895, стор. 179, 288—289; його ж. Описанне документів архива западно-руських уніатських митрополитів, 1470—1700. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 665—666; його ж. Z dziejów synodu Brzeskiego 1596 r. — «Kwartalnik historyczny», roczn. IX, 1895; А. В. Сандевнч. Іван Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства. — У зб.: І. Франко як історик, стор. 100.

⁶⁶ Мирон (І. Франко). Розмова про гроші і скарби, стор. 14.

⁶⁷ Там же, стор. 14—15.

Ці слова Франка яскраво показують, як глибоко вникав революціонер-демократ у пояснення причин виникнення такого важливого явища в житті українського народу, яким була козаччина. З його слів випливає, що українське козацтво було наслідком не тільки важкого внутрішнього становища України, а й наслідком її вкрай несприятливого міжнародного становища. Іншими словами, до його виникнення спричинилися важкий соціальний гніт та постійні напади татар, — і воно було виявом рішучого протесту мас проти всього цього. Вчений вказав також на нездатність польської шляхти взяти на себе роль захисника України від набігів татар при одночасному намаганні її посилити феодальне гноблення селянства.

Так писав Франко ще в 1883 р. Його погляди на виникнення українського козацтва були, безсумнівно, прогресивними. А слід відзначити, що не тільки тоді, але навіть і пізніше чимало істориків глибоко помилялось у цьому питанні. Про помилки, допущені у висвітленні початкової історії Запорізької Січі В. Будзиновським писав сам Франко, доводячи, зокрема, що той безпідставно виводить запорожців від староруських уличів і бродників⁶⁸.

Завжди з любов'ю ставлячись до польського народу, І. Франко підкреслював, що ворогом українського народу були не тільки татарські наїзники, але й шляхетська Польща. Якщо «татари ходили собі любенько в наші землі за «ясиром», гнали десятки людей і сотки тисяч худоби в Крим і продавали людей в неволю», якщо «кості наших людей білили і в Царгороді, і в Синопі, і в Смирні, і в Триполісі», то шляхетська Польща «висилала війська корони для мордування і вигублювання козацтва, котре було єдиним природним захитником границь польської і руської землі від татарви...»⁶⁹. Історик відзначав також, що зарозумілі польські пани залишили без уваги пам'ятні слова Северина Наливайка про те, що навіть половини тієї грошової суми, яку давала Польща татарському ханові як щорічну данину, вистачило б на те, щоб організувати надійну оборону від татарів⁷⁰.

⁶⁸ Див.: Рецензія І. Я. Франка на працю В. Будзиновського «Козацькі часи в народній пісні». ЗНТШ, т.73, стор. 208.

⁶⁹ І. Франко. Наш погляд на польське питання. — У зб.: Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 273.

⁷⁰ Там же.

На думку революціонера-демократа, Запоріжжя стало для українського народу куточком волі. Запорожці обирали і скидали свою старшину, самі здійснювали суд⁷¹. Отже, кажучи словами К. Маркса, Запорізька Січ була «козацькою республікою»⁷².

І. Я. Франко з захопленням писав, що козаки, взявши на себе оборону свого народу від нападів татар, пускалися на своїх легких чайках навіть у Туреччину, яка не раз скаржилась польським королям на «козацьку сваволю». Та королі не могли спинити козаків⁷³.

Характеризуючи козаків як окремий військовий стан на Наддніпрянській Україні⁷⁴, вчений, однак, не наголошував на тому, що він був не однорідний в соціальному відношенні.

Глибоко проаналізував історик причини селянсько-козацьких війн кінця XVI — першої половини XVII ст. У праці «Наш погляд на польське питання» він справедливо зауважував, що у війнах козаків взагалі «побіч національного і соціального зустрічаємо також виразно зарисований мотив релігійний»⁷⁵.

В іншій праці — «Студії над українськими народними піснями» — дослідник зробив наголос на тому, що однією з причин цих війн було те, що польський уряд не хотів пускати козаків у походи на Чорне море, в Туреччину і навіть у Крим, щоб не дражнити султана. Польський уряд волів платити татарам данину і вбивати тисячі козаків або неозброєних селян, аби тільки перешкодити зростанню українського народу⁷⁶.

Дослідник зазначав, що вістря боротьби в селянсько-козацьких війнах було спрямоване не тільки проти польської шляхти⁷⁷, а й проти української⁷⁸. Козаки ставали на захист

⁷¹ Мирон (І. Франко). Розмова про гроші і скарби, стор. 15.

⁷² Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154.

⁷³ Див.: Мирон (І. Франко). Розмова про гроші і скарби, стор. 15.

⁷⁴ Див. рецензію І. Я. Франка на працю В. Будзиновського «Козацькі часи в народній пісні». ЗНТШ, т. 73, стор. 206.

⁷⁵ І. Франко. Наш погляд на польське питання. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори К., 1956, стор. 277.

⁷⁶ Див.: І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 33, стор. 34.

⁷⁷ Мирон (І. Франко). Розмова про гроші і скарби, стор. 15.

⁷⁸ І. Франко. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. — «Kwartalnik historyczny», 1892, zesz. IV, стор. 701.

тих, яких гнобили пани⁷⁹, тобто закріпачених селян. Масову участь у русі брали й самі селяни⁸⁰.

У працях І. Франка дано загальну характеристику селянсько-козацьких війн, що їх очолювали К. Косинський, С. Наливайко, Г. Лобода, Т. Федорович, І. Сулима, П. Павлюк, Д. Гуня й Я. Острянин⁸¹.

Історик відзначив, зокрема, що в повстанні 1637 р. реєстрових козаків, які виступили проти польського війська, брав участь також і Б. Хмельницький. Його підпис стояв на відомому зобов'язанні козаків щодо Польщі⁸².

І. Я. Франко звернув увагу на походи козаків у Молдавію. Так, він згадував про такі походи в 1572 і 1574 роках. Похід у 1574 р. очолив Свирговський⁸³.

У поемі «Хрест чигиринський» письменник показав героїзм українських козаків, але в основу свого твору поклав неісторичний факт про битву з польською шляхтою під Чигирином у 1596 р., почерпнутий з «Історії русів»⁸⁴.

В історії українського козацтва виняткова роль гетьмана України П. Конашевича-Сагайдачного. Ця історична постать захоплювала І. Я. Франка, і він приділив їй багато уваги. Видатний козацький ватажок, писав дослідник, водив козаків на Кафу. Раставицька угода викликала серед козаків роздвоєння, причому незадоволені на місце Сагайдачного обрали гетьманом Я. Бородавку. Сагайдачний, якого Франко вважав миролюбним політиком, через це став на певний час лише полковником. Під Хотин у 1621 р. козаки прийшли під ко-

⁷⁹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 48.

⁸⁰ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 575.

⁸¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 53; його ж: Шевченко — ляхам. — «Літературно-науковий вісник», 1904, т. 26, стор. 7—8; його ж: Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 101, стор. 48—49, 56; його ж: Наливайко в міidianім биці. Причинок до історії легенди, без дати; його ж: Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. — «Kwartalnik historyczny», 1892, zes. IV, стор. 701.

⁸² І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 101, стор. 56.

⁸³ Див. І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 42.

⁸⁴ І. Франко. Хрест чигиринський. — Твори в двадцяти томах, т. 11. Примітки, стор. 558—559.

мандуванням Бородавки, а тим часом Сагайдачний з єпископом Курцевичем за дорученням митрополита І. Борецького їздив до короля у Варшаву. З Варшави Сагайдачний поїхав під Хотин, але не застав там козаків. Гетьман Бородавка, якого історик був схильний оцінювати в негативному плані, переправившись з військом через Дністер, почав спустошувати Молдавію. Пробираючись до козацького табору, Сагайдачний натрапив на турецький загін і був поранений. Тільки він появився в козацькому таборі, козаки скинули з гетьманства Бородавку і вибрали гетьманом Сагайдачного. Новий гетьман повів військо на з'єднання з польською армією. Битва під Хотином називається славною битвою, в якій козаки під проводом Сагайдачного відіграли дуже важливу роль⁸⁵. «Козаки під проводом Сагайдачного з'єдналися тут з поляками зовсім добровільно на основі однакових прав; ватажок козацький стояв з своїми людьми осібно від шляхти, і шляхетські гетьмани не вглядали в те, що роблять козаки. Се тільки (хоч і не обійшлося без тисячних передрачок і прикростей) і хоробрість та відвага козаків довершили побіди»⁸⁶. Отже, Франко вважав, що українські козаки відіграли вирішальну роль у битві під Хотином. Як відомо, це положення користується визнанням також у радянській історичній науці. Успіх об'єднаного українсько-польського війська під Хотином свідчив, на думку історика, про необхідність єднання обох народів у боротьбі проти турецької і татарської агресії. Та польська шляхта про це серйозно й не думала і відмовилась визнати рівноправність українського народу, прагнучи панувати над ним⁸⁷. Франко писав про заслуги Сагайдачного у відновленні української православної ієрархії, про хворобу і смерть гетьмана⁸⁸.

Висвітлення епохи в історії України з середини XIV ст. до визвольної війни 1648—1654 рр. І. Я. Франко завершив розглядом стану культури.

Однією з найбільш могутніх підойм у розвитку духовної культури на Україні в той час революціонер-демократ вважав

⁸⁵ Див.: І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 98, стор. 33, 46, 50.

⁸⁶ І. Франко. Наш погляд на польське питання. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 274.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Див.: І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 101, стор. 39.

книгодрукування. В кіпці XV ст. Швайпольшом Фіолем було надруковано у Кракові п'ять церковно-слов'янських літургічних книг⁸⁹. Ці книги були друковані значним тиражем, більша частина якого була конфіскована домініканами. Проте чимало примірників згаданих книг потрапили на Закарпатську Україну. Важливу роль у книгодрукуванні на Україні відіграв Ф. Скорина, який спочатку в Празі (1517 р.), а згодом у Вільні (1527 р.) видав ряд книг. Через 40 років після віленських видань Скорини на Україні «з лепкої руки московських вихідців Івана Федорова і Юрія Мстиславця» розгорнулось регулярне книгодрукування. У 1574 р. Федоров видав у Львові «Апостол». Знайшовши в особі В.-К. Острозького щедрого мецената, він переїхав до Острога, де в 1581 р. видав відому «Острозьку біблію». Це було перше видання церковно-слов'янського перекладу всієї біблії. З'явилися і переклади євангелія на народну українську мову⁹⁰.

Важливим осередком друкування й літератури на Україні в останніх десятиріччях XVI ст. Франко вважав місто Острог на Волині. Тут В.-К. Острозький відкрив вищу школу, або, як тоді казали, академію. На роботу в цій школі він запросив грецького вченого К. Лукаріса, який згодом став константинопольським патріархом. Поруч з ним у цій школі працювали українські вчені Г. Смотрицький та І. Княгиницький. Останній потім заснував Скит Манявський — важливий осередок боротьби проти католицизму на західноукраїнських землях. В Острозі творили В. Суражський і Х. Бронський, якого Франко вважав автором знаменитого «Апокрисису»⁹¹.

Революціонер-демократ зацікавила історія братств, які, відзначав він, відкривали школи, створювали друкарні. Особливої сили надало братствам те, що константинопольський

⁸⁹ Звертає увагу, що революціонер-демократ, який досконало знав джерела з історії України, не припускав існування книгодрукування на українських землях до Івана Федорова. Останньому, безсумнівно, належить заслуга видання перших друкованих книг на Україні.

⁹⁰ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 304; його ж: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 40—42; його ж: Причинок до студії над Острозькою біблією. ЗНТШ, т. 80, стор. 1.

⁹¹ Див.: І. Франко. Иван Вишенский, його час і письменницька діяльність. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 416—417; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 42; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 304.

патріарх Єремія дав їм право ставропігії, яке звільняло їх від підпорядкування місцевому єпископові. Першим і найславнішим було Львівське ставропігійне братство, засноване ще в другій половині XV ст. під впливом чеського гуситського руху і зреформоване близько 1580 р. заходами визначних міщан І. Красовського і Ю. Рогатинця⁹². При братстві діяла школа. Братчики вели довгу й завзяту боротьбу з львівським єпископом Г. Балабаном, якому належала ініціатива в запровадженні унії. Франко дав ґрунтовну характеристику одного з найвизначніших діячів Львівського ставропігійного братства Ю. Рогатинця⁹³.

Глибокий знавець української літератури, І. Я. Франко змалював яскраву картину літературного руху на Україні в цей період. За живість викладу, багатство і образність мови та щирість почуттів на перше місце серед тодішніх українських письменників вчений ставив Івана Вишенського, уродженця Галичини, який у своїх творах не тільки виступав проти католицизму, але і вказував на необхідність демократизації суспільства⁹⁴. Вишенському Франко присвятив ряд своїх наукових праць⁹⁵ і поему⁹⁶. Життя і діяльність письменника, його чудові твори збуджували у Франка неослабний інтерес протягом багатьох років. Намічена Франком хронологічна канва творів видатного полеміста залишається загальноприйнятою⁹⁷. Взагалі вклад революціонера-демократа у

⁹² Тут І. Я. Франко допустив неточність: Львівське братство було створене наприкінці 1585 р. Див.: Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966, стор. 29, 207.

⁹³ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 44—47; його ж: Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 417; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 647.

⁹⁴ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 304.

⁹⁵ Див.: І. Франко. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895; його ж: Иоанн Вишенский (новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности). — Твори в двадцяти томах, т. 19; його ж: Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. — Твори в двадцяти томах, т. 16; його ж: Новий причинок до студій над Іваном Вишенським. ЗНТШ, т. 35—36.

⁹⁶ Див.: І. Франко. Іван Вишенський, Львів, 1900.

⁹⁷ Ф. М. Поліщук. І. Франко про Івана Вишенського. — Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, присвячені 100-річчю з дня народження Івана Франка, К., 1956, стор. 146.

вивчення творчості Вишенського дуже значний. Його фундаментальне дослідження «Іван Вишенський і його твори» одержало високу оцінку таких відомих вчених, як Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський та ін.

У працях І. Я. Франка про І. Вишенського наукову цінність має не тільки характеристика останнього як письменника-полеміста, але й виовітлення тієї епохи, в якій доводилось йому жити. Маємо, зокрема, на увазі його думки про політичне становище українського народу після Люблінської і Брестської уній, про розвиток освіти на Україні тощо.

Визначним письменником Франко вважав М. Смотрицького, автора «Треносу», низки політичних брошур та граматики слов'янської мови⁹⁸. Згадуючи про граматику М. Смотрицького, І. Франко відзначив також словник Памви Беринди, який був виданий у 1627 р. в Києві. Цей словник свідчив про введення в філологічну науку народної української мови⁹⁹. Завершення ж формування української мови революціонер-демократ відносив до XVI ст.: «...ся (українська) мова була готова вже в XVI в., проривалася в писану літературу в Пересопницькій евангелії половини XVI в.; в евангелії Тяпінського з кінця того ж віку, в українських інтермедіях та віршах XVII—XVIII в. і загалом скрізь, де свободна творчість поневолі хапалася свободної, живої, не зв'язаної шкільними шаблонами мови»¹⁰⁰. Цікавий такий факт, наведений Франком. Чеський вчений Ян Благослав вперше надрукував у своїй граматиці в 1572 р. українську народну пісню як зразок української народної мови¹⁰¹.

У 20-х роках XVII ст. на перший план духовного і літературного розвитку на Україні висунувся Київ. Констатуючи це, історик додає, що тут виникли братство, братська школа і друкарня при Києво-Печерській лаврі; розгорнули діяльність визначні українські письменники І. Борецький, Є. Плетенецький і З. Копистенський. Першим ректором київської братської школи став К. Сакович, відомий в українській літературі як ав-

⁹⁸ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 56—57; його ж. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. — «Kwartalnik historyczny», 1892, zes. IV, стор. 706.

⁹⁹ Див.: І. Франко. Нарис українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 57.

¹⁰⁰ І. Франко. Літературна мова і діалект. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 337.

¹⁰¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 554.

тор віршів на похорон гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного¹⁰². Позитивно оцінив І. Я. Франко діяльність П. Могили, який заснував Києво-Могилянську колегію та вів боротьбу проти католицизму¹⁰³.

Розглядаючи культурний процес, революціонер-демократ не міг не сказати про багатство усної народної творчості українського народу. Він аналізував народні пісні та думи того часу¹⁰⁴. Цікавим є зауваження вченого про те, що герої майже всіх історичних пісень є звичайно не історичними особами, а час виникнення пісень можна визначити досить докладно на основі різних деталей. З цього приводу Франко відзначав, наприклад, що в думі про Самійла Кішку «до історичного імені козацького отамана Самійла Кішки, який у перших роках XVII в. брав участь у походах Жолкевського, але правдоподібно ніколи не був у турецькій неволі, приложено оповідання про визволення козаків із турецької галери, що сталося, як се знаємо з інших джерел, коло р. 1640 і не на Чорному, а десь на Егейському або Іонічному морі»¹⁰⁵. Створення ж самої думи вчений відносив до 40-х років XVII ст.¹⁰⁶.

Проте, на думку Франка, як історичні пісні, так і вся народна творчість правильно відбивали життя народу. Розуміючи саме так зміст народної творчості, дослідник вдавався до історичних пісень як до джерела при висвітленні окремих моментів з історії українського народу. І це зовсім не зменшувало об'єктивності висвітлення історичного процесу, вартості наукових висновків, навпаки, оживляло дослідження, робило його більш аргументованим.

І. Я. Франко дав також загальну характеристику розвитку української музики в XVI—XVII ст., зокрема вказав на поширення хорового співу. Розвиток музики був тісно пов'язаний з розвитком театру¹⁰⁷.

¹⁰² І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 57—58; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 305.

¹⁰³ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 305.

¹⁰⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 67—71.

¹⁰⁵ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 110, стор. 28.

¹⁰⁶ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 70.

¹⁰⁷ І. Франко. Muzyka polska i ruska. — «Kurjer lwowski», 1892, Nr. 240.

Резюмуючи, І. Я. Франко відзначав, що майже у всіх сферах розумової діяльності, доступної тоді українській інтелігенції, вчені працювали старанно, перекладали, компілювали, переписували, засвоювали здобутки європейських знань і старались використати їх для потреб свого народу. Почуття народної консолідації повільно, але з великою силою пробуджувалось у широких народних масах, головним чином під впливом частих, справді героїчних козацьких походів у Крим, Малу Азію, Варну, Стамбул і т. п. з метою боротьби проти турків і татарів та звільнення бранців, під впливом таких подій, як Хотинська битва і т. д. Тодішня козащина в особі своїх найкращих представників, подібних до П. Конашевича-Сагайдачного, стає справжнім відображенням рицарських рис українського народу. Справді рицарським духом віє від нового героїчного епосу, який виростає в 1560—1648 рр. в запорізьких степах. Чудові думи про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про втечу трьох братів з Азова, про Марусю Богуславку і т. п. — це безсмертні пам'ятки першого періоду в розвитку козащини¹⁰⁸, які створені генієм самого народу і які завжди будуть предметом його гордості¹⁰⁹.

Ці глибокі та оригінальні думки революціонера-демократа свідчать про те, що історію культури українського народу того часу він розглядав як органічну складову частину його історії в цілому, як важливий етап духовного зростання народних мас.

Отже, І. Я. Франко простежив історію українського народу з середини XIV ст. до визвольної війни 1648—1654 рр. Звичайно, не всі питання висвітлені ним з однаковою глибиною. Історика найбільше цікавила політична історія України та її культура.

До найбільш ґрунтовно розроблених Франком проблем історії України слід віднести визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Основними причинами цієї війни він вважав жорстоку експлуатацію феодалами селянства та міщан, національне та релігійне гноблення українського народу¹¹⁰.

¹⁰⁸ У світлі даних радянської історичної науки початковий етап формування українського козацтва відноситься до другої половини XV ст.

¹⁰⁹ І. Франко. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. — «Kwartalnik historyczny», 1892, zes. IV, стор. 713—714.

¹¹⁰ І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 17, 25; Я. Товстуха. Іван Франко про визволь-

Вважаючи буремні події 1648—1654 рр. закономірним результатом розвитку всієї України, історик писав: «Можна як собі хто хоче дивитися на найближчі причини вибуху Хмельниччини і на самого Хмельницького, та нам здається, що коли б не був повстав Хмельницький, рік чи кілька літ пізніше була би вибухнула пожежа з якоїсь іншої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.»¹¹¹. До такого висновку привів Франка аналіз міжнародного і внутрішнього становища Речі Посполитої.

Правда, на початку 1648 р., відзначав революціонер-демократ, Польща ще належала до найсильніших держав у Європі, в той час як Німеччина була спустошена Тридцятилітньою війною, Угорщина після жахливого розгрому під Могачем стогнала під владою турків, а сама Туреччина, зазнавши важкої поразки під Хотином у 1621 р., почала хилитися з zenіту своєї величі й слави, Іспанія і Франція ослабли, Швеція збідніла, Росія «іще не зовсім вигоїлася з ран, завданих їй в часі самозванців». Здавалося, що навіть українське козацтво після 1638 р. не зможе піднятися знову. Польща мала добру армію, а піші козаки «мали... європейську славу і були пожаданими наємниками навіть для французького короля»¹¹². Війни приносили Польщі немало користь, а просторі українські землі, густо засіяні селами і містечками, були справжнім золотим дном для панів. Багатства польських магнатів дивували іноземних послів. Вирувало політичне життя. Та не минуло й кількох років, продовжував історик, «і вся ота пишнота, вся слава, все багатство, вся сила розвіялись, мов дим». Річ Посполиту дуже послаблювали «повна безправність простого люду і необмежена власть над ним панів, повна безсильність короля і державної адміністрації, релігійна нетолеранція та духовна темнота, якої набиралася ніби освічена шляхта з єзуїтських шкіл, цілковий брак дбання про просвіту і піднесення нижчих верств, політична корупція і моральне зіпсуття шлях-

ну війну українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. — У зб.: 300 років возз'єднання України з Росією, Львів, 1954, стор. 286; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 670, арк. 8.

¹¹¹ І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 9.

¹¹² Тут Франко натякає на участь українських козаків у війні Франції з Іспанією на боці французів напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

ти». Вирішальним ударом, що «зіпхнув її (тобто Річ Посполиту. — М. К.) з висоти, се була Хмельниччина, була пожежа, що розгорілась з малої іскри, але знайшла собі багато запального матеріалу»¹¹³.

Таким чином, Франко розглядав визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. на фоні подій у всій Європі, особливо у зв'язку з становищем у Речі Посполитій. При цьому він звернув увагу на наявність класових суперечностей між шляхтою і селянством. Все це допомогло йому глибше зрозуміти причини і характер розглядуваних подій, правильно оцінити їх суть, дати історично об'єктивну оцінку діяльності визначного державного діяча України Богдана Хмельницького. Він також глибоко розібрався в численних джерелах до проблеми, значна частина яких була тенденційною. Аналізуючи праці польських шляхетських авторів (В. Коховського, С. Грондського, С. Твардовського, С. Темберського, В. Зіморовича), І. Франко вказав на їх тенденційність у висвітленні тогочасних подій, на перекручення окремих фактів. Таким же було його зауваження щодо праці єврейського автора Н. Гановера, який, до речі, вдавався до звичайних вигадок.

Спираючись на джерела, І. Я. Франко підкреслював, що визвольна війна українського народу мала не тільки соціальний, але й національно-визвольний характер. Селянство — ця основна і вирішальна сила війни — та козаки боролись не тільки проти польських і українських панів як великих феодалних землевласників, але й проти національного та релігійного гніту¹¹⁴. У зв'язку з цим він рішуче не згоджується з тими польськими шляхетськими істориками, які стверджували, що «Хмельниччина була виключно соціальним бунтом, повстанням хлопів проти панів або, як говорить лірик Куліш¹¹⁵, руїників проти культурників», а «усякі національні і релігійні мотиви, мовляв, не мали в тім темнім руху ніякої

¹¹³ І. Франко. Хмельниччина 1648—1949 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 7—9.

¹¹⁴ І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 22, 25; Ф. П. Шевченко. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі. — У зб.: Іван Франко як історик, стор. 69; Я. П. Товстуха. Іван Франко про визвольну війну українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, стор. 284, 289, 293.

¹¹⁵ Йдеться про буржуазно-націоналістичного письменника й історика П. Куліша, який засуджував визвольну боротьбу українського козацтва.

ваги, були прищеплені до нього пізніше православними духовними, сліпими кобзарями та нетямущими українськими публіцистами і істориками-патріотами»¹¹⁶.

Революціонер-демократ високо цинив заслуги «найвизначнішого героя української козащини»¹¹⁷ Богдана Хмельницького в організації визвольної війни українського народу, підкреслював його зв'язки з масами. «...І козацький батько сотник Хмельницький волею народу винесений на гетьмана, котрий не завагувався по-своєму «піти в народ», сягнути могучою рукою на дно суспільності, щоб видобути відтам силу для переведення політичної думки — виборення автономної України»¹¹⁸. На підтвердження того, що Хмельницькому були властиві високі якості державного діяча і полководця, історик посилався на сучасника італійця К. Віцфія, автора епітафії, вміщеної в книзі Л. Красса «Elogii di capitani illustri» та на відоме звернення англійців до українського гетьмана¹¹⁹. В. Б. Антонович висловив здогад, що автором цього звернення був О. Кромвель.

Позитивну характеристику Хмельницькому дав Франко в поемі «На Святоюрській горі». З промови-монолога українського гетьмана перед нами постає образ великого державного діяча, блискучого дипломата і патріота¹²⁰. Хмельницький палко закликав козаків до боротьби:

Згинем браття, або в гору
Піднесем свободи стяг!
Згнуть — нам одна дорога,
Чи в кайданах, чи в війні;
Хто ненавидить кайдани, —

Тому війни не страшні!
Чи послабли ваші сили?
Потупилися шаблі?
Чи в серцях ви погасили
Дух лицарський взагалі?¹²¹

Франкові належить опис основних моментів життя і діяльності Хмельницького, зокрема до повстання (його участь ра-

¹¹⁶ І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 17.

¹¹⁷ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 3734, арк. 2.

¹¹⁸ І. Франко. Політичний огляд. — «Народ», 1893, № 23—24, стор. 317.

¹¹⁹ Див.: І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 29—30.

¹²⁰ Т. Франко. Іван Франко про Богдана Хмельницького. — «Вітчизна», 1954, № 4, стор. 124—125.

¹²¹ І. Франко. Великі роковини. — Твори в тридцяти томах, т. 21, стор. 279.

зом із батьком Михайлом Хмельницьким у битві під Цецорою в 1620 р., перебування в полоні¹²², конфлікт з шляхтичем Чаплинським, ув'язнення польською владою тощо)¹²³. З втечею Хмельницького з Чигирин на Січ пов'язував історик початок повстання, який він простежив, зокрема, за працею надвірного радника французького короля і секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє¹²⁴. Проте помилковим є твердження, начебто Хмельницький не був обраний гетьманом на Січі на тій підставі, що гетьмана міг іменувати тільки король¹²⁵. Франко в цьому випадку недооцінив бойові настрої запорожців, які, виступаючи на боротьбу проти шляхти, аж ніяк не могли розраховувати на те, щоб король іменував їм гетьмана. Необгрунтованим є також висловлений ним сумнів відносно захоплення Хмельницьким у Барабаша листів Владислава IV до козаків¹²⁶. Адже це достовірний історичний факт, про який говориться навіть в одній з козацьких дум.

Очолюючи народне повстання, Хмельницький не керувався особистими мотивами. На це звернув увагу Франко, вказуючи, що вже в першому «зазивному» листі (універсалі) Хмельницького, який був написаний на початку 1648 р., не було жодного слова про його особисті кривди та зневаги, а натомість уже виразно змальовані кривди українського козацтва та важке становище всього українського народу¹²⁷. Історик не погоджувався з тими авторами, які розцінювали початок визвольної війни «як наслідок чисто приватної інтриги» (Твардовський, Грондський) або зводили всю справу до політичних мотивів, до листів Владислава IV (Самовидець, Коховський)¹²⁸. Навпаки, Хмельницький мав далекоглядний намір звільнити Україну від польсько-шляхетського гноблення і перетворити її на самостійну державу. На це Франкове

¹²² І. Франко помилково вважав, що Хмельницький був не в турецькому полоні, а в татарському.

¹²³ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 98, стор. 45, 51—53; т. 101, стор. 55, 57—58; т. 104, стор. 51—53, 58—59.

¹²⁴ Там же. ЗНТШ, т. 103, стор. 29—50.

¹²⁵ І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. Зб. «Причинки до історії України-Русі», ч. I, стор. 43.

¹²⁶ Там же.

¹²⁷ Там же, стор. 44.

¹²⁸ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 104, стор. 58.

спостереження звернув увагу радянський дослідник В. Є. Спицький¹²⁹.

Першу значну перемогу над польсько-шляхетським військом здобули повстанці під Жовтими Водами. Про це детально писав І. Я. Франко, критично аналізуючи при цьому праці козацьких літописців Самовидця і Граб'янки, а також А. Вімини, П. Шевальє, С. Твардовського і В. Коховського. Але докір, кинутий автору літопису Самовидця за його твердження про те, що повсталі реєстровики приєдналися до повстанців уже в розпалі боїв, а не до початку битви, слід вважати безпідставним. Бо ж відомо, що на час приходу під Жовті Води реєстровців повстанці і татари не тільки вели бої з польським військом, але й оточили його. Розповідаючи про битву під Жовтими Водами, Франко користувався також добре відомою йому монографією М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький»¹³⁰.

Революціонер-демократ відзначив, що народна пам'ять зберегла про битву під Жовтими Водами тільки загальну згадку в пісні. Ця пісня вперше була надрукована М. О. Максимовичем. Дещо пізніший варіант цієї пісні був записаний Я. Ф. Головацьким у Галичині. Обидва варіанти передруковано у збірці В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», т. II. На основі цих двох варіантів Франко реконструював по змозі повний текст пісні. У ній, зазначив дослідник, правильно відбито втечу польської шляхти з України та союз Хмельницького з кримською ордою¹³¹.

Розповідаючи про Корсунську битву, І. Я. Франко писав: «Битва під Корсунем, друга значна перемога козаків у спілці з татарами, сим разом над головною польською армією, випала тиждень після жовтоводської битви, 15 мая¹³² і скінчилася нечуванним у польській історії поразенням польського війська, при якому оба коронні гетьмани Потоцький і Калиновський були взяті в неволю козаками і віддані татарам»¹³³. Спираю-

¹²⁹ В. Є. Спицький. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. у висвітленні І. Франка. — У зб.: Історичне значення возз'єднання України з Росією. К., 1954, стор. 133.

¹³⁰ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 105, стор. 18—24.

¹³¹ Там же, стор. 24.

¹³² Фактично 16 травня 1648 р.

¹³³ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 105, стор. 29.

чись на одну з вірш про Корсунську битву («Козацький голос про побіду під Корсунем»), вчений відзначав, що в цій битві було взято в полон багато польських жовнірів, яких доставлено в Акерман. Тут вони перебували просто неба за огорожею, бо в Акермані не вистачало будинків, щоб розмістити їх¹³⁴. Це цікава деталь.

Полемізуючи з М. І. Костомаровим з приводу участі М. Кривоноса в Корсунській битві, Франко помилявся в тому, що останній «зовсім не належав до товаришів Хмельницького, а той селянський рух, у яким він верховодив літом аж до осені 1648 р., хоч генетично зв'язаний із Хмельниччиною, проте був зовсім незалежний від Хмельницького і навіть потроха суперечний з його політичними планами...»¹³⁵. Насправді ж Кривоніс належав до найвизначніших сподвижників Хмельницького, а селянські загоони, які він очолював, становили складову частину повстанського війська.

Відомо, що після Корсунської битви українська повстанська армія на досить тривалий час зупинилась під Білою Церквою. Для багатьох сучасників цей крок Хмельницького був загадкою. На погляд Франка, Хмельницький використав перепочинок для активної дипломатичної діяльності, звернувшись з листами до Владислава IV, князя Д. Заславського і брацлавського воєводи А. Кисіля. Гетьман розраховував таким чином домогтися реалізації поставленої перед собою мети мирним шляхом. Він звернувся також до українського народу з універсалом¹³⁶.

З новою силою розгорілась війна восени 1648 р. Українська повстанська армія завдала нищівного удару ворогові під Пилявцями на Волині. Франко писав, що польсько-шляхетська армія з трьома гетьманами і 26 комісарами втекла майже без бою, покинувши артилерію і табір з величезними багатствами. Було вбито 8 тис. польських жовнірів. Під козацьким управлінням опинилась велика територія України аж по ріку Горинь¹³⁷.

Далі, продовжував Франко, Хмельницький подався на Збараж, зайняв його і рушив на Львів. Він обмежився незначним викупом (200 тис. злотих), тоді як Ярема Вишне-

¹³⁴ Там же, стор. 47—48.

¹³⁵ Там же, стор. 49.

¹³⁶ Там же, т. 106, стор. 41—52.

¹³⁷ І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 40.

вецький та інші пиливецькі втікачі забрали з міста 1 млн. 300 тис. злотих¹³⁸. В результаті повстання було покінчено з шляхтою та іншими гнобителями. Битва ж під Берестечком була оцінена істориком як важка криза в історії українського козацтва¹³⁹.

Визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. І. Я. Франко розглядав як продовження попередніх селянсько-козацьких війн¹⁴⁰. Як відомо, війна 1648—1654 рр. завершилась возз'єднанням України з Росією. У січні 1654 р. відбулася знаменита Переяславська рада, яка була волевиявленням усього українського народу, здійсненням його одвічних прагнень.

Возз'єднання України з Росією мало винятково велике значення для дальшого економічного, політичного і культурного розвитку українського народу.

І. Я. Франко оцінював возз'єднання України з Росією як історично прогресивне явище¹⁴¹.

Визвольна війна, за словами Франка, зробила «глибокие изменения во всем жизненном строе Украины», вона мала «той розмах, що історію України повернув на інший шлях».

І. Франко був високої думки про російський народ, з яким український народ навіки зв'язав свою долю великою клятвою у 1654 р.

Франко чудово розумів, що завдяки возз'єднанню російського і українського народів помножувалися їх революційні сили у боротьбі проти царизму і капіталізму, політично зростав український народ. Світле майбутнє свого народу Франко зв'язував з єдністю його з російським народом.

У возз'єднанні двох великих народів революціонер-демократ вбачав запоруку розвитку України по шляху прогресу¹⁴².

Великий народний рух, так називав історик визвольну війну, викликав «оживлення національної свідомості» мас, під-

¹³⁸ Там же, стор. 42, 49.

¹³⁹ І. Франко. Лист до О. Партицького від 29 грудня 1882 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 472.

¹⁴⁰ Мирои (І. Франко). Розмова про гроші і скарби, стор. 15.

¹⁴¹ Рецензія І. Я. Франка на книгу М. Драгоманова «Пропащий час, українці під Московським царством (1654—1876)». — «Радянське літературознавство», 1958, № 3, стор. 111.

¹⁴² І. Франко. «Жарт непотребний», історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі. ЗНТШ, т. 107, стор. 20; В. Є. Спичкнй. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. у висвітленні І. Франка. — У зб.: Історичне значення возз'єднання України з Росією. К., 1954, стор. 135—137.

ніс їх політичний рівень. Він вплинув, зокрема, на розвиток пісенної творчості, що була літературним відображенням справжніх подій. «Маємо, починаючи від самого 1648 р., — писав Франко, — досить довгий ряд українських дум і пісень про Хмельницького і його товаришів (Перебийноса, Нечая, Богуна), про поодинокі битви (Жовті Води, Пилявці, Берестечко і т. ін.), які досить добре малюють, коли не самі факти, то в деякім разі настрої і надії українського народу з того часу»¹⁴³. Думи, пісні та вірші, які відносяться до тих років, проаналізовані Франком у його цінних працях «Студії над українськими народними піснями» та «Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах».

Резюмуючи, необхідно підкреслити, що Франкове трактування причин визвольної війни, її рушійних сил, характеру та возз'єднання України з Росією стало важливим здобутком української революційно-демократичної історіографії кінця ХІХ — початку ХХ ст., хоча, правда, не завжди у всіх питаннях історик був послідовним¹⁴⁴.

Викриття революціонером-демократом перекохань шляхетської й буржуазно-націоналістичної історіографії у висвітленні важливої проблеми в історії українського народу мало не тільки наукове, а й політичне значення.

У працях Франка відбито також події на Україні після визвольної війни. Революціонер-демократ вважав Гадяцький договір нереальним, бо польська шляхта ніколи й не думала додержувати його. Така ж його оцінка і Слободищенського трактату¹⁴⁵. Влучною є Франкова характеристика другої половини ХVІІ ст. на Україні в цілому — одного з найважчих періодів в історії українського народу. «Друга половина ХVІІ віку в історії України, — писав історик, — уважається порою майже ненастанної політичної завірюки, яка довела до нечуваної в тих часах руїни значної частини української території і позбавила життя багато тисяч людей»¹⁴⁶. Щоб переконатися в правдивості цих слів, досить згадати руйнівні війни Речі Посполитої і султанської Туреччини за Україну, численні напади кримських татар на українські землі, братовбивчу

¹⁴³ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 78, стор. 122.

¹⁴⁴ І. Франко. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. — «Kwartalnik historyczny», 1892, zes. IV.

¹⁴⁵ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 554, арк. 4; спр. 670, арк. 8; спр. 671, арк. 17.

¹⁴⁶ І. Франко. Щасливий чоловік. Образок із життя білоруського папа з ХVІІ—ХVІІІ в. ЗНТШ, т. 105, стор. 148.

Боротьбу всередині козацької старшини, частина якої орієнтувалась на іноземні держави, виступаючи проти возз'єднання України з Росією.

Річ ясна, говорячи про руїну на значній частині української території, Франко мав на увазі Правобережжя. У праці «Южнорусская литература» він звернув увагу, що саме Правобережна Україна багато разів зазнавала жахливих спустошень, майже всі великі міста прийшли в занепад, населення гине або тікало на Лівобережжя, заселяючи великі степові простори. На Правобережжі одержує перевагу унія, українська шляхта остаточно ополячується. Тільки на далеких західних окраїнах, у Прикарпатті, яких не торкнулась руїна, збереглись ще традиції Зизаніїв і Ставровецьких, існувала література, близька своєю мовою до народної мови і сповнена почуття національної єдності з Наддніпрянською Україною¹⁴⁷.

Навпаки, на Лівобережній Україні, яка входила до складу Росії, існували умови для розвитку українського народу¹⁴⁸. Київ, який у 1654 р. ввійшов до складу Росії, уникнувши таким чином «руїни», в другій половині XVII ст. стає важливим осередком освіти і літератури не тільки України, але й усїєї Росії¹⁴⁹. Із київських вчених, що переїхали працювати в Росію, Франко назвав С. Ситіяновича, Є. Славінецького, Д. Туптала, Ф. Прокоповича. Останній був визначним політиком, одним з головних діячів часів Петра I, який пропагував його реформи у своїх численних проповідях¹⁵⁰. Вчений відзначив також великий вплив українського театру на розвиток театру в Росії¹⁵¹.

Оцінюючи, таким чином, позитивно об'єднання Лівобережжя України та Києва з Росією, а негативно — окупацію значної частини українських земель шляхетською Польщею, революціонер-демократ осудив відому Андрусівську угоду.

¹⁴⁷ И. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 306; його ж. Карпаторуська література XVII—XVIII віків. — Твори в двадцяти томах, т. 16.

¹⁴⁸ І. Франко. «Жарт непотребний», історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі. ЗНТШ, т. 107, стор. 20.

¹⁴⁹ И. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 306; Рецензія І. Я. Франка на працю О. М. Пипіна «История русской литературы», т. I—II, ЗНТШ, т. 26, стор. 18.

¹⁵⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 63.

¹⁵¹ І. Франко. Русько-український театр (Історичні обриси). — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 219.

згідно з якою майже все Правобережжя переходило до Речі Посполитої¹⁵². Він не прощав помилок навіть такій визначній постаті в історії українського народу, як Іван Богун, який, будучи все своє життя непримиренним ворогом польської шляхти, «під кінець життя стрібував увійти з нею в компроміс на те тільки, щоб швидко переконатися, що зробив велику помилку і, щоб, поправляючи ту помилку, наложити головою»¹⁵³. У трактуванні Франка гетьман Правобережної України Павло Тетеря був великим прихильником шляхетської Речі Посполитої, що було причиною незадоволення ним запорізьких козаків, яких очолював «чоловік енергійний і розумний — Сірко»¹⁵⁴.

Юрія Хмельницького за його протурецьку орієнтацію вчений вважав «турецьким підніжком»¹⁵⁵, а Петра Дорошенка, «гетьмана з султанської ласки», — відповідальним за важке становище, в якому опинилось Правобережжя в другій половині XVII ст. В оцінці Франка прихильник кримського хана авантюрист Опара був безталанним кандидатом за гетьмана, який був ув'язнений татарами, відсланий до Варшави і там страчений¹⁵⁶.

Деякі фактичні дані про становище на Україні того часу навів Франко у своїх працях про останнього львівського православного єпископа Й. Шумлянського, який до духовної кар'єри служив у польському війську. Історик відзначив, що Шумлянський у складі цього війська ходив «бити козаків і руйнувати Україну», брав участь «в поході Яна Казіміра та Чарнецького за Дніпро, в тім поході, що, по словам польського історика А. Ролле, зруйнував Україну гірш Батія та всіх Гіреїв...»¹⁵⁷ та був учасником битви під Чудновом¹⁵⁸. Шумлян-

¹⁵² І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23—24, стор. 27.

¹⁵³ І. Франко. Лист до О. Партицького від 29 грудня 1882 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 472.

¹⁵⁴ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 671, арк. 17.

¹⁵⁵ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 78, стор. 145.

¹⁵⁶ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 112, стор. 33—35.

¹⁵⁷ Рецензія І. Я. Франка на працю С. І. Шараневича «Иосиф Шумлянський, русский епископ львовский от г. 1667 до г. 1708. Биографический начерк с портретом». ЗНТШ, т. 22, стор. 33.

¹⁵⁸ І. Франко. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ (1667—1708 рр.) і заведення унії в Галичині. — У зб.: Проти Ватикану. К., 1953, стор. 116—118.

ський доклав немало зусиль, щоб запровадити унію у львівській єпархії. Але цього було досягнуто лише після запеклої тривалої боротьби з противниками унії. Особливо великий опір чинило львівське ставропігійне братство. Розповідаючи про діяльність Шумлянського, І. Я. Франко принагідно вказував на вкрай низький рівень освіти і суспільного значення тодішнього нижчого (чорного) українського духовенства¹⁵⁹.

Слід також відзначити ту об'єктивну і гостру оцінку, яку дав історик Шумлянському як політичному діячеві. «Він (тобто Шумлянський. — М. К.), — читаємо в його критичній рецензії на спеціальну працю С. І. Шараневича про цього єпископа, — наскрізь польський державник, яркий розцвіт того типу людей, яким в часі Хмельниччини був Адам Кисіль, що то його запорожці схарактеризували влучним словом: у нього руські кості поросли польським м'ясом...» «Ми, не вагаючися, — продовжував Франко, — назвемо його польським Валленродом на руським єпископським престолі...»¹⁶⁰.

Нарешті, Франкові належить характеристика літературного процесу на Україні в другій половині XVII ст. Найбільшим і найпопулярнішим твором на Україні і в Росії історик вважав «Четы Мінеї» Д. Ростовського (Туптала). У зв'язку з цим він відзначав, що, за свідченням Т. Г. Шевченка, в хаті його батька по неділях у присутності сусідів читали цей твір. Інокентій Гізель виступив із своїм «Синописом», в якому, однак, навіть не згадано про визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Нашарування схоластики і теології проявилось і в творчості найталановитіших та найпродуктивніших письменників того часу — Л. Барановича і І. Галятовського. Певні успіхи мала шкільна драма, цінна своїми інтермедіями. Особливо цікавими були інтермедії М. Довгалевського і В. Лащевського. До впливу шкільної драми Франко відносив якщо не виникнення, то розвиток духовних кантів і віршів¹⁶¹.

¹⁵⁹ І. Франко. Йосиф Шумлянський — последний православный епископ львовский и его «метрика». — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 521—522, 537—538.

¹⁶⁰ Рецензія І. Я. Франка на працю С. І. Шараневича «Йосиф Шумлянський, руский епископ львовский от г. 1667 до г. 1708. Биографический начерк с портретом». ЗНТШ, т. 22, стор. 33.

¹⁶¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 62—67; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 306—307.

Висвітлення історії України XVIII ст. революціонер-демократ розпочав з розгляду становища, що створилось на Правобережжі, констатувавши насамперед переслідування польською шляхтою українського населення і навіть відверте знущання над ним. Приступивши до опису масового повстання 1702—1704 рр., він піддав різкій критиці наукову спадщину польського буржуазно-націоналістичного історика Ф. Равити-Гавронського, в тому числі його працю про гайдамацький рух на Україні: «На жаль, сей польський автор, хоч пише з великими претензіями на правдомовність та вичерпання історичних джерел, у своїх історичних працях, що майже всі доторкаються історії України, визначається, з одного боку, сліпою та завзятою україножерною тенденцією, а, з другого, дивоглядною безкритичністю в користуванні історичними жерелами, легковірністю до всяких, хоч би найабсурдніших сплетень та вигадок, а рівночасно якоюсь фатальною сліпотю на такі джерела, що могли б освітити йому історичні події правдиво»¹⁶².

Аналізуючи хід повстання, Франко вказав також на деякі неточності у висвітленні окремих його моментів, допущені С. М. Соловійовим та В. Б. Антоновичем. На думку революціонера-демократа, виступ почався, очевидно, раптово. Наказний гетьман Правобережної України С. Самусь обложив Білу Церкву, де перебувало польське військо. З ним був також полковник З. Іскра. Разом вони відступали на захід, як тільки з'явився зі своїм військом полковник С. Палій. Останній, здобувши білоцерківський замок, зупинився тут, розраховуючи, напевно, перетворити Білу Церкву замість Фастова в постійне місце свого перебування. Польське військо, шляхту та орендарів побито в Богуславі, Корсуні, Лисянці, в навколишніх містечках і селах. Уряд Речі Посполитої поспішив придушити повстання. Наприкінці листопада 1702 р. у Львові відбулась військова нарада, а на початку грудня вже послано в район повстання військо на чолі з польним гетьманом Сенявським. На допомогу йому був посланий загін литовського війська. Повстанці зазнали поразки під Старокостянтинівом, Межибожем і Вінницею. Самусь намагався захиститись у Немирові, але змушений був відступити. У Ладжині стояв полковник А. Абазин, в розпорядженні якого було близько 2 тис.

¹⁶² І. Франко. «Жарт непотребний», історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі. ЗНТШ, т. 107, стор. 24.

озброєних повстанців. Військо Абазина зазнало поразки, а він сам потрапив у полон і був страчений¹⁶³. Але згодом Франка про подібну долю Самуся безпідставний, бо він ще певний час продовжував діяти¹⁶⁴. Закінчуючи свій огляд історії повстання, історик відзначив, що народна пам'ять не зберегла імен ні Самуся, ні Іскри, а лише ім'я Абазина, про якого було складено пісню¹⁶⁵.

У творах Франка знайшли також відображення колоніальний наступ російського царизму на Україну та посилення гніту трудящих мас у XVIII сторіччі. «Історія XVIII віку для українських народних мас, — писав він, — то поступове ослаблення вольного козацького елемента, ширення кріпацтва, а рівночасно обкрюювання і притлумлювання автономії, початків просвіти народної і всіх прав української окремішності»¹⁶⁶. А у відомій його праці «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» читаємо: «І пригадується йому (тобто Шевченкові. — М. К.), як то Петро В(еликий) слав тисячі українських козаків копати ті канали та сушити ті болота (в заснованому Петербурзі), як він замучив голодом в тюрмі посліднього гетьмана українського Павла Полуботка; пригадується йому, як то і «Вторая» (Катерина) доконала свободу України, розруйнувавши Січ Запорозьку»¹⁶⁷. Тут йдеться, таким чином, про примусові роботи козаків під час будівництва Петербурга (до цього питання Франко повертався ще в рецензії на працю В. Щурата «Замітки до поеми Тараса Шевченка») ¹⁶⁸ та про процес остаточної ліквідації автономії України. В іншій праці революціонер-демократ простежив також важку долю козаків на Задунайській Січі¹⁶⁹.

¹⁶³ І. Франко. «Жарт непотребний», історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі. ЗНТШ, т. 107, стор. 26, 29—31, 37—38; т. 108, стор. 52, 54—55.

¹⁶⁴ Г. Я. Сергієнко. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963, стор. 165, 174—175; В. Волк-Карачевский. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1899, стор. 340, 343, 354.

¹⁶⁵ І. Франко. «Жарт непотребний», історична вірша з р. 1702 на історичнім тлі. ЗНТШ, т. 108, стор. 55—56.

¹⁶⁶ І. Франко. *Ukraina ingredienta*. — «Жите і слово», 1895, кн. IV, стор. 472.

¹⁶⁷ І. Франко. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка. — «Світ», 1882, № 1, стор. 222.

¹⁶⁸ Рецензія І. Я. Франка на працю В. Щурата «Замітки до поеми Тараса Шевченка». — «Жите і слово», 1894, т. II, стор. 482.

¹⁶⁹ І. Франко. *Teatr ruski*. — «Kurjer lwowski», 1888, Nr. 299.

Позитивною здавалась історикові постать наказного гетьмана Полуботка, який боровся за збереження автономії України і поплатився за це життям¹⁷⁰. Франко також засудив зруйнування царськими військами Запорізької Січі. Усі ці думки, які мають важливе значення для характеристики історичних поглядів Франка, перегукувались з думками Т. Г. Шевченка, що їх повністю поділяв Іван Франко.

До сказаного слід додати, що Франко писав не тільки про безправність українського народу під гнітом російського царизму, а й про безправність самих росіян. Це видно з його статті «Іван Сергійович Тургенев», з якою він виступив у пресі ще в 1883 році. Катерина II, писав дослідник у цій статті, листувалася з Вольтером і французькими енциклопедистами про найновіші течії західноєвропейського лібералізму, але одночасно роздаровувала тисячі вільних козаків і величезні простори української землі своїм фаворитам та підлабузникам або чинила розправу над такими вільнодумними людьми, як Радіщев¹⁷¹. В іншій праці історик з іронією писав про безплідну роботу скликаної Катериною II Комісії для створення нового «Уложення»¹⁷².

Визначною подією на Україні в 60-х роках XVIII ст. була Коліївщина — масове антифеодальне селянсько-гайдамацьке повстання. Народні маси Правобережжя піднялись на рішучу боротьбу проти гнобителів. Повстання розпочалось в умовах загострення політичного становища в Речі Посполитій. У 1763 р., писав І. Я. Франко, помер польський король Август III. Під час безкоролів'я у країні виникли конфедерації в Бресті Литовським і Галичі. Кожна з ворогуючих груп силкувалась посадити на королівський престол свого кандидата. Російське військо вступило в Польщу, щоб розгромити ті шляхетські конфедерації, які виступали проти підтримуваної Катериною II кандидатури. Вчений у зв'язку з цим писав про рух російської армії на Україні, про вступ її до Кам'янця-Подільського, Станіслава і Львова¹⁷³. У 1768 р.¹⁷⁴ в Барі на

¹⁷⁰ І. Франко. *Teatr ruskі*. — «Kurjer lwowski», 1888, Nr. 306.

¹⁷¹ І. Франко. Іван Сергійович Тургенев. Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 114—115; В. Т. Дмитрук. Франко про Радіщева. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 11, Львів, 1949, стор. 75.

¹⁷² І. Франко. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 84.

¹⁷³ І. Франко. Інтердикт в селі Кунині. — «Жите і слово», 1894, кн. 5, стор. 273—275.

¹⁷⁴ У Франка помилково 1769 р.

Поділлі була проголошена нова конфедерація як протест проти протекторату Росії над Польщею. Російський уряд для придушення конфедерації послав нові війська, які здобули Білу Церкву і Бар¹⁷⁵. Відомо також, що селянство Правобережжя зрозуміло виступ російської армії як слухну нагоду для збройного виступу проти польської шляхти.

І. Я. Франко у своїх працях дослідив вузлові питання Коліївщини, зокрема писав про її причини, рушійні сили, характер, збройну боротьбу мас та її придушення карателями¹⁷⁶. При цьому він надавав великого значення у вибуху повстання визвольним традиціям українського народу. Це бачимо з його рецензії на працю М. Лозинського «Гайдамаччина. Із історії народних рухів на Україні в XVIII-тім століттю». Франко писав у цій рецензії: «Мотивуючи гайдамацькі рухи, д(обродій) Лозинський зовсім ігнорує силу національної козацької традиції. Адже український народ XVIII в. мав іще в живій пам'яті традиції Хмельниччини, Паліївщини. Сила тих традицій виразно пробивається в рухах 1750 р., коли правобережні українці при появі своїх братів, лівобережних козаків, гуртами кидалися йти «в козаки», як се повторялося ще й сто літ пізніше, в 1856 р.¹⁷⁷. Така традиція впливає на викликання народних рухів більше, ніж повільний, систематичний тиск, хоч би й який тяжкий; тиск далеко більше вбиває, придушує народну енергію, аніж побуджує її до опору»¹⁷⁸. Справедливо підкреслюючи значення героїчних традицій українського народу в розвитку гайдамацького руху, історик, однак, применшував значення соціально-економічного фактора. Не мав він рації і в деяких інших питаннях. Так, помилковими є твердження про те, що Коліївщина в значній мірі була виступом «в обороні легальності королівської влади проти шля-

¹⁷⁵ Див.: рецензію І. Я. Франка на працю К. Пуласького «Z czasów konfederacji Barskiej (Szkice i poszukiwania historyczne)». ЗНТШ, т. 72.

¹⁷⁶ І. Франко. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка. — «Світ», 1881, № 8—9, стор. 159—161; 1881, № 10, стор. 172; його ж. Матеріали до історії Коліївщини. III. Польська поема про уманську різню. ЗНТШ, т. 62, стор. 33, 35, 37, 40; його ж. Рецензія на працю М. Лозинського «Гайдамаччина». Із історії народних рухів на Україні в XVIII-тім століттю». ЗНТШ, т. 71; його ж. Рецензія на працю «Dzieje porozbiorowe narodu polskiego w żywym słowie», zes. V i VI. Z dziejów hajdamaczyzny, z przedmową, Henryka Mościckiego, cz. I i II. ЗНТШ, т. 72.

¹⁷⁷ Фактично в 1855 р.

¹⁷⁸ Рецензія І. Я. Франка на працю М. Лозинського «Гайдамаччина». Із історії народних рухів на Україні в XVIII-тім століттю». ЗНТШ, т. 71, стор. 210.

хетської анархії», що порушення гайдамаками турецької території було причиною зруйнування Запорізької Січі в 1775 р., що поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки»¹⁷⁹ не є історичною тощо. Цінним у Франковому аналізі Коліївщини є його спроба оцінити її як історичне явище з класових позицій, визначити в ній місце і роль окремих соціальних груп. Важливим є також спостереження про превалювання в гайдамаччині соціального елементу над національним. Вибух повстання 1768 р. історик вважав наслідком тривалого нагромадження соціальних сил, наслідком зростання визвольної боротьби мас. «Сам рух гайдамацький тлів трохи не від часів Хмельницького, зміцнявся і ріс поровень із зростом бідності люду українського і вибухнув в кінці великим пожаром Коліївщини»¹⁸⁰. Революціонер-демократ об'єктивно писав про боротьбу російського царизму проти гайдамаків.

Коліївщина, однак, слабо відбита у поетичній творчості письменника. У циклі віршів «Криваві сні» є лише згадка про жахливі тортури над Іваном Гонтою:

Ось Гонта йде, весь синій від побою,
З відтятим язком він і рукою:
Його садять на розжерену шину
І шкіру днуть, аж всю обдерли спину¹⁸¹.

Варто ще згадати, що І. Я. Франко був добрим знавцем мемуарів про Коліївщину. Він ділив їх на три групи. До першої групи віднесені василіанські мемуари та знайдена особисто польська поема — спогади; до другої — спогади Вероніки і Павла Младиновичів та Ліпомана; до третьої — спогади А. Мощенського. Неясно, однак, до якої групи зараховані спогади, опубліковані в «Киевской старине» (1882, т. 1), про які також згадує історик¹⁸².

Франкові роздуми над Коліївщиною свідчать, що він намагався по-науковому підійти до висвітлення важливої істо-

¹⁷⁹ Про помилки І. Я. Франка в оцінці «Гайдамаків» Т. Г. Шевченка широко пише М. І. Марченко у своїй праці «Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка». К., 1957, стор. 18—21.

¹⁸⁰ І. Франко. Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка. «Світ», 1881, № 8—9, стор. 160.

¹⁸¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 10, стор. 165.

¹⁸² І. Франко. Матеріали до історії Коліївщини. Польська поема про уманську різню. ЗНТШ, т. 62, стор. 25—26.

ричної події. Такий підхід суперечив українській буржуазній історіографії, яка пояснювала гайдамацький рух з ідеалістичних позицій, уникаючи глибокого аналізу фактів та замовчуючи класовий зміст боротьби мас.

У низці своїх праць революціонер-демократ висвітлював такий важливий період в історії українського народу, яким були кінець XVIII та перша половина XIX століття. На його думку, вже кінець XVIII ст. ознаменувався рядом подій, які викликали глибокі зміни на Україні. Вже не існувала польська держава. Правобережна Україна воз'єдналась з Лівобережною в складі Росії, а західноукраїнські землі були включені до складу Австрії. Зміни торкнулися економіки (почав розвиватися капіталізм), культури й національної свідомості українського народу, який вступив у цілком нову епоху¹⁸³.

Найбільше уваги приділив революціонер-демократ розкриттю становища Галичини у згаданий період. На час приєднання до Австрії в 1772 р., писав історик, край відставав в економічному і культурному відношеннях. Існувало декілька монастирських шкіл та чотири гімназії, з яких 3 утримувались єзуїтами, а одна — василіанами. Від братських шкіл залишились самі рештки¹⁸⁴. Закріпачене селянство було зовсім безправним. Воно не володіло правом земельної власності, не могло свідчити в судах проти панів, було позбавлене громадського самоуправління. Ніхто не захищав його від сваволі шляхти. У відповідь на це сміливіші селяни йшли в опришки¹⁸⁵.

Як зауважив Ф. П. Шевченко, І. Я. Франко одним із перших серед істориків розкрив соціальні причини опришківського руху¹⁸⁶. У творчості письменника з'явилась тема опришківства, якій були присвячені перша його повість «Петрії і Довбушуки», драма «Кам'яна душа», оповідання «Гуцульський король» та інші. Літературними образами в цих

¹⁸³ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 301, 307—308.

¹⁸⁴ Там же, стор. 310.

¹⁸⁵ І. Франко. Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 389; його ж. Опришок Мирон Штола. Етнографічний збірник, т. V, стор. 32; його ж: Пащина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 654.

¹⁸⁶ Ф. П. Шевченко. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі. — У зб.: І. Я. Франко як історик, стор. 71—72.

творих виступають, крім Довбуша, ще такі відомі опришки, як Баюрак, Бойчук і Марусяк¹⁸⁷.

Але й австрійський уряд дивився на Галичину насамперед як на предмет експлуатації. До краю нахлинула велика кількість чиновників, які мріяли тільки про швидку наживу. Все ж становище цієї частини українських земель стало дещо кращим, ніж за Речі Посполитої¹⁸⁸.

І. Я. Франко проаналізував аграрне законодавство австрійського монарха Йосифа II, а саме — його патенти від 20 листопада 1781 р., 5 квітня 1782 р., 16 червня 1786 р., 17 серпня 1786 р., 10 лютого 1789 р. та ін. в питанні відносин дворян до своїх підданих з спеціальним врахуванням умов Галичини¹⁸⁹.

Говорячи про мотиви реформаторської діяльності Йосифа II, історик відзначав, що йому хотілося бачити Австрію «державою одноцільною, розуміється, німецькою, з однаковими скрізь установами, під кермою необмеженої волі монарха», а сам він був «централіст і автократ»¹⁹⁰. І це цілком правильно. Але неправильним є твердження історика, начебто Йосиф II наперекір шляхті намагався спертися на селянство¹⁹¹, бо ж він сам очолював феодальну монархію і намагався не тільки не підірвати феодальні порядки, а, навпаки, зміцнити їх шляхом модернізації відповідно до ідейних настанов просвіченого абсолютизму. В цьому, зрештою, треба шукати джерело помилкової оцінки Франком урбаріального патенту від 10 лютого 1789 р. про врегулювання селянських повинностей та оподаткування. Цей патент, на думку історика, — найважливіше, найомілівіше, справді революційне діло Йо-

¹⁸⁷ М. Нечитайлюк. Тема опришківства в творчості Івана Франка. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 3, Харків, 1952, стор. 113—141.

¹⁸⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 83; його ж: Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 310. У більш ранній праці «Ukraina irredenta» революціонер-демократ сумнівався у наявності чогось позитивного від прилучення західноукраїнських земель до складу Австрійської монархії. Днв.: «Жите і слово», 1895, кн. IV, стор. 473—474.

¹⁸⁹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 578—585; його ж: Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 392—395.

¹⁹⁰ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 581.

¹⁹¹ Там же, стор. 581—582.

сифа II¹⁹². Насправді ж реформа, яка мала бути проведена на основі цього патенту, незважаючи на свою радикальність, не зачіпала феодальної основи суспільства, була половинчатою і непослідовною¹⁹³.

Проте й з такою реформою не могло погодитись дворянство, і вона взагалі не була запроваджена в життя. Наступник Йосифа II, його брат Леопольд II скасував патент від 10 лютого 1789 р. З діяльністю нового монарха Франко пов'язував посилення впливу дворянства в країні. Прибувши до столиці, Леопольд звелів по всіх краях (провінціях) скликати шляхетські сейми, яких Йосиф II не скликав ніколи. На цих сеймах дворяни висловили свої вимоги до уряду, який, однак, не міг їх врахувати, погоджуючись лише на скасування вищезгаданого урбаріального патенту. Наступник Леопольда Франц II був ще менш діяльним, ніж його попередник. Після тривалого зволікання 1 вересня 1798 р. був виданий патент, який передбачав викуп з панщини, але тільки за добровільною згодою поміщика і підданого та за затвердженням влади.

Це було, резюмував революціонер-демократ, «останнє слово австрійського панщизняного правodawства аж до самого 1846 року»¹⁹⁴, коли в Галичині вибухнуло масове селянське повстання.

І. Я. Франко переконливо довів, що становище селянства все ще залишалось важким¹⁹⁵.

«...Після австрійських законів, — писав історик, — хлоп не був уже панська власність і ґрунт його не був панська власність, та, проте, права його були мало чим більші від прав робочої худоби. Хто держить робочу худобу, мусить дати їй їсти, запевнити їй яку-таку стайню, бо інакше худоба пропаде і його буде страта. Отак за панщизняних часів хлоп мав поле і хату, щоби з того і на тім жив і працював, але поза тим він належав до пана. Його праця, даремна, безвідплатна,

¹⁹² Там же, стор. 583.

¹⁹³ М. П. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959, стор. 146.

¹⁹⁴ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 585—587; його ж. Нариси в історії української літератури в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 152.

¹⁹⁵ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 590.

була панським капіталом»¹⁹⁶. Крім панщини, «пани побирали від хлопа ще чинш грішми і різнорідні данини: кури, яйця, мітки, мед, хміль і інші хлопські вироби»¹⁹⁷.

У своїй історико-економічній монографії «Грималівський ключ в р. 1800», написаній на основі архіву І. А. Федоровича¹⁹⁸, І. Я. Франко дав прекрасну ілюстрацію становища галицьких селян і міщан на прикладі 32 сіл і присілків та трьох містечок Грималівського ключа на галицькому Поділлі. Він навів, зокрема, типові інвентарні повинності селян з наділами¹⁹⁹, напівнаділами, четвертиною наділів, а також халупників і комірників²⁰⁰.

Як відзначав І. Я. Франко, пани часто ділили (піддані фактично не були власниками землі) один наділ на 5—6 частин, вважаючи кожен з них півнаділом і збільшуючи таким чином феодалні повинності. Межею гноблення шляхтою закріпаченого селянства було збереження останнього в такому стані, щоб воно могло нормально виконувати феодалні повинності²⁰¹. Це дуже цікава думка, яка заслуговує уваги спеціалістів. Аргументуючи її, революціонер-демократ наводив дані, що у Грималівському ключі було відносно мало халупників і комірників. Зате господарства з півнаділом і четвертиною наділу становили основну масу господарств закріпа-

¹⁹⁶ І. Франко. Що то була панщина? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 328.

¹⁹⁷ Там же.

¹⁹⁸ І. А. Федорович — активний галицький громадський діяч, автор цікавої праці про афоризми, дрібний поміщик з Тернопільщини. Предки його походили з Наддніпрянської України, з козаків. На прохання В. І. Федоровича, сина І. А. Федоровича (автора ряду наукових праць в галузі суспільних наук і голови «Просвіти»), І. Я. Франко довго працював над створенням наукової біографії першого. Наслідком копіткої праці була велика монографія «Життя Івана Федоровича і його часи», яка, однак, не була надрукована. Її частина знаходиться у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Особа І. А. Федоровича змальована істориком на широкому тлі становища Галичини та Австрії в першій половині XIX ст. Пишучи свою працю, Франко зібрав величезний фактичний матеріал, який використовував згодом і для написання інших праць. Див.: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 374, 670, 671, 672, 674, 675, 676; С. Злупко. Неопублікована монографія І. Я. Франка з історії Галичини середини XIX ст. — «Архіви України», 1966, № 2, стор. 34—39.

¹⁹⁹ Повний наділ дорівнював у середньому 32 моргам (18,8 га).

²⁰⁰ Див.: І. Франко. Грималівський ключ в р. 1800. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 346—347.

²⁰¹ Там же, стор. 351, 356.

ченого населення, причому господарств з четвертиною наділу було найбільше (65%)²⁰². Ці дані свідчать про те, що основну частину феодальних повинностей виконувала остання група селянства. А найбільшу частину феодальних повинностей міщан виконували ті землекористувачі, які мали четвертину наділу, та комірники²⁰³.

Селянство терпіло також від пропінанції²⁰⁴. Деякі поміщики силою примушували своїх підданих купувати горілку²⁰⁵.

Новим визиском для селян було запровадження земельного податку в 1819 р. Щоб платити менше податку, шляхта свідомо зменшувала перед владою прибутки від своїх господарств або затаювала багато своїх земель. Крім того, вона привласнила багато рустикальних (селянських) земель, особливо в Сяноцькій, Стрийській, Станіславській і Коломийській округах. Цьому фактові Франко надавав великого значення. Він відзначив, що саме інвентарі 1819 р. були прийняті за основу визначення селянських і поміщицьких земель при скасуванні панщини. В результаті селяни втратили чимало своїх угідь. Їх посилення на старші, Йосифінські інвентарі не враховувались владою²⁰⁶.

Історія шпихлірів²⁰⁷ та шпихлірового фонду в Галичині, яку так яскраво описав революціонер-демократ у своїх працях «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.»²⁰⁸, «Громадські шпихліри»²⁰⁹ та «Старі акти нової нужди»²¹⁰, була справжнім звинуваченням уряду за зне-

²⁰² Там же, стор. 357.

²⁰³ Там же, стор. 344.

²⁰⁴ Монопольне (феодальне) право поміщиків, а також частково релігійного і стипендійного фондів, держави і міст на виробництво і продаж спиртних напоїв.

²⁰⁵ І. Франко. Що то була панщина? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 328.

²⁰⁶ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 592—593; його ж. Нарис з історії української літератури в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 152; його ж. Jeszcze o rozruchach galicyjskich. — «Prawda», 1886, № 23.

²⁰⁷ Шпихлір — (досл.) комора для збіжжя.

²⁰⁸ Ця праця була надрукована як передмова до публікації зібраних Франком документів про шпихліри в «Українсько-руському архіві», т. II (1907 р.).

²⁰⁹ І. Франко. Громадські шпихліри. — У зб.: В наймах у сусідів, Львів, 1914.

²¹⁰ І. Франко. Старі акти нової нужди. — У зб.: В наймах у сусідів, Львів, 1914.

важливе ставлення до найбільш життєвих інтересів галицького селянства.

Слід відзначити, що при написанні історії громадських шпихлірів і шпихлірового фонду в Галичині Франко не мав попередників. У листі до М. П. Драгоманова у жовтні 1883 р. він писав: «У вільних хвилях виписую в бібліотеці Оссол (інських) матеріали для історії громадських шпихлірів у Галичині, — діло досі не тикане, а цікаве! Та тільки роботи багато, і коли буде готова, не знаю. При тім же вона вийде ширша, ніж зразу думалось»²¹¹. Написання монографії «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.» затягнулось на довгий час. Зате її поява в 1907 р. була важливою подією в українській революційно-демократичній історіографії. Це була перша монографія про громадські шпихліри в історичній науці взагалі.

На великому фактичному матеріалі революціонер-демократ проаналізував історію створення, існування та ліквідації громадських шпихлірів у Галичині. Перші громадські шпихліри у краї, доводив історик, виникли у 1784 р. Як місцева шляхта, так і австрійський уряд чинили всілякі перешкоди на шляху до впорядкування їх діяльності, поки, врешті, цісар Франц I у липні 1821 р. не оголосив про скасування шпихлірового фонду. Останній був витрачений переважно на потреби держави та шляхти. В розпорядження кредитного банку, який був створений для фінансової підтримки поміщиків, передано із шпихлірового фонду понад 600 тис. зол. рин. Ця нова кредитна інституція, відзначав історик, «за гроші, первісно призначені на запомогання підданих, мала відтепер допомагати їх дідичів і запевнювати їм ще й по знесенні панщини панування над галицьким селянством»²¹². Пограбування в селян шпихлірового фонду було важким ударом по селянству, погіршило його економічне становище.

Характеризуючи становище закріпачених галицьких селян, І. Я. Франко відзначав також, що вони не мали права переходити з місця на місце, були прикріплені до свого наділу, не могли посилати своїх дітей на навчання в місто. Суд над підданими чинила шляхта, яка була над ними одночасно й владою. «Пан або сам, або через свого мандатора, — писав до-

²¹¹ Лист І. Я. Франка до М. П. Драгоманова від 27 жовтня 1883 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 190.

²¹² І. Франко. Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 452.

слідник, — стягав з хлопів податок, вибирав рекрута, іменував громаді війта і радних, розділював і казав виконувати шарварки, накидав фірманки. Крім того, мав пан над хлопами право вітцівське, т. є. міг їх карати на тілі і на лихо ніякий закон не обмежував розміру тої кари»²¹³.

Реалістично зобразив письменник становище кріпаків у поемі «Панські жарти» та в оповіданні «Панщизняний хліб». Селян гнали на роботу, як худобу, знущались з них. Яскраво змальований образ поміщика Мигуцького, який був противником поширення освіти серед селянства:

Хлоп, щоб умів орать, косити,
І в таїці дівкою носити,
Та «вірую» і «отче наш».

Письма не треба хлопу знати:
Як хлоп почие книжки читати,
Хто буде пану свини пас?²¹⁴

У Франкових працях маємо також характеристику становища так званої загородової (загонової, або ходачкової) шляхти. Історик припускав, що, можливо, частина цієї шляхти за походженням була польськими поселенцями, та потім втратила всі ознаки свого походження. Вся загорова шляхта фактично злилась із селянством і становила його частину. Проте в їх становищі до 1848 р. була істотна різниця. Загорова шляхта була звільнена від панщини, шарварків, не підлягала судові поміщика. В тих селах, де вона проживала разом з селянами, вона створювала свою окрему громаду, обираючи окремого голову (префекта)²¹⁵. Звичайно, становище ходачкової шляхти було кращим, ніж становище закріпаченого селянства, але, як довів Франко у праці «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.», і вона страждала від сваволі поміщиків. Хоч загородові шляхтичі, крім чиншу, не були зобов'язані до панщини, все ж вони повинні були відробляти влітку панові 24 дні та виконувати інші повинності й давати данини. Від колишньої шляхетської рівності залишилась лише тінь²¹⁶.

²¹³ І. Франко. Що то була панщина? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 329.

²¹⁴ І. Франко. Панські жарти. Львів, 1928, стор. 27.

²¹⁵ І. Франко. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу. І. Дещо про шляхту ходачкову. — «Світ», 1882, № 3, стор. 265—266; його ж. Записки руського селянина з початку XIX в. ЗНТШ, т. 115, стор. 157.

²¹⁶ І. Франко. Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 348.

Жахливим бичем для селянства був голод. Ось що писав Франко про кількالكітній голод у підгірських селах в 30-х роках XIX ст.: «Народ кормився гірчицею, лободою, кропивою. Сотки йшли «в Поділля», покидаючи свої хати і поля на ласку божу; другі спродували земельку не вже за півдармо, але так-таки майже за ніщо. Я знаю случай, де один неборака продав нивку «за миску пирогів». Хліб пекли бог зна з яких мішанин: м'якини, отруб, кори дубової, сушеного пирію, а навіть здрухнілого і втовченого дерева і т. д.»²¹⁷.

Жорстоко гноблячи селянство, австрійський уряд водночас ішов на зближення з галицькою шляхтою, вважаючи її своєю соціальною опорою в краї. Скликаний у Львові в 1782 р. галицький становий сейм був поступкою місцевим поміщикам. Його виконавчий орган захищав інтереси шляхти перед урядом у Відні, був запеклим ворогом селянства²¹⁸.

У відповідь на жорстокий гніт селяни виступали на боротьбу проти існуючих кріпосницьких відносин. Ця боротьба набирала різноманітних форм. І. Я. Франко писав, що, починаючи з 1819 р., відбувались досить часті заворушення селян проти панів, викликані відбиранням у них земель. Він, зокрема, мав на увазі виступи у Якубовій Волі (1819 р.), Сколівщині (1824 р.), Нагуевичах (1832 р.). «...Певна річ, — продовжував історик, — що відомостей про бунти можна би назбирати ще дуже багато»²¹⁹. Безперечною заслугою Франка як історика є опис селянського заворушення в Руському Кімполунзі на Буковині в 1843 р. Історик описав його причини і хід. Власті прислали в район виступу великий загін карателів. Серед заарештованих був легендарний ватажок буковинського селянства Л. Кобилиця. Проте й пізніше буковинські селяни не припиняли боротьби проти сваволі поміщиків²²⁰.

Іншою формою селянського руху було опришківство, яке посилювалось з 1819 р. Селяни бачили в опришку «вільного ко-

²¹⁷ І. Франко. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу. — «Світ», 1882, № 6—7, стор. 327.

²¹⁸ І. Франко. Громадські шпихлірні і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 397—403.

²¹⁹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 593—594.

²²⁰ І. Франко. Лук'яни Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 719—725; Я. Товстуха. Іван Франко про революційний рух селян Буковини в 40-х роках XIX століття. — У зб.: Іван Франко. Статті та дослідження, вип. 6, Львів, 1958, стор. 125—129.

зака», героя, завидували йому... готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою, порадити та дати вказівки до нападу на панський двір»²²¹. Таким чином, опришківство користувалось симпатіями і підтримкою широких селянських мас, у зв'язках з ними полягала його сила. Опришківський рух розгорнувся у всій Галичині. І. Франко вважав потрібним зробити наголос на причинах цього специфічного для феодалізму руху. «Мусило щось поххати народ до розпуки, — писав історик, — і я не помилюся, коли скажу, що вчинило се не так загальне зубожіння краю наслідком війн, як власне нові постанови про ґрунтовий податок, нові інвентарі, відбирання підданських ґрунтів, лісів і пасовиськ панами»²²². Отже, Франко надавав великого значення саме соціально-економічним причинам опришківства. Франкова оцінка причин опришківського руху, його характеру в цілому як складової частини антифеодальної боротьби селянства була повним протиставленням тенденційній оцінці цього руху дворянськими і буржуазними істориками, які засуджували його. Характеризуючи опришківство, І. Я. Франко торкнувся також заходів уряду в боротьбі з народними месниками: в 1820 р. видано проти них чотири закони, встановлено в горах піші варти і загони стрільців, визначено нагороду за кожного спійманого опришка тощо²²³.

До важливого висновку прийшов революціонер-демократ, працюючи над народними піснями про опришків. Маємо на увазі його думку, висловлену в етнографічній праці «Опришок Мирон Штола». У цій праці, полемізуючи з відомим українським істориком галицького опришківства Ю. А. Целевичем з приводу його твердження про те, що імена опришків, відомих з судових актів (крім О. Довбуша), загубились у народній пам'яті, а натомість імена опришків, про яких говориться в народних піснях, невідомі в цих актах, Франко висловив слушне припущення, що ці пісні розповідають про опришків, які діяли вже після включення Галичини до Австрії. На це наштовхнули дослідника опубліковані ним народна пісня і народне оповідання про опришківського ватажка Мирона Штолу (Штолюка), якого він цілком справедливо вважав іс-

²²¹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 594.

²²² Там же.

²²³ Там же.

торичною постаттю²²⁴. Інтерес викликає також опублікована ним пісня про опришка Семена Хотюка, яка була записана від селянина Г. Вандюка в селі Далешеві Городенківського повіту в 1892 р.²²⁵.

Селянський рух у Галичині в першій половині XIX ст. досягнув свого апогею в 1846 р., коли відбувалось польське національно-визвольне повстання. І. Я. Франко ґрунтовно висвітлив це повстання. Підготовку до нього він пов'язував з діяльністю підпільних шляхетсько-буржуазних гуртків і організацій, які діяли переважно у Кракові, Львові, Тарнові і Перемишлі. В підпільному русі революціонер-демократ вбачав дві течії. Одну течію представляли Ценглевич, Госляр, Малиновський, Гощинський та інші. Це були «гарячі патріоти польські та при тім революціонери, які в шляхті бачили головну заваду до відбудування Польщі, надіючись того відбудування тільки через простий люд, і, щоб порушити той люд, готові були посвятити (принести в жертву. — М. К.) шляхту й її інтереси»²²⁶. Франко навів біографічні дані про Ценглевича, опублікував уривки з його революційних віршів українською мовою²²⁷. Разом з Ценглевичем діяв українець М. Попель, який для агітації серед селян написав вірш «Русин на празнику». Друга революційна течія була більш поміркованою, і її Франко називав «польсько-патріотичною» на противагу першій, «соціально-революційній». Її представляли Грохольський, Смолка, Гугон і Вишньовський. Підпільний рух міцнів. До нелегального «Товариства польського народу» («Stowarzyszenie ludu polskiego») у Львові належало багато учнів української духовної семінарії, в тому числі М. Шашкевич і І. Вагилевич, а до його керівного органу належав українець доктор прав І. Федорович. У 1840—1841 рр. австрійський уряд провів арешти серед діячів підпільного руху, який внаслідок цього перестав існувати²²⁸.

²²⁴ І. Франко. Опришок Мирон Штола. — Етнографічний збірник, т. V, стор. 32—36.

²²⁵ І. Франко. Опришок Семен Хотюк. — «Зоря», 1893, № 11, стор. 222.

²²⁶ І. Франко. Шевченко героєм польської революційної легенди. Львів. 1901, стор. 41—43.

²²⁷ Там же, стор. 45—71.

²²⁸ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 599, 601; його ж: Шевченко героєм польської революційної легенди, стор. 41—43; його ж: Польське повстання в Галичині 1846 року (Історична розвідка). — «Зоря», 1884, № 2,

Все ж діяльність революціонерів-підпільників викликала великий резонанс у краї. «Шляхта сама почула страх,— писав Франко. — Вона почала освоюватися з думкою, що панщині вже недовго тривати, що се дуже небезпечний набуток, бо ану ж хлоп захоче справді послухати шалених загорільців і отрястися з пут?»²²⁹. Проте розмови з цього приводу, що точилися в галицькому шляхетському сеймі в 1842—1845 рр., ні до чого не привели.

Шляхта не поспішала з ліквідацією панщини. І тільки восени 1845 р., коли вже наближався революційний вибух, сейм ухвалив резолюцію, в якій висловився за заміну панщини даниною збіжжям або чиншем, чи за повний викуп підданих повинностей. Та було вже пізно. В Галичині почалось повстання²³⁰.

Поштовх до виступу, на думку Франка, дала польська еміграція. До Галичини прибули її емісари Е. Дембовський і Т. Вишньовський. Першого історик високо цинив, вважаючи його гарячим, діяльним революціонером. Проте польське національно-визвольне повстання не було підтримане ні польським, ні українським селянством, яких не влаштовувала голослівна і обмежена програма повстанців. У русі 1846 р., писав революціонер-демократ, існував «побіч антагонізму класового між паном і хлопом також антагонізм народний між поляком — паном, а русином — хлопом»²³¹. Отже, соціальний момент у повстанні переплітався з національним. Незадоволення селян шляхтою вилилось у розгром її маєтків, у боротьбу проти повстанців-шляхтичів. Франко детально описав хід повстання в Західній і Східній Галичині, зокрема в Горожаній Самбірської округи, де загинуло 7 повстанців і

стор. 12—14; 1884, № 3, стор. 22; 1884, № 4, стор. 27—29; його ж: Об'яви русько-польського братання 1842 р. — «Житє і слово», 1895, т. III, стор. 114—216; його ж: Об'яви русько-польського антагонізму 1831 р. — «Житє і слово», 1895, т. III, стор. 111—114.

²²⁹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 602.

²³⁰ Там же, стор. 601—602.

²³¹ І. Франко. Польське повстання в Галичині 1846 р. (Історична розвідка). — «Зоря», 1884, № 1, стор. 5; 1884, № 5, стор. 35—36; 1884, № 6; 1884, № 7; 1884, № 8; 1884, № 9; його ж: Рецензія на працю Л. Гадона «Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego», ЗНТШ, т. 64, стор. 35. І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 608—609; його ж: Рецензія на працю М. Стецьки «Edward Dembowski». ЗНТШ, т. 105.

четверо селян²³². Він рішуче не погоджувався з польським шляхетським істориком Б. Лозинським у тому, що селянські заворушення начебто були спровоковані австрійськими властями²³³.

Селяни надіялись, що після повстання буде скасована панщина. Але їх знову почали гнати на роботу в поміщицькі маєтки. Через це стали вибухати нові селянські заворушення, які придушено з допомогою військової сили²³⁴.

Бурхливі події в Галичині в 1846 р. стали відомі на Буковині. І тут селянство приходить у рух. І. Я. Франко писав, що селяни «цілими громадами почали спротивлятися панам, не хотіли робити панщини, самовільно врубувалися в ліси, випасали панські полонини і ставилися чимраз грізніше не лише до панів, а й до камеральних урядників...»²³⁵. Власті заарештували організатора селянського руху Лук'яна Кобилицю, який просидів у чернівецькій тюрмі від літа 1847 до травня 1848 р.²³⁶.

Історик глибоко висвітлив також становище в Галичині напередодні буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр., зокрема початок «врегулювання» панщини на основі цісарського патенту від 12 листопада 1846 р.²³⁷.

З великою увагою Франко вивчав розгортання революційного руху в Росії, де, як він відзначав, виникла думка про політичну свободу і про перебудову ладу в країні, де виступили декабристи і було створено «Товариство об'єднаних слов'ян». Визвольні ідеї знаходили особливо сприятливий ґрунт на Україні, найбільше на Лівобережжі. Поразка декаб-

²³² І. Франко. Польське повстання в Галичині 1846 р. (Історична розвідка). — «Зоря», 1884, № 9; 1884, № 10—11; 1884, № 14; 1884, № 15—16; 1884, № 17; 1884, № 19; його ж; Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 610—611; його ж; Шевченко героєм польської революційної легенди. Львів, 1901, стор. 38—40; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 672, арк. 64, 80—81, 83; спр. 1609, арк. 96.

²³³ Рецензія І. Я. Франка на працю Б. Лозинського «Agenog hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich». ЗНТШ, т. 48.

²³⁴ І. Франко. Польське повстання в Галичині 1846 р. (Історична розвідка). — «Зоря», 1884, № 19, стор. 153; його ж; Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 611.

²³⁵ І. Франко. Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 727.

²³⁶ Там же.

²³⁷ Див.: І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 611—619; його ж: Батько і дочка (Із спогадів Івана Федоровича). ЗНТШ, т. 93, стор. 79.

ристів і наступна реакція не могли вбити цього свіжого струменя, який пробився у творах Грибоєдова, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Герцена, Белінського, Боткіна, Грановського, членів гуртка Станкевича, а потім з новою силою проявився у творчості цілої плеяди таких видатних письменників, як Тургенєв, Гончаров, Достоевський, Некрасов, Григорович, за якими йшли Толстой, Островський, Шедрін та ін.²³⁸

Визначне місце в суспільно-політичному русі на Україні в 40-х роках ХІХ ст. займає Кирило-Мефодіївське товариство. Розповідаючи про нього, І. Я. Франко відзначив, що, створене з ініціативи М. І. Костомарова, воно ставило своїм завданням скасувати кріпосництво, створити федерацію слов'янських народів та ширити серед народу освіту. Найбільш гарячим пропагандистом ідей товариства був Т. Г. Шевченко, який втілював його слов'янську програму в пам'ятні слова: «Щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди». Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства Франко вважав «свіжими» і «високими»²³⁹, а саме товариство — найважливішим і найсвітлішим суспільно-політичним поривом української інтелігенції в першій половині ХІХ ст.²⁴⁰. Справедливо писав Ю. О. Ковмір, що концепція Івана Франка про Кирило-Мефодіївське товариство в основному є об'єктивно правильною, але він, не маючи всіх необхідних джерел, не міг дослідити питання про зародження в ньому двох тенденцій, ліній — революційно-демократичної і ліберально-буржуазної²⁴¹. Суперечливим є також твердження Франка про те, що хоч Шевченко й не належав до Кирило-Мефодіївського товариства,

²³⁸ І. Франко. Ідеали свободи й гуманності в російській літературі. — У зб.: Про російську літературу (статті та висловлювання). Львів, 1947, стор. 63—65.

²³⁹ І. Франко. Тарас Шевченко. — «Зоря», 1891, № 5, стор. 89; його ж: Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 309; рецензія І. Я. Франка на працю М. І. Стороженка «Кирило-Мефодиевские заговорщики». ЗНТШ, т. 70, стор. 230—231; його ж: «Ukraina ingredienta. — «Жите і слово», 1895, кн. IV, стор. 477; Т. І. Пачовський. Ще одна ненадрукована стаття Франка про Шевченка. — У зб.: Українське літературознавство, вип. III. Статті й матеріали, Львів, 1968, стор. 125.

²⁴⁰ Рецензія І. Я. Франка на працю «Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова». — «Зоря», 1885, № 19, стор. 227.

²⁴¹ Див.: Ю. О. Ковмір. Іван Франко про визвольний рух на Україні у 40-х роках ХІХ ст. — У зб.: «Пам'яті Івана Франка». Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка, т. IV, серія історико-філологічна, Житомир, 1956, стор. 31.

але був його душею²⁴². Адже добре відомо, що Т. Г. Шевченко став членом товариства ще в квітні 1846 року. Франко писав також про арешт кирило-мефодіївців царською владою, проведений після доносу студента Петрова²⁴³, відзначаючи також, що майже одночасно був розгромлений у Петербурзі гурток Петрашевського, до якого належав Ф. Достоевський²⁴⁴.

Революціонер-демократ вивчав культуру українського народу кінця XVIII — першої половини XIX ст. Відкриття трьох університетів на Наддніпрянській Україні²⁴⁵ було великим духовним здобутком. Іван Франко писав: «Вже тим самим, що при тих університетах мусило згромадитись значніше число людей учених і людей, бажаючих науки, що при них мусили постати бібліотеки, музеї, книгарні і що не могло ж не бути в них людей, котрі б не інтересувалися бувальщиною, життям, літературою того краю і того народу, що живе довкола них, кожний із тих університетів в більшій або меншій мірі причинюався до піддвиження науки про Україну, а то й спеціально української літератури, кожний з них в різні часи піднімався до того, щоб зробитися центром українського руху літературного»²⁴⁶. Не без скептицизму писав історик про німецький львівський університет, в якому на богословському факультеті в 1787—1806 рр. українські викладачі читали лекції церковнослов'янською мовою²⁴⁷. Деякі дані наведені Франком про початкову й середню школу на Наддніпрянській Україні²⁴⁸, а також у Галичині²⁴⁹. Революціонер-демократ засу-

²⁴² Див.: І. Франко. Тарас Шевченко. — «Зоря», 1891, № 5, стор. 89.

²⁴³ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 115—116.

²⁴⁴ Див.: І. Франко. Темне царство. — У зб.: Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 91.

²⁴⁵ Йдеться про відкриття Харківського (1805 р.), Київського (1834 р.) і Одеського університетів (1865 р.).

²⁴⁶ І. Франко. Наше літературне життя в 1892 р. (Лист до редактора «Зорі») — У зб.: «Літературно-критичні статті». К., 1950, стор. 193.

²⁴⁷ Див. І. Франко. Нариси з історії українсько-руської літератури в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 144; його ж: Южно-русская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 310; його ж: Карпаторуська література XVII—XVIII віків. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 329.

²⁴⁸ Див.: І. Франко. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 677, 679.

²⁴⁹ Див.: І. Франко. Южно-русская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 310; його ж: Рецензія на працю І. Краєвського «Тайне зв'язки polityczne w Galicyi od roku 1833 do roku 1841». ЗНТШ, т. 58.

див введення австрійським урядом у 1816 р. у початкових школах Галичини польської мови замість української²⁵⁰. Викриваючи антинародну політику австрійського уряду в царині освіти, І. Я. Франко відзначав, що останній «ані не думав попустити кліщів, у яких стискав усяку ініціативу, дусив сквалливо всі прояви живої, свіжої думки та перемінював діло освіти на мертву формалістику, на муку для тих, що вчили і для тих, що були зневолені вчитися»²⁵¹.

Більш глибоким є аналіз розвитку української літератури. Вчений дослідив творчість таких письменників, як Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, М. Шашкевич, Т. Шевченко, П. Куліш та ін. Висновки, зроблені ним, не втратили свого наукового значення й дотепер. Високо цинив революціонер-демократ зокрема творчість І. Котляревського, якого вважав ініціатором нової української літератури²⁵². Але найвищу оцінку він дав геніальному синові українського народу Т. Г. Шевченку. До речі, Франкові належить понад 50 різних літературних жанрів виступів про Шевченка — від репліки та замітки до лекції і наукового трактату²⁵³. Шевченківський «Кобзар» вчений оцінював як справжню епоху в розвитку української літератури, другу за своїм значенням книгу після «Енеїди» Котляревського. Ця книга, на його думку, відкрила немов новий світ поезії, заблищала невідомою досі в українській літературі ясністю, простотою і поетичною грацією вислову²⁵⁴. Франко відзначав також, що Шевченко поклав початок революційно-демократичній течії на Україні, що він був непримиренним борцем проти царського самодержавства, за щастя всіх народів.

Появу Шевченка він розглядав як незвичайне явище в історії українського народу, відзначав його великий вклад у розвиток світової культури, у боротьбу за свободу народів

²⁵⁰ Див.: І. Франко. Папщина та її скасування (1848 р.) в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 651; його ж: Jeszcze o gozgu-chach galicyjskich. — «Prawda», 1886, Nr. 23.

²⁵¹ Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. Львів, 1902, стор. 278.

²⁵² І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 84—85.

²⁵³ І. Дорошенко. Іван Франко — літературний критик. Львів, 1966, стор. 125.

²⁵⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 107.

Росії²⁵⁵. У фрагменті роботи про Шевченка, що зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Франко підкреслював його велике значення для всіх слов'янських народів, називав його одним з духовних батьків слов'янщини²⁵⁶.

І. Я. Франко відзначав вплив літературного процесу Наддніпрянської України на розвиток української літератури на західноукраїнських землях, бо між цими двома частинами України існували не тільки економічні, а й культурні зв'язки²⁵⁷.

У праці «Русько-український театр» І. Я. Франко розглянув історію розвитку театру на Україні, зокрема діяльність Харківського, Київського і Кам'янець-Подільського театрів, вказав на труднощі постановки українських п'єс. Перші вистави української п'єси в Галичині мали місце в 1837—1841 рр.²⁵⁸. Глибина цієї та інших подібних праць Франка дає підставу вважати його істориком українського театру, вдумливим театральним критиком.

Такі в основному погляди революціонера-демократа на історію української культури кінця XVIII — першої половини XIX ст., яку він вважав доказом духовного зростання народу України.

²⁵⁵ І. Франко. Тарас Шевченко. — У зб.: Іван Франко. Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 431.

²⁵⁶ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 220, арк. 5.

²⁵⁷ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 101—107; його ж: Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 311—312; його ж: Писання І. П. Котляревського в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 298—299; його ж: Ukraina ingredienta. — «Житє і слово», 1895, т. IV, стор. 474—475.

²⁵⁸ Див.: І. Франко. Русько-український театр. — Твори в двадцяти томах, т. 16.

ВКЛАД І. Я. ФРАНКА У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЕПОХИ КАПІТАЛІЗМУ

Епоха капіталізму на Україні відзначалась тим, що тут порівняно швидко розвивались продуктивні сили. Капіталістичні відносини стали панівними як у промисловості, так і в сільському господарстві. Остаточно сформувалась українська буржуазна нація. Робітничий клас, усвідомивши свою історичну місію могильника капіталізму, розгорнув рішучу боротьбу проти капіталістичної експлуатації, за соціалізм. Він активно підтримував антифеодальний рух селянства. Значними були досягнення української культури.

Франкові праці з історії українського народу епохи капіталізму дуже цінні, історичний процес в них висвітлений з позицій революційного демократизму.

Вивчення історії України доби капіталізму дослідник розпочав з огляду буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр.

Всі важливі події тих років були в центрі уваги Франка. Про них він писав у таких своїх працях: «Задушні дні у Львові 1848 р.», «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині», «З 1848 року (Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди)», «До історії 1848 року», «Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині ХІХ ст.», «Причинки до історії 1848 р.», «До мартівських днів 1848 р. у Львові», «Давні акти до нового спору», «Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в.», «Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 рр.», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», «Причинок до історії 1848 р.» та інших.

Франко надавав великого значення цим буремним революційним рокам в історії не тільки українського народу, а й народів Австрійської монархії, розцінюючи їх як переломні.

Праці І. Я. Франка в більшій чи меншій мірі проливають світло на всі найважливіші події 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях — від початку революції аж до її поразки.

На думку революціонера-демократа, буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр. була підготовлена всім ходом суспільного розвитку, не будучи випадковим, відірваним від попередніх процесів, явищем. Але водночас вона була принципово новим якісним стрибком у суспільному розвитку.

Франко подав об'єктивний опис початку революції¹, відзначав, що початок революційної бурі на західноукраїнських землях поклали події у Відні, де широкі народні маси піднялись на рішучу боротьбу проти феодально-абсолютистського режиму.

«...Мартова буря» 1848 р., — писав він, — скоро тільки зірвалася у Відні, зараз майже зі скорістю електричного струму перебігла до Галичини і викликала вуличні демонстрації. 19, 20, 21 марта повні нечуваного в історії Львова запалу»². Революціонер-демократ підкреслював народний характер революції, активну участь у ній трудящих.

Одним з найбільш важливих питань, що їх висунули на порядок дня бурхливі події 1848—1849 рр., було аграрно-селянське. Та в шляхетсько-буржуазному таборі в цьому питанні не було єдності. І. Я. Франко вважав першою кісткою незгоди в цьому таборі питання про скасування панщини³.

Намагаючись розколоти і тим самим ослабити революційний табір, австрійський уряд став на шлях поспішного скасування панщини в Галичині. Об'єктивно цей акт був прямим наслідком революції, наслідком революційних дій селянських мас, які явочним порядком здійснювали ліквідацію феодальних повинностей.

¹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичній. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 619.

² І. Франко. Задушні дні у Львові. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 492; С. М. Шевченко. І. Я. Франко про роль народних мас в історії політичного розвитку досоціалістичних формацій. — У зб.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. К., 1968, стор. 151.

³ І. Франко. Задушні дні у Львові 1848 р. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 494.

Відомий патент від 17 квітня 1848 р. був продуманим тактичним маневром уряду, намаганням змінити розстановку класових сил у краї на свою користь. «Спосіб знесення панщини через уряд, — писав з цього приводу Франко, — треба вважати фактом дуже важливим в історії нашого краю, що мав рішучий вплив на всю дальшу історію того (1848) року, а в дальшій лінії на весь розвій галицьких відносин аж до нашого часу»⁴. Шляхта в значній мірі, вказував Франко, стала схилитися на бік уряду, шукаючи в ньому захисту від селянських виступів та надіючись на компенсацію за втрачену панщину й корисне для себе полагодження сервітутної і пропінаційної справ тощо. А це штовхнуло буржуазних демократів на більш рішучі дії.

Найбільш слабким місцем революції в Галичині було небажання керівників польського національного руху визнати право на рівноправність українського народу, їх великодержавна шовіністична політика, що дістало свій вияв, зокрема, в березневому адресі до монарха, національну обмеженість якого відзначав І. Я. Франко⁵. Звичайно, це серйозно гальмувало згуртування демократичних сил у єдиному інтернаціональному таборі. Український національний рух почав розвиватись паралельно з польським⁶, виникнувши в певній мірі як реакція на польський шовінізм⁷. Звичайно, він розвивався як закономірний процес, не був підпорядкований австрійському урядові. Навпаки, відзначав революціонер-демократ, «світлі і розумні русини в 1848 році і пізніше під час октройованої конституції 4 марта 1849 року⁸ і під час слідуваної за тим (від 1851 р.) бюрократичної реакції далекі були від надто рожевих надій на правительство і від сліпого йому підлягання...»⁹.

⁴ Там же.

⁵ Див.: І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 619—620.

⁶ Там же, стор. 655—657.

⁷ І. Франко. Задушні дні у Львові 1848 р. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 495.

⁸ Октройована (накинена) конституція була оголошена урядом 4 березня 1849 р. як зустрічний захід проти підготовленої комісією рейхстагу конституції, схвально оціненої І. Я. Франком. Див.: І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 660—661.

⁹ І. Франко. Давні акти до нового спору. — «Діло», 1883, № 144.

Відсутність єдності між українським і польським визвольним рухом Франко вважав одним з факторів, який призвів до поразки революції в Галичині¹⁰.

Однією з найбільш відмітних рис українського національного руху того часу було те, що він набув політичного характеру, ставши у певній мірі цілеспрямованим рухом. «Руський рух у 1848 р., — писав Франко, — перший раз набрав політичного характеру і розпочався заснуванням «Руської ради головної», яка д(ня) 3 мая, в сам день фактичного знесення панщини, опублікувала свою програму, де між іншим виразно зазначено відрубність русинів від поляків. За почином тої «Ради» по всіх більших містах Східної Галичини позасновувалися ради окружні, із яких деякі, за почином станіславської, поскликали народні віча, де при многолюдній участі селян і духовенства бесідники пояснювали новонадану конституцію, поучали народ про потребу свідомої, національної діяльності та освіти...»¹¹. Хоч у цій лаконічній характеристиці українського національного руху й немає критичної оцінки діяльності проавстрійської «Головної руської ради»¹², зате слушно зроблено наголос на активності більш демократичних, ніж перша, окружних рад.

Вічевий рух був важливою формою українського національно-визвольного руху. Недарма І. Я. Франко не раз повертався до цього питання. Він резонно зауважував, що великий мітинг у Львові, який відбувся 3 (15) травня 1849 р., в першу річницю знесення панщини, був підсумковим у розвитку вічевого руху в краї¹³.

Відомо, що революція на західноукраїнських землях становила складову частину революції в Австрії й Угорщині. Ось чому Франко розглядав революційні події в усій країні у взаємозв'язку. Це видно, зокрема, на прикладі розгляду ді-

¹⁰ Див.: І. Франко. Задушні дні у Львові 1848 р. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 495; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 672, арк. 105.

¹¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 125.

¹² Із сказаного не слід робити висновку про те, що І. Я. Франко ідеалізував діяльність «Головної руської ради». Навпаки, він критично ставився до її практичних заходів, вказував на їх обмеженість. Див.: І. Франко. Po zjeździe radykałów ruskich. — «Kurjer lwowski», 1891, Nr. 285.

¹³ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 657.

яльності віденського парламенту, в якому засідали і представники українського населення. Українські депутати-селяни в питанні індемнізації¹⁴ стояли на дуже радикальних позиціях, заперечуючи проти будь-якої компенсації поміщикам за скасовані феодальні повинності. Франко писав, що погляд селян у справі індемнізації «в дуже досадній формі був висловлений німецькою мовою селянином Іваном Капущаком»¹⁵.

У статті «Причинки до історії 1848 р.» революціонер-демократ відзначив гострі класові суперечності між поміщиками та селянами та, на цьому ґрунті, антипоміщицьку боротьбу останніх¹⁶. Особливо докладно дослідив він селянський рух на Буковині під проводом Л. Кобилиці. У його спеціальних працях¹⁷ дано високу оцінку Л. Кобилиці як селянського організатора, зроблено спробу охарактеризувати його суспільно-політичні погляди.

Вчений довів, що селянський рух на Буковині розгорнувся відразу після скасування панщини в Галичині. Буковинські селяни, підбадьорені успіхом галичан, відмовлялися виконувати панщину. На виборах у парламент були обрані від сільських округів самі селяни: Ю. Тиміш, М. Боднар, В. Кірсте, І. Долинчук, М. Чуперкович, Л. Кобилиця. Останній почав відігравати в селянському русі на Буковині велику роль. Після свого повернення з сесії парламенту у Відні, де він був свідком революційних боїв віденського пролетаріату, Л. Кобилиця очолив боротьбу селян, яка набрала яскраво вираженого антифеодального характеру. Коментуючи заклик Кобилиці до виступу, історик писав, що той заклик селян захоплювати державні й поміщицькі землі, виконувати не розпорядження властей, а тільки його власні, оскільки монарх надав йому владу над Буковиною. Із Франкового висвітлення селянського руху видно, що повстанці справді місцями стали брати владу у свої руки, проте боротьба селян не була позбавлена наївної віри в «добророго» цісаря». Власті кинули на

¹⁴ *Індемнізація* — компенсація втрат поміщиків за скасовані феодальні повинності селян.

¹⁵ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 126.

¹⁶ І. Франко. Причинки до історії 1848 р. ЗНТШ, т. 88, стор. 17.

¹⁷ І. Франко. Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині ХІХ в. — Твори в двадцяти томах, т. 19; його ж: Лук'ян Кобилиця. — «Житє і слово», 1894, т. I; його ж: *Lukjan Kobylitsa. Epizod historyi 1848 roku*. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, стр. 581.

придушення заворушення військові сили. Кобилиця був знову заарештований.

І. Я. Франко дотримувався думки, що Кобилиця не мав зв'язків з революційною Угорщиною¹⁸, хоч насправді, як це довів Ф. П. Шевченко, такі зв'язки існували¹⁹. Дослідник історичних поглядів Франка Я. П. Товстуха все ж вважає, що революціонер-демократ фактично визнавав згадані зв'язки²⁰. Нам здається, що в цьому випадку Я. П. Товстуха не має рації. Франко був дуже вдумливим дослідником. В його розпорядженні було ще занадто мало фактів, на підставі яких він міг би позитивно говорити про зв'язки Кобилиці з революційною Угорщиною. У свідомому ж нанизуванні фактів з метою довести цілком іншу думку, а не ту, яку насправді революціонер-демократ мав на увазі, звинувачувати його не має жодних підстав. Подібний метод «наукової» аргументації взагалі не був властивий досліднику.

У бурхливі 1848—1849 рр. галицькі українці вели вперту боротьбу за поділ Галичини на східну і західну частини, тобто за етнографічною ознакою. «Руські послы у Відні, — писав Франко, — піднесли думку поділу Галичини на польську і руську. Народ у краю радо прийняв ту думку і почав посилати до Відня петиції з підписами, котрих швидко набралось звиш 100 000»²¹. Таким чином, ця справедлива боротьба за поділ Галичини набрала справді масового характеру.

У кількох працях Франко глибоко розкрив історію Сло-в'янського з'їзду у Празі²². При цьому він найбільше підкре-

¹⁸ І. Франко. Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 748—750; рецензія І. Я. Франка на книгу О. Колесси «Юрій Коссован (Осип, Домінік, Ігор, Гординський де Федькович)». — «Житє і слово», 1894, т. 1, стор. 160; рецензія І. Я. Франка на серію статей Р. Кайн для «Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849». ЗНТШ, т. 48.

¹⁹ Ф. П. Шевченко. Передмова до збірника документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.». К., 1949, стор. 38—40.

²⁰ Я. П. Товстуха. Іван Франко про революційний рух селян Буковини в 40-х роках XIX століття. — У зб.: Іван Франко. Статті та дослідження, стор. 146—148.

²¹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 659.

²² І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 658; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.; його ж: З 1848 року (Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди). — «Діло», 1883, № 61; його ж: Взаїмність слов'янська в розумінню Коллара і телер. — «Народ», 1893, № 21: Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, стр. 554.

словав ідею братерства між слов'янськими народами, яка проголошувалась на з'їзді. Проект польсько-української угоди, висунутий на з'їзді, письменник вважав цінним свідченням про погляди і змагання тодішніх як українських (Г. Гинилевича, І. Борисикозича та ін.), так і польських (Ю. Любомирський і Л. Сапега) політичних діячів.

Револуція була могутнім імпульсом не тільки до політичної активності населення західноукраїнських земель, але й до поживавлення його культурного руху. «На полі духовного розвою, — писав Франко, — 1848 рік у Галичині зазначився скликанням з'їзду «руських учених» на наради над розвоєм письменства і науки і заснуванням товариства «Галицько-руської матиці» на взір інших слов'янських «Матиць» для плекання письменства в рідній мові. До 1848 р. належать також початки руського театру в Галичині... До 1848 р. треба віднести також першу ініціативу до закладання публічних бібліотек і читалень...»²³. Цей ентузіастичний рух став складовою частиною розвитку культури всього українського народу.

Важливим є спостереження І. Я. Франка про поступову перевагу революційних елементів у львівській міській управі і визрівання в ній у жовтні 1848 р. ідеї повстання²⁴. Цікаві також його згадки про зв'язки Львова з революційними Угорщиною та Віднем²⁵.

У праці «Задумні дні у Львові 1848 р.» письменник описав львівське повстання 1—2 листопада 1848 р., а в праці «З 1848 року (Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди)» — настання реакції в краї в наступні роки. В етнографічній розвідці «Кошут і Кошутська війна» говориться про розправу контрреволюційних сил над революційними масами Угорщини, в тому числі й Закарпаття.

Незважаючи на поразку, революція 1848—1849 рр. відіграла величезну роль у дальшому розвитку західноукраїнських земель. Оцінюючи її історичне значення, революціонер-демократ писав: «Се безперечна річ, що рік 1848, рік знесення панщини і сполученого з ним першого народного руху, у

²³ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 126—127.

²⁴ І. Франко. Задумні дні у Львові 1848 р. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 497; його ж. До мартовських днів 1848 року у Львові. ЗНТШ, т. 93, стор. 142.

²⁵ І. Франко. Задумні дні у Львові 1848 р. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 495, 497.

нас зробив рішучий переворот і економічний, і політичний, і в дальших наслідках, літературний в житті нашого народу»²⁶

Франко відзначав також, що саме тоді, під час революції, була розбуджена серед галицьких українців політична думка²⁷.

Таким чином, Франків аналіз подій 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях охоплює широке коло питань. Історика цікавили соціально-економічні й політичні моменти, боротьба революційних сил проти реакції, зв'язки між слов'янськими народами, культурний рух і, нарешті, наслідки революції. Важливе значення мало те, що оцінка цих питань була дана ним з прогресивних позицій, з позицій революційного демократа.

Непоследовність у висвітленні окремих питань революції, яку інколи допускав письменник, не може знизити тої високої оцінки, що він дав їй у своїх працях. Річ ясна, більш відчутні результати революції були б в інтересах українського народу. Та про це мова могла б йти лише тоді, коли б революція закінчилась не перемогою реакції, а перемогою мас. Зрештою, залежність характеру демократичних перетворень від глибини і розмаху революції дуже добре розумів сам Франко.

Поразка революції визначила спосіб проведення селянської реформи. У зв'язку з цим В. І. Ленін писав: «Слабкість пролетаріату в Пруссії і Австрії була причиною того, що він не міг перешкодити аграріям і буржуазії здійснити перетворення *всупереч* інтересам робітників, в *найбільш не вигідній* для робітників формі, із збереженням і монархії, і привілеїв дворянства, і безправ'я на селі, і маси інших залишків середньовіччя»²⁸. Реформа 1848 р. мала половинчастий характер. Вона була проведена в інтересах поміщиків. Колишні їх піддані були обмануті.

Історію проведення селянської реформи в Галичині І. Я. Франко ґрунтовно розглянув у ряді своїх праць²⁹, най-

²⁶ І. Франко. Критичні письма о галицькій інтелігенції. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 33.

²⁷ І. Франко. Азбучна війна в Галичині 1859 р. ЗНТШ, т. 115, стор. 132—142; його ж: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 128; його ж. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 661; його ж: До біографії Писифа Левницького. — «Зоря», 1886, № 11, стор. 196.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 194.

²⁹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині; його ж. Галицька індемнізація; його ж. Знесення панщини в Галичині; його ж.

кращими з яких є «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» та «Галицька індемнізація». Дослідник піддав глибокому аналізу царський патент від 17 квітня 1848 р., згідно з яким у Галичині скасовувалися всі панщинні та інші феодальні повинності земельних господарів, халупників і комірників. Він резонно зауважив, що «патент станув зовсім на становищі панів, що панщина та підданські данини — се приватна власність...»³⁰. За скасовувані феодальні повинності поміщики одержували компенсацію. Патент не визначав відразу вартості панщини і всіх підданських данин у грошах на основі оподаткування — і це згодом стало приводом до значного збільшення індемнізації³¹.

Квітневий патент, як стверджував І. Я. Франко, оголошено у краї 22 квітня. Уряд використав цю нагоду для афішування своїх уявних добродійств щодо селян та закликання їх до покори³².

Далі революціонер-демократ проаналізував новий царський патент про скасування панщини від 7 вересня 1848 р., який уже стосувався всієї Австрії. Він відзначив, що цей патент, на відміну від патенту 17 квітня, був законом наскрізь політичним і в подробиці щодо джерел індемнізації, її кількості і т. д. зовсім не вдавався. Все ж таки історик не залишив без уваги те, що патент «із 17 квітня і патент із 7 вересня стоять із собою в суперечності і вводять двояку основу в трактування справ індемнізаційних: одну для Галичини, а другу для інших країв австрійської корони»³³.

Слід, однак, відзначити, що згаданими патентами практичне вирішення всього обсягу реформи далеко не завершувалось. Видано ряд нових державних актів, які І. Я. Франко

Що то була панщина?; його ж. Слівце про конверсію. — Твори в двадцяти томах, т. 19; його ж: Угода індемнізаційна. — У зб.: «В наймах у сусідів». Львів, 1914; В. Нагірний. Бесіда, виголошена на другім народнім вічу русинів дня 17(29) червня 1883 для умотивування першої резолюції о економічних справах краю. — «Діло», 1883, № 69; Я. Товстуха. Іван Франко про аграрну реформу 1848 року в Галичині. — У зб.: Іван Франко. Статті та дослідження, вип. 7, Львів, 1960.

³⁰ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 627.

³¹ Там же; його ж: Галицька індемнізація. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 468, 475.

³² І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 628.

³³ І. Франко. Галицька індемнізація. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 466—467.

також розглянув. Це — патент від 4 березня 1849 р. для всіх країв та патент від 15 серпня 1849 р. для Галичини на ін.³⁴. Для утворення індемнізаційного фонду уряд з 1853 р. запровадив спеціальні додатки до постійних податків: спочатку по 8 3/4 крейцера від кожного ринського, в 1854 р. — по 11 1/2 крейцера, в 1855 р. — по 11 3/4 крейцера, в 1856 р. — по 14 крейцерів, в 1857 р. — вже по 33 крейцери, а пізніше навіть по 50 крейцерів від кожного ринського. За втрачені феодальні повинності поміщики ще в 1851 р. одержували викуп облігаціями, які почали погашатися в 1858 р. В основу викупної суми було покладено вартість панщини і підданських данин, яку скапіталізовано на 20³⁵.

Посилаючись на урядові дані, І. Я. Франко писав, що у Східній Галичині зголошено до викупу такі панщизняні тягари та данини:³⁶

піших днів панщини	8 990 342
тяглих днів панщини	11 316 684
десятини (у зол. рин.)	88 357
осипів ³⁷ кірців пшениці	14 335
„ „ жита	42 733
„ „ ячменю	45 728
„ „ вівса	333 890
чиншів грішми (у зол. рин.)	236 225

Проте фактична викупна сума, як це переконливо довів Франко, набагато перевищувала вартість феодальних повинностей, скапіталізованих на 20. Замість 48353842 зол. рин. вона на початку 1858 р., враховуючи проценти за індемнізаційний борг, становила 58 853 842 зол. рин.³⁸. У 1897 р. Франко писав, що «сього року, 50 літ по знесенню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 мільйона з(олотих) р(инських) з власних додатків, але має ще до скарбу дер-

³⁴ Там же, стор. 468—473; його ж: Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 634—635.

³⁵ І. Франко. Угода індемнізаційна. — У зб.: В наймах у сусідів, Львів, 1914, стор. 304; його ж: Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 635—637.

³⁶ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 636.

³⁷ *Осипа* — натуральна данина зерном. Вимірювалась кірцями (в одному корці було приблизно 128 л.).

³⁸ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 637.

жавного мало що не 9 мільйонів (зол. рин.) довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах»³⁹. Це велике збільшення індемнізаційної суми було зумовлене нарахуванням процентів за індемнізаційний борг та витрат на утримання адміністрації по проведенню викупу⁴⁰.

Революціонер-демократ відзначав, що Галичина належала до найбільш обтяжених індемнізацією країв у всій Австрії. Галицький селянин, наприклад, був обтяжений втричі більше від заможного селянина під Віднем і мало що не в 5 разів більше від чеського підданого. Так виглядала, писав з сарказмом історик, жертволюбність польської шляхти⁴¹.

Незважаючи на обмеженість селянської реформи, — феодальні пережитки виявились серйозним гальмом на шляху до буржуазного перетворення західноукраїнського села, до більш інтенсивного розвитку продуктивних сил, — вона все ж таки, маючи буржуазний характер, відкривала шлях для розвитку капіталістичних відносин. І. Я. Франко вважав скасування панщини важливим завоюванням революції 1848—1849 рр.⁴².

Селянську реформу 1861 р. на Наддніпрянській Україні історик характеризував, розглядаючи становище, що склалось у Росії в 50—60-х роках ХІХ ст. Спочатку він відзначив важке становище Росії в 50-х роках, коли її феодально-кріпосницька система перебувала в стані глибокої кризи. Кримська війна з усією силою виявила відсталість та гнилість цієї системи, що й зумовило військову поразку кріпосницької Росії. «При тім, — писав Франко, — виявились страшні непорядки в російському житті: підкупства, крадіжі, зіпсуття урядників, нездарність генералів, темнота і безрадіність»⁴³. Інтереси капіталістичного розвитку країни та ліквідація її економічної відсталості диктували необхідність скасування кріпосницьких порядків. Грізним попередженням для

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же, стор. 638; його ж. Галицька індемнізація. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 480.

⁴¹ Див.: І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 637; Я. Товстуха. Іван Франко про аграрну реформу 1848 року в Галичині. — У зб.: Іван Франко. Статті та дослідження, вип. 7, Львів, 1960, стор. 83.

⁴² І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 631.

⁴³ І. Франко. Про життя і діяльність Олександра Кониського. Львів, 1901, стор. 4.

царизму були масові селянські виступи, серед яких Франко називав «Київську козаччину»⁴⁴. Прогресивна громадськість вимагала проведення реформ. «Всі освічені люди зрозуміли,— писав історик,— що так далі йти не можна, що треба якоїсь зміни, більшої свободи, більшої законності в державі, а головне, що треба скасувати огидливе кріпацтво, яке досі панувало в Росії і робило всі мільйони селянського люду робочою худобою, власністю панів»⁴⁵. Реформу 1861 р. Франко розглядав у зв'язку з іншими реформами 60—70-х років, метою яких було зберегти царське самодержавство, відповідно пристосувавши його до нових умов, до потреб капіталістичного ладу. Час проведення всіх цих реформ революціонер-демократ називав «добою великих реформ»⁴⁶. В результаті скасування кріпосного права селянство стало вільним; почався «новий період селянського життя». Але запроваджена система викупу земель спричинилась до погіршення економічного становища селянства в деяких українських губерніях⁴⁷. Отже, історик вказував на жорстоке пограбування селянства внаслідок проведення реформи.

Критична оцінка Франком селянських реформ, проведених на Україні в 1848 і 1861 рр., докорінно відрізнялась від тієї оцінки, яку давали цим реформам українські, російські та польські буржуазні історики. Останні, на всі лади вихваляючи «реформаторську» діяльність російського та австрійського урядів, замовчували пограбування селян під час ліквідації кріпосництва.

Вище вже вказувалось, що І. Я. Франко, спираючись на теорію К. Маркса, глибоко проаналізував капіталізм як суспільно-економічну формацію. Висновки, які він зробив при цьому, мають важливе значення для характеристики його економічних поглядів. Вміння дослідника проаналізувати складні соціально-економічні питання епохи капіталізму позитивно відбилось на його художніх, наукових і науково-популярних творах, у яких з великою глибиною розкриті ок-

⁴⁴ Рецензія І. Я. Франка на працю М. Лозинського «Гайдамаччина. Із історії народних рухів на Україні в XVIII-тім столітті». ЗНТШ, т. 71, стор. 210.

⁴⁵ І. Франко. Про життя і діяльність Олександра Кониського, стор. 5.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 145.

ремі сторони життя українського народу в другій половині XIX — на початку XX ст. В оцінці історичного процесу на Україні того часу Франко незмінно стояв на позиціях революційного демократизму, наближаючись до марксизму.

Праці, в яких Франко розглядав історію розвитку капіталістичної економіки на Україні, свідчать про його глибоке розуміння економічних процесів, які тоді мали місце на Україні.

Відомо, що одним із важливих проявів розвитку капіталістичної промисловості на Україні було будівництво фабрик і заводів. До найбільш розвинутих галузей капіталістичної промисловості Наддніпрянщини історик відносив цукрову і кам'яновугільну. У складі Росії промисловість України, на його думку, мала добрі шанси для свого розвитку⁴⁸. Серйозним же гальмом на шляху до створення фабрично-заводської промисловості в Галичині була колоніальна політика, яку проводив австрійський уряд щодо західноукраїнських земель. Утримання цих земель на становищі відсталих аграрних районів для забезпечення збуту продукції промисловості західних провінцій Австрії та задоволення їх потреб у дешевих сільськогосподарських продуктах — такою була суть діяльності австрійських промислових і солідарних з ними фінансових кіл. «Не забуваймо, — писав Франко, — що майже до самого 1848 року, а то й геть ще поза той рік Австрія систематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик, так що в р(оці) 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльності в Галичині, щоб мати місце відбуту для фабричних продуктів інших провінцій...»⁴⁹. Історик доводив, що австрійський уряд понад 100 років намагався не допустити до виникнення у краї промисловості, фабрик. Лише в останні роки, тобто з середини 90-х років XIX ст., політика уряду дещо змінилась. Капіталісти метрополії також намагались утримати Галичину на становищі відсталого краю⁵⁰.

⁴⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 145; його ж. *Ukraina irredenta*. — «Життя і слово», 1895, т. IV, стор. 482—483.

⁴⁹ І. Франко. *Ukraina irredenta*. — «Життя і слово», 1895, т. 4, стор. 473.

⁵⁰ І. Франко. *Der galizische Bauer*. — «Die Zeit», 1897, Nr. 152, стор. 132—133; його ж. *Nędza Galicji w cyfrach*. — «Kurjer lwowski», 1888, Nr. 48; його ж. Народна програма. Наша економічна програма. — «Свобода», 1900, № 7.

Не дивно, що в процесі становлення капіталістичної промисловості Галичини головне місце займав розвиток тих галузей, метою яких була розробка багатих сировинних ресурсів з тенденцією до переробки їх за межами краю. До цих галузей належали нафтова й озокеритна промисловість, історії виникнення яких торкнувся І. Франко у статті «Дещо про Борислав». Власне кажучи, у цій статті йдеться про розвиток Борислава як міста, яке, по суті, завдячує своїм виникненням розвитку саме нафтової й озокеритної промисловості. Ще на початку 50-х років XIX ст., як показав історик, Борислав разом із присілком Мразницею був невеликим підгірським селом, яке належало польським панам Карницьким. І ось у Бориславі розпочали добувати нафту. Підприємці видурювали за півдарма нафтоносні ділянки у місцевих селян, переважна більшість яких таким чином втратила свої землі. Щоб добути нафту, копали примітивні ями, без кріплень. Через це робітників часто завалювала в цих ямах земля. «Кілько їх там погинуло відколи почалися роботи,— писав Франко, — сего докладно не знаю і сумніваюся, чи се коли-небудь докладно викажеться; деякі пани з дрогибицького суду, до котрого належать всі слідства о таких жертвах нашого «домашнього промислу», говорили мені ще перед кількома літами, що урядово сконстатованих випадків насильної смерті робітників в ямах бори́славських було певно не менше, як 10 000! А кілько було не сконстатованих урядово!»⁵¹. На площі в 150 моргів⁵² було 12 тис. ям, більша частина яких не діяла. Ці ями були власністю 75 більших і 179 менших підприємців. У 60-х роках нафтоносні ділянки Борислава почали вичерпуватись. До того ж місцевим підприємцям доводилось конкурувати з американськими, російськими і румунськими нафтовими підприємцями. У містечку ж були величезні поклади озокериту. І коли було винайдено спосіб одержання парафіну з озокериту, підприємці кинулись розширювати видобуток цієї цінної сировини. Експлуатація озокериту набула грабіжницького характеру. В озокеритній промисловості Франко спостеріг також процес концентрації: дрібні підприємства занепадали, а за їх рахунок посилювались більші. Про те, як швидко розвивався Борислав, можна судити з наведених істориком даних. Якщо в Бориславі (ра-

⁵¹ І. Франко. Дещо про Борислав. — «Світ», 1882, № 4—5, стор. 296.

⁵² Морг дорівнював 56,5 га.

зом із присілком Мразницею) в 1850 р. було 759 чоловік населення, то в 1880 р. тут було вже понад 9440 постійних мешканців та від 2 до 5 тис. сезонних робітників. Основна маса робітників походила із сіл Дрогобицького, Самбірського і Турківського повітів. Серед цих робітників було немало жінок. На основі наведених Франком даних можна констатувати, що селянство постачало основні кадри промислових робітників у Бориславі, — явище, безсумнівно, типове для виникаючих промислових осередків усієї Галичини. Важливими є висновки вченого про багатонаціональний склад бориславських підприємців, серед яких були й українці⁵³. Це спростовує твердження українських буржуазно-націоналістичних істориків про «безбуржуазність» і «безкласовість» української нації.

Франко відмічав, що в процесі розвитку фабрично-заводської промисловості дедалі розорювались ремісники, поповнюючи лави пролетаріату⁵⁴. «Ось, наприклад, — писав Франко у 1881 р., — хоч наша Галичина має дуже мало фабрик і фабричні вироби треба ввозити здалека, а все-таки нарікання дрібних ремісників на конкуренцію капіталу щодня дужчають і щодня можна бачити, як руйнуються майстри, що ще недавно жили в «добробуті», навіть у розкоші й гордились титулом «майстра-громадянина» та своїми достатками, сьогодні вони — наймані робітники або у св. Лазаря»⁵⁵ (тобто у львівському притулку для перестарілих).

Розвиток капіталістичної промисловості на західноукраїнських землях І. Я. Франко блискуче відобразив у своїх художніх творах. У повістях «Воа constrictor» і «Борислав сміється» він змалював найтипівіші образи капіталістів. Герман Гольдкремер, скориставшись великим впливом голодного люду до Борислава, за безцінь найняв багато робітників і додатково відкрив 80 нафтових ям, заради наживи не сплячучись ні перед чим. Скрізь його кривава рука рвала й обдирала. Леон Гаммершляг — це тип капіталіста-ліберала, що

⁵³ І. Франко. Дещо про Борислав. — «Світ», 1882, № 4—5, стор. 296—298.

⁵⁴ Про поширення ремісничого виробництва у відсталій в економічному відношенні Галичині говорить, зокрема, наведений Франком факт про те, що тут на початку 90-х років налічувалось 4600 шевців-майстрів. Див.: І. Франко. Szewcy galicyjscy. — «Kurjer lwowski», 1891, Nr. 228.

⁵⁵ І. Франко. Про працю. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 233.

також був сповнений великої жадоби до збагачення. Вдаючи з себе «друга робітників», він жорстоко експлуатував їх⁵⁶.

Капіталістична промисловість Галичини набагато відставала у своєму розвитку від промисловості західних провінцій Австрії. І. Я. Франко вважав Галичину краєм із слаборозвинутою промисловістю, з малими, наполовину аграрними містами і містечками, краєм, де понад 80% населення займалось сільським господарством⁵⁷. І це відповідало дійсності.

У пореформений період сільське господарство України також розвивалось по капіталістичному шляху. Проте встановлення нових капіталістичних відносин на селі гальмувалось численними феодальними пережитками, одним з яких було поміщицьке землеволодіння. У праці «Що таке поступ?» І. Я. Франко змалював похмуру картину пореформеного західноукраїнського села: «Тут сидить господар на цілім ґрунті, а в нього тулиться комірниця, що не має ані клаптика землі, а його сусіди мають по моргові, по півморга, а там, на кінці села, позасідала голота, що не має нічого, крім нужденної хатчини, та й то не раз поставленої на громадським ґрунті. Скільки нерівності і скільки зависті в тісних межах одного села! Ба, але ж... пан на 500, 1000 або й більше моргах. Він держить у себе цілу зграю слуг, щогові коні, живе в достатку, про який навіть думати не сміють ті там чорнороби в селі»⁵⁸.

Револуціонер-демократ наводив дані про те, що в 1875 р. великій земельній власності у Галичині належало 5 773 009 моргів, або 42,36% усієї площі, а дрібній — 7 855 992 морги, або 57,64%⁵⁹. Він робив правильний висновок про те, що в нерівномірному розподілі землі між селянами і поміщиками була закладена основа класового антагонізму між ними. Земельне ж питання, на його погляд, становило вісь крайової соціальної політики⁶⁰.

⁵⁶ М. У. Походзіло. Робітнича тематика в творчості Івана Франка. К., 1956, стор. 121—125.

⁵⁷ І. Франко. Земельна власність в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 278; його ж. *Bydło rogate Galicji*. — «Kurjer lwowski», 1892, № 108.

⁵⁸ І. Франко. Що таке поступ? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 174.

⁵⁹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 561, арк. 2; І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 283.

⁶⁰ І. Франко. *Dwoy i chaty w Galicji*. «Głos», 1886, Nr. 7, стор. 106; № 13, стор. 198.

К. Маркс відзначав, що одним з результатів капіталістичного способу виробництва є відокремлення землі як умови виробництва від землеволодіння і від землевласника. На цей же процес звертав увагу В. І. Ленін, вказуючи, що в Європі відбувається відокремлення землеволодіння від землеробського господарства⁶¹.

Численні факти, які наводив І. Франко, свідчать про втрату галицькими поміщиками монопольного станового права на земельну власність. Земля ставала буржуазною власністю, характерною для капіталістичного виробництва. Можна сказати напевно, писав історик, що з 1848 р. вся галицька велика земельна власність, за винятком хіба кільканадцятьох старих родових магнатських гнізд (Тарновських, Потоцьких, Сапегів, Лянцкоронських, Дідушицьких, Чарторійських і ін.), щонайменше раз, а деколи й кілька разів змінювала власника⁶². Чимало землі галицької шляхти перейшло в руки євреїв, яким австрійський уряд довго не дозволяв купувати землю. За підрахунками історика, в 1886 р. єврейського походження було вже 413 власників і співвласників великих маєтків. Їм належало понад півмільйона моргів землі⁶³. За станом на кінець 1857 р. іпотечна заборгованість великих землевласників краю становила 70 млн. зол. рин., на кінець 1875 р. — 140 млн., а на кінець 1881 р. — 178,6 млн. зол. рин. Купівля селянами поміщицької землі відбувалась у незначних розмірах⁶⁴. Досить інтенсивно проходив процес розорення дрібних і середніх поміщицьких господарств. І, навпаки, великі господарства навіть збільшували своє землеволодіння. Розглянуті істориком порівняльні дані за 1819, 1859 і 1876 роки дозволили виявити, що в той час відбувалося «зменшення числа більших властителів у пропорції, 100 : 46,36 : 24,69, а рівночасно збільшення пересічної великої власності поступало в пропорції, як 100 : 173,24 : 350,44»⁶⁵. Частим явищем

⁶¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 101.

⁶² І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 292 його ж. *Własność tabularna w Galicji*. — «Kurjer lwowski», 1892, Nr. 28.

⁶³ І. Франко. *Eine teuflische und verworfene Aufreizung*. — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 42.

⁶⁴ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 561, арк. 3; І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 290, 293.

⁶⁵ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 285; його ж. Русько-польська згода і українсько-

став продаж поміщицьких маєтків з молотка. Так, тільки за десять років (1876—1885) зліцитовано, тобто продано з молотка, 514 маєтків. При цьому 130 маєтків ліцитувало Кредитне земельне товариство — банк, який становив основу шляхетського кредиту в Галичині⁶⁶.

Виявом розвитку капіталістичних відносин на селі був розклад селянства. Вихідним його пунктом була майнова нерівність, яка склалась ще в епоху феодалізму. Диференціацію галицького селянства на підприємців і пролетаріат при зниканні середнього селянства спостеріг І. Я. Франко. Проаналізувавши відповідні порівняльні статистичні дані за 1819, 1859 і 1883 роки, він резюмував, що в той час у Галичині «ішло побільшення числа дрібних власників у пропорції, як 100 : 154,14 : 275,34, а здрібнення малої власності в пропорції, як 100 : 66,78 : 37»⁶⁷. Якщо навіть ці дані приймемо з деякими застереженнями (в обчислення входить частина куркульських господарств), то все-таки процес прогресуючого збільшення дрібних селянських господарств — очевидний. У цьому плані цікаві ще й такі дані. У 1859 р. в Галичині було 799 783 оподаткованих земельних господарств, а в 1892 р. їх стало вже 1420 000. Найшвидше роздрібнювались найменші господарства⁶⁸. Значна частина галицьких селян зовсім не мала великої рогатої худоби⁶⁹. У свою чергу відбувався процес концентрації землі і сільськогосподарського виробництва в руках сільської буржуазії. Посилаючись на дані відомого українського економіста В. М. Навроцького, І. Франко вказував, що в 1859 р. в Галичині було 5736 маєтків розміром від 50 до 300 моргів на рустикальних землях⁷⁰. Звичайно, це були переважно господарства сільської буржуа-

польське братання. — «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 33, стор. 165; його ж: Parcelacja większych dóbr ziemskich. — «Kurjer lwowski», 1888, Nr. 54; його ж: Dwory i chaty w Galicji. — «Głos», 1886, Nr. 13, стор. 198.

⁶⁶ Див. І. Франко. Що значить солідарність? Galizische Zwecke. Із статистики більшої посілости в Галичині. — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 23.

⁶⁷ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 285—286.

⁶⁸ І. Франко. Еміграційні агенти в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 319.

⁶⁹ І. Франко. Der galizische Bauer. — «Die Zeit», 1897, № 151, стор. 115.

⁷⁰ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 284.

зії. До вищих груп господарств Франко відніс господарства попів, причому в розпорядженні греко-католицького духовенства було від 20 до 150, у римо-католицького духовенства від 50 до 200 і більше моргів так званої ерекціональної землі⁷¹.

У цікавій розвідці про село Добрівляни Дрогобицького повіту І. Я. Франко писав, що в 1880 р. тут було ледве 10 господарств, які мали понад 10 моргів землі, близько 100 господарств мало 5—10 моргів, а решта (близько 240 господарств) — менше, ніж 5 моргів. Значна частина господарств мала по 1—1/2 морга. Внаслідок такого роздрібнення земельної власності переважна частина селянства змушена була вдаватись до сторонніх заробітків⁷². В іншій праці революціонер-демократ доводив, що 3/4 галицьких хліборобів у 1888 р. вже були напівпролетарями⁷³. Критикуючи працю польського буржуазного економіста З. Паздра «Strajki rolne w Galicyi Wschodniej w г. 1902 і 1903», він підкреслював, що більша частина селянства тих районів, де відбувались страйки, або зовсім не мала землі, або мала її менше одного-двох моргів⁷⁴. Класова диференціація селянства висвітлена Франком у таких його художніх творах, як «Гутак», «Сам собі винен», «Микитичів дуб», «Рябина» та інших. Так, у повісті «Гутак» письменник з усією силою критичного реалізму відтворює процес класового розшарування селян, пояснює його причини, змальовує образи бідняків, що перебувають під подвійним гнітом «своїх» і «чужих» експлуататорів⁷⁵.

Зміни в галицькій земельній власності — великій і малій — І. Я. Франко розцінював як прояв дії законів капіталізму. Правда, він виділяв окремо такий фактор, як сила нових ав-

⁷¹ Там же.

⁷² І. Франко. Gmina Dobrowlany (Materiał do monografii). — «Głos», 1887, № 24.

⁷³ Див.: І. Франко. Niech giną, jak pędrakil — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 191.

⁷⁴ Див. рецензію І. Я. Франка на працю З. Паздра «Strajki rolne w Galicyi Wschodniej w г. 1902 і 1903». ЗНТШ, т. 58, стор. 40—41.

⁷⁵ Див.: І. Сірак. Село в оповіданнях Івана Франка. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 5. Вид-во Львівського ун-ту, 1955, стор. 137—142; Ю. І. Палкін. Іван Франко про становнище трудящих мас Галичини в кінці ХІХ — на початку ХХ століть. — Наукові записки Дрогобицького педагогічного інституту, вип. 2, 1957, стор. 29; В. М. Савчук. Критика І. Франком капіталізму та ідеології буржуазного лібералізму. — Наукові записки Кнівського університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XV, вип. 8, стор. 90.

стрійських законів, що визнавали землю необмеженою власністю одиниць. Фактично ж ці закони, буржуазні за своїм змістом, узаконювали капіталістичні перетворення в земельній власності. Наведемо в зв'язку з цим відповідне місце з Франкової праці «Земельна власність у Галичині»: «Вийшовши з положення зглядної тривкості, основаної на широкій системі обмежень, що впливала з панщизняних відносин та з абсолютної форми правління, — писав революціонер-демократ, — ся (земельна) власність від р. 1848 являється немов ріка, на якій весняне сонце помалу кришить і ламає льодову шкаралупу. Під впливом, з одного боку, наших законів, опертих на праві римським, що признають землю необмеженою власністю одиниць із правом уживання й надуживання (*ius utendi et abutendi*), а, з другого боку, під впливом західно-європейського капіталістичного розвою, що щораз могутнішою хвилею напірає на наш край, ся власність щораз швидше починає впливати в вир спекуляції, починає, з одного боку, дробитися на неможливі округини, а з другого боку, консолидуватися в величезні латифундії, починає щораз швидше переміняти властителів, робиться щораз менше джерелом добробуту місцевих жильців, а щораз більше предметом визиску та спекуляцій для чужинців. Відси йде, з одного боку, величезне обдовження тої власності, а з другого боку — сильний зріст сільського пролетаріату»⁷⁶. Охарактеризовані тут Франком зміни в земельній власності Галичини розкривають, з одного боку, ступінь проникнення капіталізму в сільське господарство краю. З другого боку, вони свідчать про вміння історика застосовувати окремі положення марксизму в конкретному соціально-економічному аналізі.

В епоху капіталізму становище трудящих України було дуже важким. Жорстокий соціальний гніт переплітався з політичним і національним гнобленням. Становище ускладнювалось ще й поділом українських земель, політичний статус яких не був однаковим. І російський, і австрійський, і угорський уряди здійснювали політику національного поневолення українського народу. І. Я. Франко надзвичайно глибоко, як і поет-революціонер Т. Г. Шевченко, усвідомлював важке становище України. У своїх творах він дав блискучий аналіз життя трудящих, показавши їх злидні та безправ'я.

⁷⁶ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 278—279.

Багато праць Франка присвячено висвітленню економічного становища робітничого класу Галичини. У ґрунтовній статті «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870» революціонер-демократ змалював яскраву картину важких матеріальних умов робітничих мас. За офіційними, як каже Франко, далеко не повними даними, на території Львівської торгово-промислової палати в 1870 р. було 67 730 промислових робітників, з них 9235 жінок та 11 836 дітей, віком до 14 років. На початку ж 80-х років армія промислового пролетаріату становила вже близько 200 тис. чоловік⁷⁷. Далі історик наводить цифрові дані про рівень денної заробітної плати (в крейцерах) промислових робітників у 1867—1870 рр. по окремих місцевостях Львівської торгово-промислової палати.

Округи	1867	1868	1869	1870
Сяноцький	31,4	30,0	35,8	44,6
Самбірський	38,7	36,8	42,0	43,4
Перемншльський	36,75	39,0	31,0	40,75
Львівський	44,0	40,0	45,0	44,0
Жовківський	35,25	34,0	40,0	40,25
Стрийський	31,25	33,75	37,5	44,25
Станіславський	34,8	34,6	40,4	50,2
Коломийський	33,5	31,5	38,0	40,75
В середньому	35,6	35,21	38,46	45,25

Таку плату Франко вважав недостатньою для робітників, значна частина яких «не може вижити без довгу або голоду». Історик відзначав також, що з заробітків робили різноманітні відрахування. В околиці Дрогобича адміністрація нафтоочищувальних заводів нав'язувала робітникам недоброякісні харчі по високих цінах та погані помешкання. Позамісцеві ж робітники спали в брудних шобах — по кількадесят в одній — і, розуміється, за плату. На лісопильних заводах у Людвіківці і Велдіжі Долинського повіту по тижневій праці робітники одержували не гроші, а квитки на зароблену суму. Торговці, приймаючи ці квитки, відраховували собі 5—10% вказаної в них суми⁷⁸.

⁷⁷ Див.: І. Франко. Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870. — Творн в двадцяти томах, т. 19, стор. 222.

⁷⁸ Див.: там же.

Робочий день тривав звичайно 12 годин з півторагодинними перервами (на обід і сніданок). Проте на півних заводах робочий день тривав 14—18 годин, у гуральнях — 15—21, на паперових фабриках — 12—14 годин, причому тривалість робочого часу не впливала на величину заробітної плати. У ремісничих майстернях робота часто тривала ще довше. До того ж підприємства не завжди діяли протягом усього року. Цегельні заводи діяли 100—150 днів на рік; соляні жупи — 288 (крім Косівської і Ляцької), фабрики сірників — 250—312 днів. На нафтових підприємствах працювали по 90—365 днів. Поденники працювали до 250 днів на рік⁷⁹.

Цікавою ілюстрацією становища робітничого класу Галичини є наведені Франком дані про заробітки і витрати львівських друкарів. Ці дані були опубліковані в 1878 р. на сторінках революційно-демократичного журналу «Молот». Проаналізувавши типовий бюджет друкаря, історик прийшов до висновку, що тодішнього заробітку не вистачало йому, друкареві, навіть на прожитковий мінімум⁸⁰. А слід відзначити, що друкарі були найкраще оплачуваною категорією робітників у краї.

У серії статей під назвою «Korespondencje», опублікованих на сторінках львівської газети «Praca», І. Я. Франко розповів про жахливу експлуатацію робітників фабрики земного воску Лінденбаума, Гольдгамера і спілки у Дрогобичі. В середньому тут працювало 250 робітників, серед яких були діти від 12 до 15 років. За національним складом 45% усіх робітників становили українці, 30% — поляки, 25% — євреї. Робочий день тут тривав від 6 години ранку до 6 години вечора (з перервами на обід і сніданок). Заробітки робітників були злидненними, а побутові умови — важкими. Увійшло в практику штрафування робітників та звільнення їх з роботи. На закінчення революціонер-демократ писав: «Жахливе, важке почуття охоплює нас. Пригадуються нам ті розумні і солодкі розмови панів і лібералів про розвиток крайової нафтової промисловості. Розуміється, тим панам добре говорити, бо цю промисловість бачать вони лише у брязькаючих грошах, які «не смердять», з яких не прочитати сліз, крові, поту, деморалізації і злиднів сотень тисяч людей»⁸¹.

⁷⁹ Там же, стор. 223—224.

⁸⁰ Див.: І. Франко. Зарібки і життя львівського зецера. — «Молот», 1878, стор. 146.

⁸¹ і. Франко. Korespondencje. — «Praca», 1880, № 15, 16, 17; 1881, № 2—3, 7, 8.

Чимало конкретних фактів про становище робітників на- вів І. Я. Франко, даючи на сторінках газети «Kurjer lwowski» огляд звітів промислового інспектора А. Навратіля з округу Галичина-Буковина за 1887, 1888 і 1890 роки. Так, він звер- тав увагу на часті нещасні випадки на підприємствах, на важке матеріальне становище робітників і 14—16-годинний робочий день на лісопильних заводах тощо⁸².

Значна частина західноукраїнських робітників займалась ремеслом. Економічне становище цієї частини пролетаріату у взуттєвій промисловості І. Я. Франко розглянув у статті «Szewcy galicyjscy». Шевський челядник у Нижній Австрії, писав він, заробляє в 3 рази більше, ніж у Галичині, а в Штірії і Карінтії — в 2 рази. Жодні статистичні дані не в ста- ні докладно розкрити важкі злидні галицького шевського че- лядника⁸³.

Зростання абсолютного й відносного зубожіння не тільки робітничого класу, але й усіх трудящих революціонер-демо- крат пов'язував з розвитком капіталізму. Вважаючи працю головним фактором виробництва, він показав, що в процесі розвитку капіталізму посилюється експлуатація робітників не тільки за рахунок збільшення тривалості робочого дня, а й за рахунок інтенсифікації праці, особливо в зв'язку із засто- суванням машин, коли в умовах капіталізму робітник перетво- рюється в додаток до машини⁸⁴.

У статті «Чого ми хочемо?» (1879 р.) І. Я. Франко дав об'єктивну характеристику економічного становища галиць- ких робітників: «Економічний гніт жахливий. З кожним днем все дорожчають найбільш потрібні і необхідні продовольчі товари. Ростуть ціни на хліб і м'ясо. Скоро й за воду скажуть платити, а чим? Замість підвищити плату, постійно її знижу- ють. Роботи все менше і менше. Сотні, якщо не тисячі людей позбавлені місця, ходять по вулицях і просять роботи, як милостині, а її нема; а навіть як найдеться то плати за неї не вистачає навіть на прожиток, не говорячи вже про квар- тиру у інші життєві потреби, від яких кожна мати робіт-

⁸² Див.: І. Франко. Przemysł galicyjski. — „Kurjer lwowski“, 1888, Nr. 115, 116; його ж. Sprawozdanie inspektora przemysłowego. — „Kurjer lwowski“, 1889, Nr. 126, 130, 134; його ж. Stosunki robotnicze w Ga- licji. — „Kurjer lwowski“, 1891, Nr. 166, 167, 170, 181.

⁸³ Див.: І. Франко. Szewcy galicyjscy. — „Kurjer lwowski“, 1891, Nr. 228, 229.

⁸⁴ Див. Д. Ф. Вірник, Є. А. Голубовська. Економічні погляди І. Я. Франка. К., 1956, стор. 80.

ника заздальгідь, від колиски, мусить відчувати свою дитину»⁸⁵.

Важка доля робітників в умовах капіталізму відбита також у художніх творах письменника. Цикл його бориславських оповідань і повістей («Воа constrictor», «Борислав сміється») в цілому становить справжню художню епопею життя робітників Галичини 70—80-х років⁸⁶. В оповіданні «На роботі» з великою викривальною силою змальовано жахливе життя бориславських ріпників: «Що ту людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких! Мати божа! А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Ту лице страшно змарніле від неуги й голоду, — там обпухле тіло, мов у топальника»⁸⁷. У своїх художніх творах про долю галицьких робітників письменник широко використовував етнографічні матеріали, відомі йому ще з дитинства⁸⁸. Одне з цікавих народних оповідань про бориславські заробітки опублікував Франко у згадуваній праці «Дещо про Борислав». Воно було записане ним з уст парубка з села Нагуєвич Дмитра Лялюка⁸⁹.

Франкові твори на робітничу тематику високо цінив М. М. Коцюбинський, який писав: «В цілому ряді оповідань: «Борислав», «Воа constrictor», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар» і др. Франко змальовує нам широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло»⁹⁰.

Реалістичному і глибокому розкриттю становища галицьких робітників в значній мірі сприяло безпосереднє вникливе спостереження Франком життя, тогочасних подій. Сам письменник у вступному слові до збірки своїх оповідань «Борислав» писав: «Довгі літа мав я спосібність придивлятися тій страшній експлуатації, що, мов зараза, шириться щораз дальше, росте ураз із ростом нужди і недостатку в народі, —

⁸⁵ І. Франко. Чого ми хочемо? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 216.

⁸⁶ Історія Української літератури, т. I, К., 1955, стор. 538.

⁸⁷ І. Франко. Борислав. Картини з життя підгірського народу. Львів, 1877, стор. 73.

⁸⁸ О. Дей. Фольклор в прозі бориславського циклу Івана Франка. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 2, Львів, 1949, стор. 5—47; М. Т. Ломова. Етнографічна діяльність І. Франка. К., 1957, стор. 85.

⁸⁹ І. Франко. Дещо про Борислав. — «Світ», 1882, № 4—5, стор. 298.

⁹⁰ М. Коцюбинський. Іван Франко. — Твори в шести томах, т. 4, стор. 55.

мав я спосібність оглядати й немало сумних-сумних наслідків її»⁹¹.

Важким було й становище селянства Галичини в епоху капіталізму. К. Маркс зазначав, що при капіталізмі експлуатація селян відрізняється від експлуатації промислового пролетаріату тільки за формою. Якщо окремі капіталісти експлуатують окремих селян за допомогою іпотек і лихварства, то клас капіталістів експлуатує селян за допомогою державних податків⁹². Властивий феодалізму позаекономічний примус поступився місцем економічній необхідності селянина віддавати, крім земельної ренти й чистого зиску, ще й частину належної йому заробітної плати. На західноукраїнських землях, поряд з капіталістичними формами експлуатації, широко застосовувались ще й напівфеодальні. І це було неминуче при збереженні поміщицької власності на землю — основи феодальних пережитків в економічному й політичному ладі.

Наявність феодальних пережитків не тільки в Галичині, але й в усій Австрії І. Я. Франко пов'язував з поразкою революції 1848—1849 рр. У праці «Мислі о еволюції в історії людськості» він звертав увагу на те, що в Австрії та Німеччині революція не змогла «розвалити доразу старої феодальщини». Не випадково ці держави ще на початку 80-х років являли собою «того дивовижного, воскресаючого Лазаря, що півтілом уже виліз з гробу, а долом ще в нім: положення з обох боків не вигідне: і новий економічний лад не приносить їм ніякого хісна, і старі феодальні тягарі давлять їх цілою силою переживших і перегнивших останків»⁹³.

В умовах найбільш реакційного капіталізму, яким був поміщицький, напівфеодальний капіталізм, становище селянських мас було вкрай тяжким. Швидка пауперизація, відносно повільний і тому особливо мученицький процес пролетаризації — ось найбільш характерні риси цього становища.

Говорячи про фактори зубожіння і пролетаризації галицького селянства, революціонер-демократ писав: «Щоби розповісти цілу сумну історію долі наших мужиків-хліборобів —

⁹¹ І. Франко. Борнслав. Картини з життя підгірського народу. Вступне слово, стор. 36.

⁹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. I, Держполітвидав. УРСР, 1951, стор. 171.

⁹³ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 101.

треба би зачати од знесення панщини та од початку славно-звісної регуляції т. зв. сервітутів. Без лісу, без пасовиська, без сіножатей, розірване на дрібні розкинені парцели, обложене нерозмірним, непрогресивним, тяжко гнітучим ґрунтовим податком, підтяте в самім корені, — мусило і мусить рільництво підіти і пропадати; камінчик за камінчиком, поволі, але постійно лупиться, кришиться, одпадає, розсипується...»⁹⁴.

Розглянемо детально фактори пауперизації і пролетаризації галицького селянства в світлі праць І. Я. Франка.

Насамперед — про економічні наслідки скасування панщини для селян. Дані, наведені Франком у зв'язку з його аналізом суті селянської реформи 1848 р., свідчать про те, що ця реформа була проведена без врахування інтересів трудящих села, мала грабіжницький характер. Крім величезних викупних платежів, які селянам доводилось платити за скасовані феодальні повинності, у них відібрано частину їх власних земель — так звані пустки⁹⁵ та громадські ліси й пасовиська. Цим останнім, що в історичній літературі відомі як громадські сервітути, Франко надавав великого значення. І це не випадково. Ф. Енгельс, аналізуючи селянське питання у Франції і Німеччині, писав, що внаслідок загарбання колишнім феодальним паном і бюрократичним ліберальним законодавством общинних угідь «сучасний дрібний селянин позбувся тим самим можливості утримувати свою робочу худобу без купівлі кормів». «А у відношенні господарському, — продовжував Енгельс, — втрата права на общинну землю з надміром переважає скасування феодальних поборів; число селян, які не мають можливості тримати робочу худобу, зростає безперервно»⁹⁶. Ці слова можна повністю віднести й до Галичини.

І. Я. Франко у загальних рисах дав характеристику сервітутного питання в Галичині. Ще до 1772 р., писав він, селяни, не маючи своїх лісів і пасовиськ, користувались правом на одержання дров та будівельних матеріалів у тих лісах, які колись були громадськими, але потім були захоплені поміщиками. Селяни мали також право пасти в тих лісах худобу,

⁹⁴ І. Франко. Банк крайовий. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 262—263.

⁹⁵ *Пустки* — селянські землі, які були тимчасово в розпорядженні поміщиків, а потім були привласнені останніми.

⁹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. II, стор. 369

збирати гриби і ягоди. Випас худоби був дозволений і на толоках, пустках, облогах і стернях. В свою чергу, поміщики користувались правом випасу худоби на селянських стернях. Марія-Терезія дещо обмежила право селян на одержання дерева з камеральних (давніше коронних) лісів. У земельних метриках 1819 р. колишні громадські ліси вже фігурували як домікальна власність. З того часу між поміщиками і їх підданими почались суперечки на ґрунті сервітутного питання. Природно, селяни намагались захистити свої сервітути від зазіхань поміщиків. Патент від 17 квітня 1848 р. про скасування панщини в Галичині залишав сервітутні володіння громад незмінними, але за користування ними вони повинні були вже платити поміщикам певну плату на основі добровільної угоди⁹⁷. Патент підтверджував також уже встановлені чинші за сервітути. Селяни повинні були платити навіть за ті сервітути, які виникли внаслідок підданських зв'язків не з їх безпосередньою домінією, а з чужою — з тією лише різницею, що плата вносилась державній казні, яка мала їх викупити від урбаріальних повинностей⁹⁸. Таким чином, патент де-факто визнавав сервітутні володіння громад поміщицькою власністю, чим остаточно узаконував пограбування їх поміщиками. За користування угіддями селянам тепер уже в законодавчому порядку треба було вносити відповідну плату. У 1849 р. власті приступили до обчислення вартості сервітутів; подекуди ж громади укладали з поміщиками добровільні угоди. З 1850 р. сервітутний конфлікт між селянами і поміщиками різко загострився⁹⁹.

Аналізуючи сервітутне питання, І. Я. Франко висловив помилкове твердження, начебто до 1857 р. державні службовці, переважно німці або чехи, вороже настроєні проти польської шляхти, вирішували сервітутні конфлікти майже всюди на користь селян¹⁰⁰. Це помилкове твердження було викликане недостатньою обізнаністю з численними архівними документами про вирішення сервітутного питання в Галичині в 50-х роках. Тим часом вивчення цих документів доводить проти-

⁹⁷ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 611—642; його ж: «Dwory i chaty w Galicji. — «Głos», 1886, № 13, стор. 198.

⁹⁸ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 623—626.

⁹⁹ Там же, стор. 642.

¹⁰⁰ Там же.

лежне: власті і після прийняття нового цісарського патенту від 5 липня 1853 р., який фактично почав реалізуватися лише після 1857 р., не зважали на селянство при вирішенні сервітутних конфліктів¹⁰¹. Останній, як справедливо зауважив І. Я. Франко, відокремлював сервітутне питання від індемнізації. Та уряд не поспішав із практичним запровадженням патенту в життя. Лише в 1856 р. при Львівському намісництві була створена тимчасова крайова комісія для розгляду сервітутних конфліктів. Ця комісія зайнялась насамперед деякими змінами урядової інструкції відповідно до місцевих умов. Нарешті, в 1857 р. при Львівському намісництві було створено постійну комісію по сервітутних справах, яка складалась з державних службовців та представників від поміщиків і селян. Рішення комісії могло бути оскаржене в міністерство внутрішніх справ¹⁰². Зрозуміло, селяни не мали жодного впливу на рішення крайової сервітутної комісії, яка діяла лише в інтересах поміщиків.

І. Я. Франко викрив антинародний характер сервітутного законодавства. Він підкреслював, що реалізація цього законодавства супроводжувалась пограбуванням громадських лісів і пасовиськ. З 32 тис. сервітутних процесів селяни програли понад 30 тис.¹⁰³, за які до того ж мусили заплатити 15 млн. зол. рин.¹⁰⁴. «Сервітутова справа, — писав історик, — пожерла мільйони народного добра, підрубала на довгий час сам корінь народного добробуту, заперла селянству на довгі літа дорогу до господарського розвою»¹⁰⁵. Позбавлення селян лісів і пасовиськ Франко розцінював як одну з найганебніших плям в історії польського дворянства¹⁰⁶.

Такий спосіб реалізації сервітутного законодавства забезпечив поміщикам можливість стати повновладними господарями більшості лісів у краї. На селян, що наслідились користуватись ними, накладали штрафи¹⁰⁷.

¹⁰¹ М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст. Львів, 1964, стор. 145—157.

¹⁰² І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 642—643.

¹⁰³ Там же, стор. 643.

¹⁰⁴ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 288.

¹⁰⁵ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 645.

¹⁰⁶ І. Франко. Der galizische Bauer. — «Die Zeit», 1897, Nr 152, стор. 132.

¹⁰⁷ І. Франко. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах. — «Світ». 1882, № 6—7, стор. 326—327.

Крім індемнізації і сервітутної справи, спадщиною панщини була також пропінація. «Як у тій народній загадці «з вола, що зарізано серед села, тягнуться кишки до кожної хижки», — читаємо у праці «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині», — так із скасованої панщини потяглися три довжезні кишки і величезним тягарем упали на наш край, а особливо на наше селянство. Се були ті три сестриці з чужоземними назвами, що так нам далися взнаки: індемнізація, справа сервітутова та пропінація»¹⁰⁸. Природно, пропінація, як і індемнізація та ліквідація громадських лісів і пасовиськ, розорювала селян.

Як відзначав Франко, у вересні 1848 р. Віденський сейм скасував «примус побирання пива й горілки і всякі сполучені з ним зобов'язання». Галицькі державні службовці зрозуміли це рішення так, що в Галичині пропінацію скасовано. Але шляхта зуміла переконати їх у тому, що це не так, і уряд відклав цю справу на пізніший розгляд. Та й було чого турбуватись поміщикам: пропінація приносила їм великі прибутки. В 1864 р., наприклад, доходи від пропінації у краї становили 5 млн. зол. рин. У 1876 р. вже було відомо, що населення кожного року витрачає на горілку 54 млн. зол. рин. Усіх шинків у цьому ж році налічувалось у Галичині 23 269, тобто один шинок припадав на 233 чоловіки, а на одну людину припадало 26 літрів горілки¹⁰⁹. «Дуже не хотілося дідичам, — констатував Франко, — позбуватися такого чудового права на розпоювання та руйнування людності»¹¹⁰.

Дальша доля пропінації відома. Законом від 30 грудня 1875 р. для Галичини (за винятком Львова, для якого прийнято окремий закон від 18 грудня 1881 р.) пропінація в принципі була скасована за певну компенсацію. У 1889 р. проведено викуп права пропінації у тодішніх його посідачів. В основу викупних сум покладено 17,5-кратний річний доход від пропінації. Населення Галичини заплатило пропінаторам 66 млн. зол. рин. викупу. «Заплативши ті мільйони, — писав І. Я. Франко, — людність Галичини має те саме добро, що мала й перед тим: ані виріб, ані продаж гарячих напоїв не зробилися свободними, так як інші роди промислу, а зате ді-

¹⁰⁸ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 634.

¹⁰⁹ Там же, стор. 646.

¹¹⁰ Там же.

дичі, що вперед були властителями пропінатії, тепер виорендовують її від крайової комісії пропінатійної, уставленої при Львівським намісництві...»¹¹¹. Отже, в оцінці революціонера-демократа скасування пропінатії було черговим пограбуванням мас.

Серед залишків панщини в Галичині, тягар яких несли на собі трудящі, Франко називав ще шарварки (безплатна повинність по ремонту доріг), право на полкування, на рибну ловлю, право патронату, тобто право поміщика надавати парафію священнику, а також відокремлення поміщицького маєтку від селянських громад¹¹².

Однією з найголовніших причин зубожіння і пролетаризації галицького селянства І. Я. Франко вважав податки. Існуюча тоді в країні податкова система була складовою частиною фінансової політики уряду, який систематично перерозподіляв багатства Галичини на користь основних австрійських провінцій¹¹³. Головним податком, який доводилось платити селянам, був земельний. Ним не обкладались лише непродуктивні землі. Як писав Франко, у 1883 р. земельний податок у Галичині становив 4436,7 тис. зол. рин.¹¹⁴. За основу визначення суми цього податку брався кадастровий дохід від землі. Згідно з законом від 1869 р., через кожних 15 років існуючий кадастр підлягав перегляду для внесення відповідних змін. Саме визначення кадастрового доходу поміщики використовували для того, щоб перекласти значну частину податкового тягара на плечі селянських мас. Це переконливо довів І. Я. Франко, який у 1897 році вказував, що земельного податку галицькі селяни платять щорічно на 681 тис. зол. рин. більше, ніж вони повинні були б платити відповідно до справжнього кадастрового доходу від своїх земель. Кадастрові комісії, у складі яких майже не було селян, діяли в інтересах поміщиків, свідомо знижуючи кадастровий дохід від поміщицьких земель, а від селянських — підвищуючи¹¹⁵.

¹¹¹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 647.

¹¹² Там же, стор. 647—648.

¹¹³ Див.: М. Ц. Вайнберг. І. Я. Франко про становище трудящих Галичини під гнітом панської Польщі та австрійської монархії. — У зб.: Нариси з історії економічної думки на Україні. К., 1956, стор. 342.

¹¹⁴ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 289.

¹¹⁵ І. Франко. Der galizische Bauer. — „Die Zeit“, 1897, Nr. 152, стор. 133.

Революціонер-демократ гостро засудив це завищення селянам земельного податку, вважаючи його однією з ланок у системі заходів колоніального грабежу краю протягом цього століття. «...Історія нашого столітнього бідкування під рукою милостивих Габсбургів і не менш милостивої їх бюрократії, — писав він, — ясно свідчить, що політика обдирання, розорення і безсоромної експлуатації була постійною австрійською політикою в Галичині, що з часу першого відмежування краю в 1772 році, коли у наших громад була відібрана і приєднана до камеральних маєтностей добра половина їх земель, до останнього розпису земельного податку австрійський уряд старався якомога більше відібрати у нашого мужика і якомога менше давати йому навіть тих куточків, які діставались іншим народам»¹¹⁶.

Іншим прямим податком, тягар якого несли селяни, був будинково-класний податок. Цей податок сплачувався власниками повністю або частково замешканих будинків, які не підлягали будинково-чиншовому податку. Величина податку вимірювалась не майновим станом оподаткованого, а кількістю жилих кімнат. І. Я. Франко зазначав, що селянин платив майже стільки ж, скільки й поміщик, будинково-класного податку¹¹⁷. Будинково-класний податок у Галичині становив у 1883 р. 1502,6 тис. зол. рин., а разом з земельним податком — 5939,3 тис. зол. рин. Обидва ці податки були основою для визначення крайових, повітових, шкільних та громадських податків, які становили 100—200% їх загальної суми¹¹⁸. Історик зауважував також, що прямі податки великі, причому «ще на некористь бідних, бо нема належної градації, чи там вона є, але дуже мала...»¹¹⁹. Висновок Франка про класовий підхід у розподілі прямих податків, безсумнівно, дуже важливий. Правильним також є його трактування посередніх податків (від солі, цукру, м'яса, спирту, пива тощо), які в Галичині, починаючи з 1889 р., перевищували загальну суму прямих податків. Майже всі посередні податки лягали, як це

¹¹⁶ І. Франко. Письма из Галиции. — «Вольное слово», 1882, № 49, стор. 8.

¹¹⁷ I. Franko. Der galizische Bauer. — „Die Zeit“, 1897, Nr. 152, стор. 133.

¹¹⁸ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 289.

¹¹⁹ І. Франко. Доходи і видатки вбогого священика. — «Молот», 1878, стор. 130.

довів Франко, на плечі головного споживача продуктів — трудящі маси¹²⁰. Податковий тягар з кожним роком збільшувався, переважно в зв'язку із зростанням витрат на утримання армії, погашення державної заборгованості та утримання паразитичного державного апарату¹²¹.

Історик довів, що селяни дуже терпіли від самої організації збору податкових надходжень. Війти і писарі або забагато брали податків, або не зараховували вже зданих сум, або взагалі витрачали їх тощо¹²². Заборгованість по податках силою стягували з селян екзекутори, конфіскуючи худобу, різні речі господарського вжитку та індивідуального користування звичайно більшої вартості, ніж заборгована сума¹²³. Інколи вони для власних «витрат» на збір податків стягували з селян більше, ніж становили їх податки¹²⁴.

Наведені Франком дані про доходи й видатки попа в селі Лолині на Підкарпатті в 1876 р. несподівано розкрили ще один великий тягар, який доводилось нести масам від своїх «душпастирів». За хрестини піп одержував 62,46 зол. рин., за вінчання — 162,16, за похорон — 382,76, за молитви — 228,64, за метрики, заяви тощо — 75, отже, разом 911,02 зол. рин.¹²⁵ Про здріства попів писав Франко у статтях «Daniny parafjalne»¹²⁶, «Культурні образки в Галичині»¹²⁷, «Попи і економічне положення українського народу в Галичині». Останню він почав народною приказкою: «Піп — вовче горло, дере з живого і умерлого, а не пожалує чоловіка, хоч би перед ним землю гриз»¹²⁸.

¹²⁰ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 289—290; його ж. Доходи і видатки вбогого священика. — «Молот», 1878, стор. 130.

¹²¹ Я. П. Товстуха. Иван Франко о положенни и революционном движении крестьянства Галичины в пореформенный период. Автореферат кандидатской диссертации, Львов, 1962, стор. 8.

¹²² І. Франко. Борба о побирання податків в громадах. — «Діло», 1883, № 133.

¹²³ І. Франко. L'extorsion des pédoimkas. — «Діло», 1883, № 141; А. Пашук. Маловідома стаття І. Франка для газети «Ргаса». — У зб.: Иван Франко. Статті і матеріали, вип. 7, Львів, 1960, стор. 50.

¹²⁴ І. Франко. Письма из Галиции. — «Вольное слово», 1882, № 49, стор. 8.

¹²⁵ Фактично 912,02 зол. рин.

¹²⁶ І. Франко. Daniny parafjalne. — „Kurjer lwowski“, 1891, Nr. 23.

¹²⁷ І. Франко. Культурні образки в Галичині. — У зб.: За сто літ, кн. четверта, К., 1929.

¹²⁸ Д. Лук'янович. Иван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану. К., 1955, стор. 43—45.

До факторів, які зумовлювали зубожіння і пролетаризацію галицького селянства, І. Я. Франко відносив також операції торгово-лихварського капіталу. Відомо, що торговий і лихварський капітал являє собою нижчі й гірші форми капіталізму. Підпорядковуючи собі працю селян, він часто привласнює собі значно більше додаткової вартості, ніж промисловий капітал у міських робітників. Найбільше наживи приносить йому продаж з молотка господарства його жертви — і це заповітна мрія кожного лихваря.

І. Я. Франко ставив розвиток лихварства і товарно-грошових відносин у цілому в пряму залежність від розвитку продуктивних сил: спосіб виробництва визначав їх зміст і функції. В умовах капіталістичного способу виробництва, тобто в пореформений період, товарно-грошові відносини і лихварство викликали до життя фатальні для галицького селянства явища¹²⁹. У нову епоху, резонно доводив І. Франко, галицька дрібна земельна власність увійшла «зовсім позбавлена всяких законних охоронних способів і всяких економічних помічних інституцій». Створились винятково сприятливі умови для поширення лихварства. Сеймовий закон 1868 р. фактично проголошував необмежену свободу лихви¹³⁰.

У статті, написаній на основі праці Л. Каро «Der Wucher, eine sozialpolitische Studie», І. Я. Франко змалював яскраву картину поширення лихви в Галичині. Селяни могли одержати кредит лише під високі проценти, розмір яких у різних місцевостях був різним, досягаючи навіть 500 від 100 на рік. Селянські сукні, хустини, намиста, кожухи, чоботи тощо йшли до лихварів. Часто боржники давали лихварям у заставу «на проценти» також ділянки землі, лук чи городу. У Бережанському, Дрогобицькому й Городецькому повітах лихварі навмисне вичікували повернення позики судовим шляхом аж до того часу, поки заборгована сума не перевищувала вартості господарств боржників, після чого вони відразу купували ці господарства за безцінь під час ліцитації¹³¹. Тільки в Галицькому судовому повіті в 1877 р. відбулось 2750 судових процесів між лихварями і селянами у зв'язку з заборгованістю ос-

¹²⁹ С. Злупко. Проблеми розвитку товарно-грошових відносин і лихварства в працях Івана Франка. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 7, Львів, 1960, стор. 122.

¹³⁰ Див.: І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 280.

¹³¹ Ліцитація — продаж майна селян і дрібних міщан з молотка.

танніх. Лихварством займались не тільки єврейські торгівці, багаті селяни й поміщики, але також і банки. Горезвісний Селянський банк, головою якого був проголошений уніатський митрополит С. Литвинович, дав 70 тис. позик майже на 15 млн. зол. рин. Під заставою опинилось близько 600 тис. моргів землі, яка оцінювалась майже в 27 млн. зол. рин. Кожний 20-й селянин був заборгований у цьому банку¹³². Революціонер-демократ порівнював діяльність цього банку «з нападом і опустошенням орди татарської»¹³³.

У 1873—1883 рр. Селянський банк ліцитував 6572 господарства, тоді як інші банки — лише 1685¹³⁴. Кількість ліcitaцій, оголошених банками й приватними лихварями в цілому по окремих роках за той час, Франко наводив у статті «Ліцитації господарств селянських і маломіщанських в 1873—1883»¹³⁵.

Сума заборгованості, яка мала бути погашена в ті роки шляхом ліцитації, становила 6633 тис. зол. рин. Незважаючи на це, ліцитації підлягали господарства загальною вартістю в 21 439 тис. зол. рин., тобто на значно більшу суму. Франко вважав такий стан марнотраченням народного добра.

За даними І. Я. Франка, в 1867—1883 рр. в Галичині шляхом ліцитації на покриття незплатених податків або інших боргів було продано близько 35 тис. селянських господарств. Внаслідок цього безземельними пролетарями стали ще 100 тис. чоловік. Вже в 1875 р. сільський пролетаріат у краї становив 500 тис. чоловік¹³⁶.

Численні ліцитації не могли, однак, зменшити заборгованості дрібних земельних власників, яка в 1881 р. досягла 60 млн. зол. рин. На один морг у середньому припадало 8 зол. рин. заборгованості, яка в цілому досягла майже 12% вартості всіх селянських земель¹³⁷. Ці дані слід вважати приблизними, бо в іншому місці Франко визначав заборгованість дрібної земельної власності у 1881 р. в 93 935 тис. зол. рин. —

¹³² І. Франко. Лихва в Галичії. — „Kurjer lwowski“, 1893, Nr. 98, 102, 103, 104, 105, 109, 110, 112.

¹³³ І. Франко. Катастрофа банку селянського. — «Діло», 1884, № 6.

¹³⁴ І. Франко. Ліцитації господарств селянських і маломіщанських в рр. 1873—1883. — «Діло», 1884, № 39, 40—41.

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ І. Франко. Еміграція галицьких селян. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 312.

¹³⁷ І. Франко. Обдовження галицької ґрунтової посілості. — «Діло», 1884, № 48.

проти 10 млн. зол. рин. у 1875 р.¹³⁸. Ця недокладність не зменшує ваги Франкових обчислень про прогресуючу заборгованість дрібних земельних власників у Галичині. Що саме ніс селянам лихварський кредит, письменник писав у вірші «Хлібороб»¹³⁹.

Гей, хто на світі кращу долю має,
Як той, що плугом святу землю оре?
Святу землю в банку заставляє,
В довги владає, як в бездонне море,
І поти б'ється, аж остання рація
На нього спаде — ґрунту ліcitaція,
І поки в найми не пошкандибає —
Гей, хто на світі кращу долю має?

Економічне становище селянства погіршувала наявність гострого аграрного перенаселення, яке було наслідком капіталістичного еволюціонування сільського господарства. Аграрне перенаселення мало прихований характер, бо надлишкове сільськогосподарське населення не поривало своїх зв'язків з невеличкими земельними парцелями. І. Я. Франко підкреслював, що густота сільськогосподарського населення в Галичині була найвищою в Європі. Так, якщо в Англії на 1 кв. км припадало 27 жителів, працюючих у сільському господарстві, у Франції — 32, в Угорщині — 33, в Німеччині — 37, в Богемії — 44, в Ірландії — 45, в Бельгії — 49, в Італії — 57, то в Галичині від 63 до 64 чоловік. В умовах промислової відсталості Галичини селянину доводилось перебувати на становищі прикріпленого до своєї земельної ділянки, яка хоч і не забезпечувала його від поступової голодної смерті, проте створювала ілюзію уявного володіння землею¹⁴⁰.

Таке становище впливало на рівень заробітної плати постійних і особливо поденних сільськогосподарських робітників. Використовуючи наявність величезного резерву надлишкової робочої сили, поміщики й куркулі платили своїм робітникам мізерні гроші. Та й за низьку плату роботи не вистачало. Революціонер-демократ на сторінках журналу «Die Zeit» показав, як важко було галицькому селянинові знайти будь-яку роботу. Вже о 5-й годині ранку до поміщицького двору

¹³⁸ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 291.

¹³⁹ І. Франко. Хлібороб. Хлопські пісні. Львів, 1897, стор. 10.

¹⁴⁰ І. Franko. Der galizische Bauer. — „Die Zeit“, 1897, Nr. 152, стор. 132.

тяглися, кашляючи і задихаючись, вдягнуті в лахміття безробітні. Деякі селяни прибували ще раніше. Всі вони повинні були довго очікувати під голим небом на керуючого маєтком. Нарешті, останній з'являвся й оголошував, що на сьогодні йому потрібно декілька десятків робітників, і називав їх прізвища. Він вказував також, що плата чоловіків становитиме по 20 крейц. за робочий день у квитках, а жінкам — по 15 крейц. Кому ж це не подобалось, міг іти геть. Інші, які в той день роботи одержати не могли, піднімали крик і лемент, але неголосно, щоб не збудити пана. Тих, які не погоджувались на запропоновані умови праці, негайно проганяли. Деякі плакали, погоджуючись працювати навіть за 10 крейц., щоб тільки не вертатись додому з порожніми руками, бо, мовляв, ні вони, ні їх діти не мають що їсти. До того ж при наймнанні робітників керуючий зводив особисті рахунки: не приймав на роботу тих, які на виборах голосували проти його пана, і т. д.¹⁴¹

Про неймовірно важкі життєві умови галицького селянства І. Я. Франко писав: «Половина наших мужиків все з року на рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чім вижити, а друга половина мужиків хоть як так дихає, то однак жне так бідно, як мало де в котрім краю. Та половина наших майже безземельних мужиків рятується, як може, зарібками та службами по дворах та інших роботах. Але ж гіркі та непоплатні у нас зарібки. Великого промислу та фабрик у нас дуже мало, а цілий заробок то лише на панських ланах. Платня робітника у нас усюди дуже мала від 15 до 30 кр. на днину так, що з самого зарібку, якби не мав хоть кусник свого ґрунту, в жаден спосіб би не вижив... Половина майже кожного села, то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболею та борщем живляться, а скороми¹⁴² то й на великдень не кожний побачить. Стара, лиха одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі і навіть верітки¹⁴³ нема»¹⁴⁴. Населення Галичини харчувалось найгірше в Європі¹⁴⁵.

¹⁴¹ І. Франко. Der galizische Bauer. — „Die Zeit“, 1897, Nr. 152, стор. 133.

¹⁴² Скорома — жирне.

¹⁴³ Верітка — рядно.

¹⁴⁴ І. Франко. Як живється селянам-хліборобам у Галичині? — «Народ», 1890, № 1, стор. 12.

¹⁴⁵ І. Франко. Nędza Galicyi w cyfrach. — „Kurjer lwowski“, 1888, N 49.

І. Я. Франко писав, що на всю Австрію смертність у Галичині зростала найшвидше¹⁴⁶, причому безперервно збільшувалась кількість тих смертних випадків, причиною яких були злидні і голод. Історик приєднувався до думки польського економіста С. Щепановського про те, що в Галичині щороку вмирає з голоду 50 тис. чоловік¹⁴⁷. Він докладно писав про жахливий голод на західноукраїнських землях у 1890 р.¹⁴⁸.

Життя галицького селянства Франко відтворив у цілому ряді художніх творів. Це оповідання «Два приятелі», «Лешишина челядь», «Вугляр», «Мавка», «Ліси і пасовиська», «Микитичів дуб», «Сам собі винен», «Добрий заробок», «Домашній промисл», «Слимак» та інші¹⁴⁹. У цих творах письменник реалістично зобразив злидні селян та гострі класові суперечності в західноукраїнському селі в епоху капіталізму.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на західноукраїнських землях набула масового поширення еміграція за кордон. Ніде, хіба що за винятком Ірландії, вона не мала такого гарячкового і відчайдушного характеру, як тут. Величезне аграрне перенаселення, пролетаризація і пауперизація більшості селянства, злиднені заробітки або повна їх відсутність, страх ще не розорених селян перед злиднями, що наближались, — ось, коротко кажучи, справжні причини цього явища. «Еміграція селян із Галичини, — писав І. Франко у статті «Еміграція галицьких селян», — се не нова річ. Вона невідлучна товаришка зубожіння, пролетаризації галицького селянства, якій знесення панщини в 1848 р. широко відчинило ворота»¹⁵⁰. В інших своїх працях Франко акцентував увагу на соціально-економічних причинах еміграції, вказуючи ще й на брак належної охорони трудящих з боку держави¹⁵¹.

¹⁴⁶ І. Франко. Як ми вмираємо. — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 78—79.

¹⁴⁷ І. Франко. Der galizische Bauer. — „Die Zeit”, 1897, № 151, стор. 115.

¹⁴⁸ І. Франко. Rozmiary kłeski. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 75, 78; його ж: Nędza w kraju. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 67.

¹⁴⁹ Історія української літератури, т. І, К., 1955, стор. 542—543.

¹⁵⁰ І. Франко. Еміграція галицьких селян. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 312.

¹⁵¹ І. Франко. Z powodu wychodźstwa ludu. — „Kurjer lwowski”, 1892, Nr. 294; його ж: Próba wyjaśnienia zagadki emigracyjnej. — „Kurjer lwowski”, 1892, Nr. 246; його ж: В tajemnic emigracji. — „Kurjer lwowski”, 1893, Nr. 87; його ж: Еміграційні агенти в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19; його ж: Mizerja emigracyjna. — „Kurjer lwowski”, 1895, Nr. 316.

Еміграційна політика уряду зводилась до відкритої, в інтересах поміщиків, протидії виїздові населення за кордон. Горезвісна новела до кримінального кодексу, прийнята в 1896 р. рейхсратом з ініціативи галицької шляхетської реакції, була лише ланкою репресивної системи уряду. Формально стосуючись агентів, вона фактично своїм вістрям була спрямована проти селян. Невипадково І. Я. Франко піддав цю новелу нищівній критиці¹⁵².

Перша звістка про еміграцію українських селян до Північної Америки, як відзначив історик, була вміщена в пресі лише в 1884 р., хоч еміграція почалась ще раніше, в 70-х роках ХІХ ст. Це було повідомлення про те, що переказані з-за кордону емігрантами гроші привласнюються службовцями пошти¹⁵³. Лемки стали першими в Галичині емігрантами в Америці. Вони їхали за океан за прикладом своїх закарпатських земляків. Особливістю еміграційного руху лемків було те, що майже ніхто з них не їхав з наміром назавжди покинути рідний край. Емігранти лише хотіли заробити трохи грошей, щоб придбати собі господарства або поліпшити стан наявних. Їхали на заробітки навіть жінки. Усі лемки в еміграції трималися разом, утворивши колонію в місті Шенандоа у штаті Пенсильванія (США). Тут виник своєрідний український еміграційний центр, до якого новоприбулі входили відразу як до своєї громади, займаючи місце тих, що повертались додому. Праця емігрантів була важка, але заробітки значно вищі, ніж у Галичині¹⁵⁴. В середині 80-х років ХІХ ст. у США було близько 100 тис. українських емігрантів¹⁵⁵.

У 1892 р. було два головних вогнища селянської еміграції в Галичині. Перше вогнище — це Сяноцький, Ясельський, Грибівський і Горлицький повіти — найбідніші повіти краю. Звідси сільське населення емігрувало в Північну Америку. Друге вогнище — Збаразький, Тернопільський, Скалатський,

¹⁵² І. Франко. Еміграційні агенти в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19.

¹⁵³ Там же, стор. 323; його ж: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 357.

¹⁵⁴ І. Франко. Огляд краєвих справ за лютий 1887р. — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 108—110.

¹⁵⁵ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 357—358.

Гусятинський, Борщівський та Бережанський повіти¹⁵⁶, які були найменш заселені і в яких земля була найвроджайнішою. Ще в 1891 р. населення цих повітів цілими тижнями ломилося до канцелярій повітових староств, домагаючись паспортів для виїзду в Бразилію. Серед селян ходили чутки, що архікнязь Рудольф не помер, а живе у Бразилії, де засновує нову державу, яку хоче заселити українськими селянами.

У 1892 р. селяни (переважно сільський пролетаріат) почали емігрувати до Росії. На цей раз уже говорили, що російський цар даватиме кожному емігранту господарство тощо. «І немов охоплені пошестю, — писав Франко, — рушили селяни з тих пограничних повітів купами за границю, не знаючи, куди йдуть, що жде їх там і чим будуть жити. «Гірше, як туг, не може нам і там бути», — се була їх звичайна поговорка. «А хоч там і помремо з голоду, то й тут не маємо чого ліпшого ждати»¹⁵⁷. І австрійські, і царські власті намагались стримати еміграційну хвилю, яка охопила і Північну Буковину¹⁵⁸. Та все-таки, незважаючи на зосередження на кордоні війська і жандармерії, селяни проривались у Росію. Та яким же гірким було їх розчарування, коли їх мрії про одержання землі в Росії зовсім не здійснились! Багато емігрантів змушені були повертатись додому¹⁵⁹.

І. Я. Франко вказував також, що селяни емігрували не тільки у США, Росію, Бразилію, але й у Румунію та Канаду¹⁶⁰. По дорозі за океан їх грабували еміграційні агенти та австрійські чиновники¹⁶¹.

¹⁵⁶ Вже в 1902 р. до повітів, які давали найбільшу кількість емігрантів, Франко відносив ще й Золочівський, Заліщицький та Буцацький повіти, що свідчить про розширення району масової еміграції у Східній Галичині. Див.: I. Franko. Bauernstrikes in Galizien. — «Die Zeit», 1902, № 422, стор. 50.

¹⁵⁷ I. Франко. Еміграція галицьких селян. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 313—314; його ж: Z powodu wychodźstwa ludu. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 294; його ж: Emigracja ludu ruskiego. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 239; його ж. Wychodźstwo ludu ruskiego. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 243.

¹⁵⁸ Див.: I. Franko. Z powodu wychodźstwa ludu. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 295.

¹⁵⁹ I. Франко. Еміграція галицьких селян. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 315—316; його ж: Z powodu wychodźstwa ludu. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 295; його ж: Aus Galizien. — У зб. „Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine”, Berlin, 1963, стор. 283—284.

¹⁶⁰ I. Franko. Widmo emigracji. — „Kurjer lwowski”, 1897, № 20.

¹⁶¹ I. Франко. Еміграція галицьких селян. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 313.

Маючи на увазі важку долю галицьких поселенців у Бразилії, І. Я. Франко відзначав, що еміграція туди «є мандрівкою на згубу і дальші злидні»¹⁶². Цю незавидну долю він оспівав також у вірші «Лист із Бразилії»¹⁶³. На початку ХХ ст. у Бразилії, Канаді і США була зосереджена основна маса українських емігрантів — близько півмільйона чоловік¹⁶⁴.

Щодо соціального складу емігрантів, то революціонер-демократ дотримувався думки, що емігрувало середнє і дещо заможніше селянство, а селяни-пролетарі майже не емігрували, якщо не рахувати еміграції до Росії в 1892 р.¹⁶⁵. Зрозуміло, тут йдеться про заморську еміграцію. І такий висновок історика в основному відповідав дійсності. Треба, однак, мати на увазі, що в його розумінні середнє селянство фактично було бідняцьким, а дещо заможніше — середняцьким.

Багато уваги приділив І. Я. Франко висвітленню політичного становища українського народу в епоху капіталізму.

У 1862 р., писав історик, у Росії заборонено недільні школи, багатьох активних українців заарештовано і вислано з України¹⁶⁶. Російський царизм заборонив у країні друкувати наукові, популярні та перекладні твори по-українськи, заборонив українські театральні вистави, концерти і навіть українські тексти під нотами. Закрито було «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства» в Києві. Франко констатував, що це були «важкі удари, яких Україна й досі (тобто в 1910 р.— М. К.) не може переболіти»¹⁶⁷. Важкими для українців Наддніпрянщини вважав революціонер-демократ і 80-і роки ХІХ ст., коли настала доба реакції. У 90-х роках урядовий натиск на українську мову тривав. Емський указ 1876 р., що ним, як відзначив історик, царський уряд відгородив «25 мільйонів людей (тобто українців. — М. К.) неперелазним муром від джерела культури, яким

¹⁶² І. Франко. О piekle brazylijskiem. — „Kurjer lwowski”, 1895, № 340.

¹⁶³ І. Франко. Лист із Бразилії. — Твори в двадцяти томах, т. 11.

¹⁶⁴ І. Франко. Южиорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 325.

¹⁶⁵ І. Франко. Ukraina irredenta. — «Житє і слово», 1895, кн. IV, стор. 481.

¹⁶⁶ Див.: І. Франко. Про життя і діяльність Олексаидра Кониського, Львів, 1901, стор. 11—12.

¹⁶⁷ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. 1, Львів, 1910, стор. 2; його ж: Нова українська література. Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 375.

є рідна мова»¹⁶⁸, не був скасований та продовжував діяти¹⁶⁹.

Слід підкреслити, що І. Я. Франко цілком правильно відзначив, що російський царизм душив не тільки український народ, але й всі народи країни, в тому числі російський. Він викривав антинародну діяльність царського самодержавства, яке не переставало керуватись реакційною «теорією офіційної народності». Російська бюрократія, за словами Франка, «згноїла кілька генерацій найкращої російської інтелігенції в тюремних льохах та сибірських снігах, довела до нечуваного зубожіння, темноти та занепаду десятки мільйонів російського люду, видушила всі живі соки з російських земств, стіснила до краю російські університети, витиснувши з них майже всі найкращі талановиті вчительські сили, довела до абсурду середнє шкільництво, звела на нижчий ступінь людову школу, віддавши її в руки попів, здеморалізувала судівництво, одним словом, підточила і підірвала в ім'я своєї полотної благонадьожності всі ті основи, на яких може стояти й розвиватися державне життя»¹⁷⁰. Революціонер-демократ таврував цю бюрократію за те, що вона «осоромила Росію на весь світ безумною системою русифікації в Польщі та в Литві, заборною української мови, руйнуванням останків автономії Ліфляндії та Фінляндії, грабуванням своїх власних вірмен і т. п.», що вона на все в країні «мусила покласти свою медвежу лапу, всюди мусила напакостити, в своїм сліпим нерозумі ламаючи те, що природне, живе, чесне, а підпираючи здирство, шахрайство та деморалізацію в усякій формі»¹⁷¹.

Дізнавшись про заслання П. А. Грабовського у Сибір, де його друг смертельно занедужав, І. Я. Франко затаврував новий злочин царських сатрапів. «Доконали людоїди, — писав він, — ще одну молоду силу, понівечили гарний талант, що міг би був зробити чимало доброго серед своєї рідної суспільності»¹⁷². Прагнення галичан і наддніпрянців були єдиними у захисті національних інтересів, у захисті справи всього

¹⁶⁸ І. Франко. Сухий пень. — «Літературно-науковий вісник», 1905, т. 29, стор. 85.

¹⁶⁹ Див.: І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. І, Львів, 1910, стор. 8, 29, 57; його ж: Лорис-Меліковська конституція. — «Народ», 1893, № 15, стор. 151.

¹⁷⁰ І. Франко. Подуви весни в Росії. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 419.

¹⁷¹ Там же.

¹⁷² І. Франко. Сумна вість. — «Житє і слово», 1897, кн. І, стор. 81.

народу. Цю солідарність трудящих розірваної на частини України відбив І. Я. Франко, звертаючись до П. А. Грабовського в далекий Сибір: «Неси до могили свій важкий хрест, та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять і що ім'я твоє яснїтиме в ряді тих наших мучеників, що наче стяг бойовий ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою самоволею, з усяким гнітом чи то індивідуальним, чи національним!»¹⁷³.

Російську імперію — цю, за визначенням В. І. Леніна, тюрму народів¹⁷⁴ — Франко назвав «темним царством». Він висловив впевненість у її неминучій загибелі, бо, на його думку, «машина темного царства так і збудована, що мусить швидше чи пізніше сама розпастися». Адже «головні її пружини — несправедливість, деморалізація, облуда та самоволя — се не жодні закони природи, вічні та незмінні...»¹⁷⁵. Ці слова великого мислителя виявились пророчими.

В буремні роки першої російської революції царизм зробив деякі поступки українському народові в національному питанні. Про ці поступки, які, зрештою, були майже повністю ліквідовані в період реакції, теж писав Франко¹⁷⁶.

Безправним було також становище українського населення в Австро-Угорщині. Після придушення революції 1848—1849 рр. в практику властей знову увійшли гоніння на українців Галичини. Галицький губернатор граф А. Голуховський, користуючись цілковитим довір'ям монарха Франца-Йосифа, поставив перед собою завдання перетворити Галичину в чисто польську провінцію. Для досягнення цієї мети він не гребував жодними засобами¹⁷⁷. Уряд, як відзначав І. Я. Франко, підтримував галицькі власті в їх колонізаційних заходах¹⁷⁸. 1849—1859 рр. в Галичині революціонер-демократ вважав періодом реакції¹⁷⁹, яка важко позначилася на політичному становищі українського населення¹⁸⁰.

¹⁷³ Там же.

¹⁷⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 80.

¹⁷⁵ І. Франко. Темне царство. Літературно-критичні статті. К., 1955, стор. 97.

¹⁷⁶ Див.: І. Франко. Українська трибуна в Росії. — «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, стор. 335.

¹⁷⁷ І. Франко. Азбучна війна в Галичині 1859 р. ЗНТШ, т. 115, стор. 142—143.

¹⁷⁸ Там же, т. 116, стор. 100.

¹⁷⁹ Там же, т. 115, стор. 131.

¹⁸⁰ Див.: І. Франко. Шість листів галицьких «старорусів» з рр. 1853—1863. ЗНТШ, т. 48, стор. 3.

У 1867 р. в Австрії була прийнята конституція, буржуазно-демократична за своїм змістом. Вона офіційно декларувала повну рівноправність у школах, державних установах і судах та право народів на дальший розвиток. Для українців, однак, це були пусті обіцянки, адже фактично гегемонія у Східній Галичині була передана польській шляхті, а в Північній Буковині — румунським боярам¹⁸¹. Це впливало з самої суті реакційної національної політики австрійського уряду, який прагнув тримати в покорі пригноблені народи (до них належали також поляки й румуни) шляхом надання деяким з них певних привілеїв з метою ще більшого пригноблення інших. В. І. Ленін, який прекрасно знав відносини в Австрії, писав, що поляки входили в угоди з австрійською реакцією з метою пригноблення українців¹⁸². Франкова оцінка конституції 1867 р. перегукується з цим ленінським висновком. «Конституція австрійська, — писав історик, — є *par excellence*¹⁸³ конституцією класовою, конституцією для класів привілейованих. А оскільки імущі і шляхетські класи Східної Галичини в переважній частині з польської національності, значить і конституційні добродійства в переважній частині випали на її користь. Справді на папері русини отримали однакові права, але життєва практика показувала щось зовсім інше»¹⁸⁴. Проголошені конституцією буржуазно-демократичні свободи були фікцією. Недаремно Франко охарактеризував цю конституцію як «свинську»¹⁸⁵.

Існуюча тоді антидемократична виборча система цілком і повністю служила інтересам експлуататорських класів. Вона, як відзначав революціонер-демократ, кривдила «селян і робітників на користь капіталістів і шляхти»¹⁸⁶. Вибори про-

¹⁸¹ Румунські бояри в Буковині діяли як виразники анексіоністської політики буржуазно-поміщицького уряду і поширюваного ним панрумунського руху. Суттю цього руху було, як відзначав Франко, створення великої румунської держави з включенням до неї Молдавії, Семигороду, Буковини та Бессарабії. Див.: М. Ф. Нечитайлюк. З рукописних джерел Івана Франка. — У зб.: Українське літературознавство. Статті й матеріали, вип. 3, Львів, 1968, стор. 134.

¹⁸² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 133.

¹⁸³ *Par excellence* — переважно.

¹⁸⁴ І. Франко. Дещо про стосунки польсько-руські. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 319.

¹⁸⁵ І. Франко. Свинська конституція. — Твори в двадцяти томах, т. 3.

¹⁸⁶ І. Франко. Jeszcze o rozruchach galicyjskich. — „Prawda”, 1886, № 23.

ходили по куріях, забезпечуючи поміщикам і капіталістам цілковиту більшість не тільки в рейхсраті і крайових сеймах, але й у так званих повітових радах. У 1887 р. Франко писав, що один депутат з курії великих землевласників у Галичині представляв у рейхсраті 7247 осіб, а один депутат з курії дрібної власності — 207 942 особи¹⁸⁷. До того ж далеко не всі депутати, обрані з курії дрібної власності, були справжніми представниками трудящих. Добре відомі в історії українського народу криваві «баденівські вибори» (вибори до рейхсрату в 1897 р., проведені під час перебування на посту голови австрійського уряду польського поміщика графа К. Бадені), під час яких силою нав'язувано селянам урядових і проурядових послів. Франко писав, що під час цих виборів біля його будинку у Львові «день у день водили десятки закованих і скатованих селян (русинів і поляків), яких тягнуто до в'язниці за вбивство виборчого комісара, коли до мене хорого (тобто до І. Я. Франка. — М. К.), немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані «легальністю» виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цеброва, то з Мостиського, то з Перемиського, то з бозна-яких інших повітів, благаючи поради й, бодай, захисту, переночувати їх та прогудувати кілька день, поки минуть страховища легальних виборів»¹⁸⁸. Про терор, шахрайства і підкупи під час виборів у рейхсрат широко писав революціонер-демократ у своїх статтях «Galizische Wahlen» (1895), «Die jüngste galizische Wahl» (1895), «Die neueste Wahlkomödie in Galizien (1898) та «Перша сесія галицького сейму краювого»¹⁸⁹.

На підставі аналізу цифрових матеріалів (даних перепису населення в 1880 р. та результатів виборів до крайового сейму в 1883 р.) І. Я. Франко констатував, що один депутат з курії великих землевласників представляв у сеймі 51 чоловік, а один депутат з курії дрібної власності — 74 989 чоловік.

¹⁸⁷ І. Франко. Земельна власність у Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 282; Я. П. Товстуха. Іван Франко про антинародну спрямованість в діяльності австрійського рейхсрату і галицького сейму. — Наукові записки Львівського державного університету ім. Ів. Франка, т. 53, серія історична, вип. 6, Львів, 1957, стор. 50.

¹⁸⁶ Цит. за кн.: М. Возняк. Титан праці. Львів, 1946, стор. 83.

¹⁸⁹ І. Франко. Galizische Wahlen. — «Die Zeit», 1895, № 53; його ж: Die jüngste galizische Wahl; його ж: Die neueste Wahlkomödie in Galizien. — У зб.: Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine, Berlin, 1963; його ж: Перша сесія галицького сейму краювого. — У зб.: Літературна спадщина, т. 4, К., 1967.

1 депутат представляв 25 капіталістів, і 1 депутат — 18 734 міщан¹⁹⁰. Домінікальна земля надавала право вірильного голосу, тобто право прямого голосування. Власники ж рустикальних земель могли голосувати лише посередньо. Значна частина населення (близько трьох мільйонів жінок, близько мільйона чоловіків до 30 років та 800 тис. власників рустикальних земель, які не мали відповідного майнового цензу) була зовсім позбавлена виборчого голосу¹⁹¹. Цікаві ще такі дані, які наводив революціонер-демократ. Після виборів у 1883 р. у галицькому сеймі засідало 87 великих земельних власників, 16 державних службовців, 12 вчених та письменників, 6 попів, 10 адвокатів та нотаріусів, 7 капіталістів і жодного селянина¹⁹². Раніше в сеймі були й селяни, але шляхта їх поступово витіснила зовсім¹⁹³. Сейм став фактично шляхетським органом.

Інтереси поміщиків на місцях представляли повітові ради. Шляхта була повним господарем у повітах. Трудящі маси були цілком безправними. «Що се таке сі наші повіти, ціла наша автономія?» — запитував І. Я. Франко. І давав таку відповідь: «По повітах господарює шляхта; громади наші упадають під тягарами; начальство громадське деморалізується, війти уважаються не раз орудіями або агентами gządu moralnego¹⁹⁴, напр (иклад), при виборах; шкіл або нема, а ті, що суть¹⁹⁵, дуже часто надуживаються на філії oświaty «narodowej»¹⁹⁶, вмiсто були розсадниками правдивої просвіти; всюди бачимо одні колонізаційні змагання, покриті недостаточню лиш пустими фразами»¹⁹⁷. Тут, як бачимо, революціонер-демократ звертав, зокрема, увагу на те, що польська шляхта

¹⁹⁰ Див.: І. Франко. Огляд краєвих справ за січень 1887. — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 93.

¹⁹¹ Там же, стор. 92—93; його ж. Галицька статистика виборча з років 1876 і 1883. — «Діло», 1884, № 75.

¹⁹² І. Франко. Огляд краєвих справ за січень 1887. — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 95; його ж. Галицька статистика виборча з років 1876 і 1883. — «Діло», 1884, № 74.

¹⁹³ І. Франко. Наше теперішнє положення. — «Діло», 1883, № 21.

¹⁹⁴ Rząd moralny — моральний уряд. Письменник з іронією так називав австрійський уряд.

¹⁹⁵ Суть — є.

¹⁹⁶ Філії oświaty „narodowej” — філії «народної» освіти; фактично тут йдеться про філії польського шовіністичного освітнього товариства — „Towarzystwa szkoły ludowej” («Товариства народної школи»).

¹⁹⁷ І. Франко. Банк крайовий. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 274.

використовувала школи для полонізації українців. У статті «Відрубність Галичини» (1886) він відзначав, що галицькі польські власті майже повністю сполонізували українські школи¹⁹⁸. В 1875—1883 рр. у середніх школах учні української національності становили лише четверту частину учнів польської національності¹⁹⁹, що свідчило про вкрай обмежену можливість для українців здобувати середню освіту.

Своє панування на західноукраїнських землях польська шляхта здійснювала за допомогою утримуваного за рахунок трудящих державного апарату. Військо і жандармерія завжди були напоготові, щоб придушити опір трудящих. Тюрми були заповнені ув'язненими, яких жорстоко катували. Яскравий опис катувань у галицьких тюрмах дав І. Я. Франко у статті «Die Folter in Galizien», яка була опублікована на сторінках журналу «Die Zeit». Цей опис був результатом його особистих спостережень під час майже 15-місячного ув'язнення в галицьких тюрмах. З приводу катування в'язнів у Самборі й Ярославі Франко писав: «Я заявляю відверто і з цілковитим переконанням: сотні і тисячі подібних фактів мають місце у Галичині, і про це ніколи навіть собака не гавкає. У нас процвітають тортури не тільки в Самборі й Ярославі. Ні, вони процвітають всюди, мабуть, у кожному місті, мабуть, кожна жандармська дільниця має свою камеру для тортур»²⁰⁰.

Про Франкову характеристику політичного становища закарпатських українців можемо судити з протесту галичан проти їх гноблення правлячими колами буржуазно-поміщицької Угорщини в 1896 р. Авторами протесту «І ми в Європі» були І. Я. Франко і В. М. Гнатюк²⁰¹. До XVI ст., говорилося в цьому протесті, закарпатські українці в складі Угорщини мали автономію. Та вже в XVI ст. розпочалось їх переслідування. В першій половині XIX ст. розгорнулась мадьяризація краю, яка особливо посилилась після перетворення Австрії в 1867 р. в дуалістичну монархію. Українську мову пересліду-

¹⁹⁸ І. Франко. Відрубність Галичини. — У зб.: В наймах у сусідів, стор. 6.

¹⁹⁹ І. Франко. Середні школи в Галичині в рр. 1875—1883. — «Діло», 1884, № 10.

²⁰⁰ І. Франко. Die Folter in Galizien. — „Die Zeit“, 1900, № 288, стор. 1.

²⁰¹ Іван Франко. Бібліографія творів. Склав М. О. Мороз, К., 1966, стор. 282.

вано. Українські видання в Галичині заборонено поширювати у краї. Уряд наказав перейменовувати українські прізвища і географічні назви на угорські. Змадьяризоване вище греко-католицьке духовенство посилало в парафіяльні школи угорських вчителів-шовіністів. Політика насильної мадьяризації призвела до занепаду української культури, до того, що українська інтелігенція, за незначними винятками, почала цуратись народу, перетворилась у прислужників окупантів. Закарпатські українці не мали жодного посла в угорському сеймі, хоча відразу після прийняття конституції ще мали там кількох. Виборча система була антидемократичною. Виборців, які голосували проти урядових кандидатів, жорстоко переслідували. Перед виборами й особливо під час самих виборів у села посилали багато війська і жандармерії. За урядових кандидатів голосували через своїх заступників навіть ті виборці, яких не було вдома під час виборів. Навіть померлі мали таких своїх заступників... «Такими-то способами, — писалось у протесті, — обезсилено, зубожено, отемнено, обдерто з усіх найкращих здобутків цивілізації великий і живий відлам українсько-руського народу, відібрано йому можливість промовити самому в своїй обороні, заткано уста...»²⁰².

У цьому великого політичного значення протесті глибоко розкрито політичне безправ'я закарпатських українців у складі буржуазно-поміщицької Угорщини, їх національне гноблення. Червоною ниткою тут проходить ідея спільності закарпатських українців з усім українським народом.

І. Я. Франко вніс значний вклад у висвітлення революційного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. Почнемо з висвітлення ним антикапіталістичної боротьби робітничого класу.

Слід відзначити, що революціонер-демократ правильно розумів характер робітничого руху. У статті «Чого хоче „Галицька робітницька громада“?» він стверджував, що робітники прагнуть «з коренем вирвати теперішнє лихо і установити новий порядок, такий, при котрім було б добре жити робочому чоловікові»²⁰³. Заснований К. Марксом і Ф. Енгельсом I Інтернаціонал був, на його думку, найбільшою робітни-

²⁰² І. Франко, В. Гнатюк. I ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадьярського тисячоліття. — «Жнте і слово», 1896, кн. I, стор. 1—9.

²⁰³ І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»? — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 50.

чою громадою, до якої належали «робітники і робітницькі громади всіх країв і всіх народів, що зійшлися до купи для спільної роботи»²⁰⁴. Йшлося, таким чином, про соціалістичний характер робітничого руху.

У працях Франка маємо огляд майже всіх найважливіших моментів робітничого руху в Галичині в другій половині XIX — на початку XX ст. Перші прояви руху робітників стали помітними в 1867 р., коли був прийнятий закон про збори та об'єднання, який дав робітникам можливість організовуватися, страйкувати і т. п. У Львові було створене робітниче товариство, на зборах якого з пропагандою соціалістичних ідей виступив польський соціаліст Б. Лімановський. Серед робітників почали працювати українські соціалісти — М. І. Павлик та І. Я. Франко. Був створений робітничий комітет, до складу якого ввійшли також робітники Данилюк, Маньковський та ін. Почала виходити робітнича газета «Ргаса» («Праця»), головними співробітниками якої стали Франко і Павлик²⁰⁵.

У листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р. І. Я. Франко писав про свою участь у робітничому русі того часу: «Ще в 1878 р. я написав невеличкий катехізм економічного соціалізму, котрий був виданий львівськими робітниками. 1879 і 1880 р(оках) я в спілці з другим знайомим (із євреїв) викладав економію суспільну в робітничих кружках самоосвіти. В р(оці) 1879 я зладив був невеличкий елементарний підручник економії сусп(ільної) по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича, а 1883 частину її переробив і дав «Просвіті», котра й випустила її як осібну книжечку «Про гроші і скарби». Результатом зносин з робітниками і отих кружків була видана в Женеві в 1881 р. брошурка «Program socjalistow polskich i guskich Wschodniej Galicji», написана не мною, а при моїм співуділі»²⁰⁶. В іншому місці історик відзначав, що, крім нього, авторами цієї програми були Б. Червенський і Л. Інлендер²⁰⁷.

²⁰⁴ Там же.

²⁰⁵ Див.: І. Франко. Першій з'їзд галицьких соціал-демократів. — «Народ», 1892, № 5—6, стор. 72.

²⁰⁶ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, т. 1, Листування І. Франка і М. Драгоманова, К., 1928, стор. 327.

²⁰⁷ Див.: І. Франко. Людовік Інлендер (Некролог). — «Літературно-науковий вісник», 1900, стор. 59.

Револуціонер-демократ відзначав, що спроба львівських робітників створити на початку 80-х років свою партію зазнала невдачі. Велику прупу соціалістів на чолі з М. Драбиком було віддано під суд. Все ж розвиток соціалістичного руху в Галичині не припинився. Галицькі робітники почали керуватись у своїй діяльності рішеннями об'єднаного з'їзду соціал-демократичної партії Австрії, який відбувся в 1889 р. в Гайнфельді. В 1890 р. робітники Львова вперше відзначали 1 Травня. Цього ж року засновано соціал-демократичну партію Галичини, перший з'їзд якої відбувся у Львові в січні 1892 року. Франко дав ґрунтовний аналіз роботи цього з'їзду²⁰⁸.

Найважливішим було прийняття з'їздом рішення про створення соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії як складової частини соціал-демократичної партії Австрії. Остаточне оформлення партії було великою подією в робітничому русі Галичини і Сілезії. Франко відзначав, що з'їзд «треба вважати фактом дуже важним в розвою політичного життя нашого краю»²⁰⁹. Однак його розчарувало ставлення з'їзду до селянського питання. Єдино правильним вирішенням селянського питання було б вироблення заходів, спрямованих на мобілізацію селянських мас на революційне усунення залишків старого кріпосного ладу і забезпечення вільного розвитку класової боротьби на селі. Тільки тоді партія могла стати справжнім керівником мас. Але з'їзд не підтримав селянство в його боротьбі, тим самим відмовляючись використати великий революційний резерв на селі і забезпечити робітничому класові надійного союзника. Висловлена на з'їзді лідером галицької соціал-демократії І. Дашинським фраза: «Коли ми (тобто соціал-демократи.— М. К.) переможемо в містах, то селяни мусять іти за нами», на думку Франка, «у кожного тямущого чоловіка мусить збудити хіба сміх»²¹⁰. Негативне ставлення лідерів соціал-демократичної партії до селянства,

²⁰⁸ І. Франко. Перший з'їзд галицьких соціал-демократів. — «Народ», 1892, № 5—6, стор. 72—76; його ж: Pierwszy zjazd galic(yjskiej) partji socjalno-demokratycznej. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 32, 33, 34.

²⁰⁹ І. Франко. Перший з'їзд галицьких соціал-демократів. — «Народ», 1892, № 5—6, стор. 76.

²¹⁰ І. Франко. Pierwszy zjazd galic(yjskiej) partji socjalno-demokratycznej. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 34; його ж. Перший з'їзд галицьких соціал-демократів. — «Народ», 1892, № 5—6, стор. 75.

до Української радикальної партії вказувало на небезпеку правоопортуністичного характеру. Аналізуючи позицію з'їзду в національному питанні, І. Я. Франко не вказав, однак, на її хибність. Адже ж з'їзд орієнтував партію не на зміцнення інтернаціональної єдності багатонаціонального робітничого класу Галичини, а на його роз'єднання на дві окремі групи: польську й українську, причому новостворена партія фактично оголошувалась польською.

Революціонер-демократ розповів також про деякі масові виступи робітників. В основу повісті «Борислав сміється» покладено історичні факти: страйк робітників нафтової промисловості Борислава в 1873 р., робітничі заворушення і спричинену ними пожежу міста. У цьому творі показані перші кроки організованої боротьби робітників та успішно проведений страйк²¹¹. Про робітничі заворушення в Бориславі в 1881 р. писав Франко у праці «Дещо про Борислав». Понад 300 робітників, відзначав він, «збунтувалося було за якусь недоплату, потовкли кількох поліціантів і в кінці кинулися були на жандармів, поки одного з них жандарм на смерть не застрілив...»²¹². При різних нагодах революціонер-демократ називав страйки палітурників (1891), пекарів (1888), столярів, трубочистів і пекарів (1890), робітничі мітинги і збори (1879, 1881, 1890, 1891 та інші роки) у Львові²¹³. Спеціальна праця присвячена одному з найбільших революційних виступів східногалицького пролетаріату на початку ХХ ст. — страйку 4350 будівельників у Львові навесні 1902 р. Маємо на увазі статтю «Die Lemberger Unruhen», яка була надрукована віденським журналом «Die Zeit» німецькою мовою, а в українському перекладі — журналом «Радянський Львів»²¹⁴. У цій статті історик відзначив, що причинами страйку були занадто довгий робочий день, низькі заробітки і прийом на

²¹¹ С. Щурат. Повість Івана Франка «Борислав сміється». Львів, 1966, стор. 169—171.

²¹² І. Франко. Дещо про Борислав. — «Світ», 1882, № 4—5, стор. 297.

²¹³ І. Франко. Перший з'їзд галицьких соціал-демократів. — «На-род», 1892, № 5—6, стор. 73; його ж: Pierwszy zjazd galic(yjskiej) par-
tji socjalno-demokratycznej. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 32; його ж: Stosunki robotnicze w Galicji. — „Kurjer lwowski”, 1891, № 166; його ж: Sprawozdanie inspektora przemyslowego. — „Kurjer lwowski”, 1889, № 126.

²¹⁴ І. Франко. Die Lemberger Unruhen. — „Die Zeit”, 1902, № 401; його ж: Львівські заворушення. — «Радянський Львів», 1947, № 8.

роботу позамісцевих робітників. Підприємці не йшли на поступки. 2 березня на Стрілецькій площі й на Ринку зібрались усі страйкуючі разом з безробітними. «Львів, — писав Франко, — ніколи не бачив такого скупчення бідноти, злиднів і розпачу»²¹⁵. Дійшло до кривавих сутичок з військом: «Гусари атакували щільно збитий натовп, військо було зустрінуте градом каміння і після трьох жажливих атак витиснуте зі Стрілецької площі; імпровізовані барикади, потім нові війська, чотири залпи з гвинтівок у натовп, потім нова стрілянина — полювання за розпороченими й за тими, хто поховався у підворітнях, мордування прохожих...»²¹⁶. Чотирьох чоловік убито і близько 50 важко поранено²¹⁷. Є також згадка про страйк у Тернополі²¹⁸.

Говорячи про висвітлення І. Франком робітничого руху в Галичині, слід відзначити також, що в редактованому ним журналі «Жите і слово» був запроваджений спеціальний розділ «Вісті з Росії», в якому систематично подавались інформації про революційні події в Росії. Так, у статті Г. В. Плеханова «Робітницький і революційний рух в Росії» згадувалося про Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», називалося ім'я Ульянова (Леніна), повідомлялось про страйкову боротьбу робітників у 1895 р. в Москві, Самарі, Києві, Мінську та інших містах²¹⁹. Друкування цього матеріалу було новим вкладом у висвітлення робітничого руху в Росії та на Україні.

Важливо відзначити, що революціонер-демократ розглядав робітничий рух на Наддніпрянській Україні як складову частину робітничого руху в Росії, як результат діяльності революційної соціал-демократії. Це видно з його статті «Війна і опозиційні елементи в Росії» (1904 р.), в якій він писав: «Коли ж пригадаємо демонстрації в Ростові, в Києві 1901 р. і інші, якими уряд був несподівано захоплений, то дійдемо до переконання, що праця соціал-демократів не була без здобутків. Навіть у страйках минулого року, що мали здебільшого

²¹⁵ І. Франко. Львівські заворушення. — «Радяський Львів», 1947, № 8, стор. 51.

²¹⁶ Там же, стор. 52.

²¹⁷ Там же.

²¹⁸ І. Франко. Bauernstrikes in Galizien. — „Die Zeit“, 1902, № 422, стор. 50.

²¹⁹ Див.: Робітницький і революційний рух в Росії. — «Жите і слово», 1896, т. V, стор. 125—129.

характер стихійний, були виразні признаки наслідків інтенсивної партійної агітації»²²⁰.

Грунтовно дослідив І. Я. Франко селянський рух на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., центральне місце в якому займала проблема феодальних пережитків. Антифеодальний фронт боротьби об'єднував найширші селянські маси, кровно зацікавлені у знищенні поміщицької земельної власності — головного оплоту реакції і кріпосницької експлуатації.

В демократичному русі селянства Східної Галичини і Північної Буковини в перші десятиріччя після скасування панщини найважливіше місце займало сервітутне питання. Боротьба селянських мас за ліси й пасовиська набувала різноманітних форм, головними з яких були легальні сервітутні процеси, масові виступи проти поміщиків і їх влади, діяльність селянських послів у крайових сеймах. І. Я. Франко писав про всі ці форми боротьби. Вище була подана оцінка ним наслідків численних сервітутних процесів, які майже без успіху вели громади з поміщиками, намагаючись зберегти свої ліси й пасовиська. Селяни, писав Франко, програючи процеси, «бунтувалися, сиділи по криміналах, кидалися на жовнірські багнети, цілими місяцями годували по селах вояків (тобто карателів. — М. К.) і помалу сходили на жебраків»²²¹. Щодо масових селянських виступів революціонер-демократ зазначав також, що вони тривали десятиріччями і часто були кривавими²²². Один з таких виступів відбувся в 1884 р. в містечку Копичинцях на Тернопільщині. Ось що писав про цей виступ Франко на сторінках варшавської газети «Prawda». Бурмистр Копичинців та управитель поміщицького маєтку позбавили місцевих мешканців дороги, яка вела через громадське пасовисько. А коли останні виступили на захист свого права, жандармерія стріляла в них. Один чоловік був убитий²²³. Широко писав І. Франко і про селянські заворушення в с. Замостя Вижницького повіту в Північній Буковині в 1891 р. Тут се-

²²⁰ І. Франко. Війна і опозиційні елементи в Росії. — «Літературно-науковий вісник», 1904, т. 27, стор. 73.

²²¹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичній. Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 645.

²²² І. Франко. Die Bauernbewegung in Galizien. — „Die Zeit“, 1895, № 51, стор. 177.

²²³ І. Франко. „Bunty“ w Tarnopolu i Kopyczyńcach. — „Prawda“, 1884, № 21.

ляни боролись проти позбавлення їх поміщиком Флондором сервітутів на одержання дерева та випасу худоби в поміщицькому лісі. На придушення виступу послано роту війська²²⁴.

Про боротьбу однієї з селянських громад за свої ліси і пасовиська Франко розповів в оповіданні «Ліси і пасовиська». Письменник передає розповідь громадського уповноваженого (пленіпотента) про безрезультатні спроби селян добитися справедливості в умовах буржуазного ладу. Громада мала і ліс, і пасовисько. Під час сервітутного процесу власті, як звичайно, були на боці поміщика. І селяни втратили свої угіддя. Після безуспішних спроб добитися корисного для себе поладження справи легальним шляхом громада вдалася до вищої форми боротьби — масового виступу: «Жінки, діти, чоловіки і старці, всі за покотом виринули з села, щоби не дати панові зайняти пасовиська. Пан спровадив військо. Ми перед військом попадали на землю, кричучи: «Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з сеї землі не поступимося, то наше!» Але військо не стріляло і не толочило, а тільки, поділившись на дві роти, рушило на конях через збіжжя, через плоти та в село. Прийшлося нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри, що було ліпшого з худоби — повірізували та поз'їдали, звели нас усіх на нінащо, а коли від'їздили, то пан міг бути спокійний: громада була зломана і зруйнована дочиستا і мусила сама податися в його руки»²²⁵.

Оповідання «Ліси і пасовиська», як відзначає сам письменник в передмові до збірки «Панщизняний хліб і інші оповідання», відноситься до 50-х років XIX ст.²²⁶. Фактично воно є також відображенням боротьби селян за ліси і пасовиська в наступні десятиріччя.

Письменник багато знав про боротьбу громад за ліси і пасовища, сучасником якої він був. Недарма, розуміючи важливість сервітутного питання, він мав намір присвятити йому спеціальну працю²²⁷.

Нарешті, слід сказати про оцінку Франком діяльності селянських послів у галицькому сеймі на захист громадських лісів і пасовиськ. Революціонер-демократ зауважив, що на

²²⁴ І. Франко. Bunt chlopski. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 28.

²²⁵ І. Франко. Ліси і пасовиська. Оповідання бувшого пленіпотента. — Твори в двадцяти томах, т. 2, стор. 53—54.

²²⁶ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 2. Примітки, стор. 404.

²²⁷ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 19. Примітки, стор. 798.

першій сесії галицького сейму в 1861 р. розгорнулись гарячі дебати з приводу сервітутного питання. Результати цієї дискусії показали, що слова шляхти про її уявну «згоду і братерство» з селянами були пустопорожніми фразами, що класові суперечності між поміщиками і селянами й далі залишились не вирішеними. Разом з українськими селянськими послами солідарно виступали й польські селяни²²⁸.

На останню чверть XIX ст. припадає процес розгортання політичної боротьби галицького селянства. Найважливішою формою цієї боротьби були численні селянські віча (мітинги). Про ці віча широко писав І. Я. Франко.

Вже в першому народному вічі, яке відбулось у Львові в 1880 р., активну участь взяли представники широких мас селянства. На ньому, однак, негативно позначився вплив його організаторів — народовців і москвофілів. Доповіді, виголошені на з'їзді, за свідченням революціонера-демократа, були «випрацювані В. Барвінським, мали на собі визначну ціху його способу писання: водяннистий і бомбастичний стиль, убожество змісту і неясність політичних думок»²²⁹. Історик проаналізував рішення, ухвалені на вічі. Ці рішення він вважав незадовільними, бо в них не висувались вимоги запровадження загального виборчого права, відкриття українського університету у Львові тощо. А окрема резолюція, звернена до українців, що «жадала від них, — іронізував Франко, — майже поліційної служби «стояти на сторожі права» і «совісно і неустрашимо» держатися «спільними силами легальної дороги», заслуговує хіба на сміх»²³⁰. Відрадным було те, що вже після офіційного закриття віча «зібраний у великій салі «Народного дому» народ у числі коло двох тисяч та й багато з провінціальної інтелігенції лишилися в салі і устроїли свобідний від поліційного догляду епілог до офіційного віча, що справді міг назватися першим всенародним вічем»²³¹. На цій неофіційній частині виступали селяни, заявляючи про

²²⁸ І. Франко. Наше теперішнє положення. — «Діло», 1883, № 21; його ж. Письма из Галиции. Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции. — У зб.: За сто літ, кн. четверта, К., 1929, стор. 264—268.

²²⁹ І. Франко. З останніх десятиліть XIX в. Молода Україна, ч. I. Львів, 1910, стор. 25.

²³⁰ Там же, стор. 93.

²³¹ Там же, стор. 89.

свої кривди і потреби. Серед виступаючих був Антін Грицуняк²³², згодом активний селянський діяч.

Позитивно оцінював І. Я. Франко друге народне віче, яке відбулось у Львові в 1883 р. Це віче, в якому взяло участь понад 6 тис. чоловік, він називав «величавою народною маніфестацією»²³³. У статті «В великій хвилі» він писав: «Львів не тямить ще в своїх мурах такого згромадження, такого численного з'їзду руських селян з найдавніших закутків нашого краю: від Бродів, Сокаля і Косова, від Стрия, Дрогобича і Самбора, від Калуша і Перемишля, від Сянока, Ярослава і Лежайська, з буковинських і з мазурських окраїн нашої землі»²³⁴. На вічі, відзначав революціонер-демократ, викрито політику уряду в Галичині, розказано про справжнє становище трудящих²³⁵. Власне, це було нечуваним до того часу в краї. І водночас історик оцінював «позитивні жадання, висловлені на вічу», як скромні. Відгомін львівського віча був гучним. Під його безпосереднім впливом «починається цілий ряд віч по провінції, починаються перші політичні збори по селах; аргументи, факти і цифри, зібрані в рефератах львівського віча, робляться арсеналом, відки беруть своє оружжя провінці-альні референти»²³⁶. І. Я. Франко описав одне з таких віч у Долині, на якому були присутні селяни з Болехівського, Калуського і Долинського повітів. Характерно, що серед вимог учасників віча була ще вимога перегляду сервітутних справ²³⁷. У працях історика можна знайти цікаві дані і про вічевий рух у Східній Галичині в 2-ій половині 80-х років²³⁸.

²³² І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. 1. Львів, 1910, стор. 93.

²³³ Там же, стор. 31.

²³⁴ І. Франко. В великій хвилі. — «Діло», 1883, № 68.

²³⁵ І. Франко особисто на цьому вічі не виступав, але, як він сам відзначав, «бесіда Васля Нагірного про економічні справи Галичини, виголошена на другім всенароднім вічу у Львові, була моєю (тобто Франковою. — М. К.) роботою». Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 318.

²³⁶ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. 1, Львів, 1910, стор. 32; Я. П. Товстуха. Іван Франко про характер і значення народних зборів у Галичині 80—90-х років ХІХ ст. — Доповіді і повідомлення Львівського державного університету ім. Ів. Франка, вип. 8, ч. 1, 1958, стор. 50—52.

²³⁷ І. Франко. Руське окружне віче в Долині. — «Діло», 1884, № 93, 94, 95.

²³⁸ І. Франко. Wiec ruski w Brzeżanach. — „Kurjer lwowski”, 1888, № 275; його ж: Wiec ruski. — „Kurjer lwowski”, 1888, № 284; його ж: Lwów, 4 września. — „Kraj”, 1886, № 35, стор. 9—10.

Цілий ряд віч селянства відбувся в 90-х роках ХІХ ст. Їх організатором найчастіше виступала молода Українська радикальна партія. Першим селянським вічем, організованим радикалами, було передвиборне віче у Коломиї в 1891 р. Описові цього віча І. Я. Франко присвятив дві окремі статті, які оублікував на сторінках революційно-демократичного журналу «Народ» та газети «Kurjer lwowski»²³⁹. Революціонер-демократ повідомляв, що у вічі взяло участь близько 800 селян з Коломийського, Косівського і Снятинського повітів. Вони висунули своїм кандидатом на наступних виборах до рейхсрату одного з керівників радикальної партії — С. Даниловича. Спроба попів захопити керівництво вічем зазнала невдачі.

З повідомлень Франка про селянські віча і збори²⁴⁰ найбільшою докладністю відзначаються, зокрема, його повідомлення про хід Снятинського віча в 1892 р., вміщені знову ж таки в журналі «Народ» (у співавторстві з М. І. Павликом) та в газеті «Kurjer lwowski». «...Бесідники-мужики, — читаємо у статті «Народне віче в Снятині», — говорили майже всі коротко, ясно і до речі, а декотрі, як Іван Сандуляк, Мандій, Мардарович, Чернявський, Сулятицький з такою прецизією²⁴¹, що міг би їм позавидувати не один інтелігентний бесідник із тих, котрих промови ми чуваємо не раз у ратуші львівським»²⁴². Селяни ставали вмiлими організаторами і пропагандистами радикального руху. Звичайно, це був успіх усієї партії, її керівників. Наприклад, І. Я. Франко тільки на Снятинському вічі виступав п'ять разів, і селяни завжди підтримували його. Розходячись у піднесеному настрої після цього віча, селяни говорили: «Дивіться, аж серце радується, — яка велика наша радикальна партія»²⁴³.

У працях Франка відбито процес формування робітничо-селянського союзу на західноукраїнських землях, єдність у

²³⁹ І. Франко. Віче коломийське. — «Народ», 1891, № 4; його ж: *Wies kolomyjski*. — „Kurjer lwowski”, 1891, № 35.

²⁴⁰ І. Франко. Віче в Турці. — «Народ», 1892, № 2; його ж: *Wies ruski w Brodach*. — „Kurjer lwowski”, 1891, № 358; його ж: *Wiece ludowe*. — „Kurjer lwowski”, 1891, № 302; його ж: *Wiece ludowe*. — „Kurjer lwowski”, 1891, № 310; його ж: Окружне віче в Стрию. — «Народ», 1893, № 19—20; його ж та М. І. Павлика. Народне віче в Снятині. — «Народ», 1892, № 5—6 та ін.

²⁴¹ Прецизія — точність.

²⁴² І. Франко та М. Павлик. Народне віче в Снятині. — «Народ», 1892, № 5—6, стор. 65.

²⁴³ Там же, стор. 72.

боротьбі українського і польського селянства. Як одне із свідчень класової солідарності селян обох національностей може послужити переданий революціонером-демократом зміст його виступу на селянському вічі у Кракові в 1893 р. «...Промовив я, — писав Франко, — іменем руської радикальної, мужицької партії, підносячи, що й ми тут працюємо, щоби вибороти справедливість для руського мужика, що інтереси мужика руського і польського однакові і, тільки взявшись разом за руки, обопільні організації мужицькі (українська і польська. — М. К.) можуть довести до переміни теперішніх порядків»²⁴⁴. Франка в однаковій мірі можна вважати істориком не тільки українського селянського руху, але й польського²⁴⁵.

Ареною гострих класових боїв стала Східна Галичина в 1897 р., коли відбувались криваві «баденівські вибори». Ці бої, що мали яскраво виражений наступальний характер, стали на цьому етапі вищою формою боротьби селян проти гнилого окупаційного режиму, за демократичні свободи. За даними І. Я. Франка, під час виборчої боротьби властями вбито 10, поранено 30 і заарештовано понад 500 чоловік²⁴⁶. До судової відповідальності було притягнуто лише в с. Стоянцях Перемишльського повіту 82 селян, в тому числі 58 українців і 24-х поляків²⁴⁷.

І. Франко відзначав, що вибори «сталися справою голосною не тільки на всю Австрію, але на цілу Європу. З приводу тих виборів про Галичину і про русинів голосно заговорила печать російська, німецька, французька»²⁴⁸. Під час виборів відбувалась дальша консолідація революційного селянського руху — і це революціонер-демократ вважав великим успіхом Української радикальної партії. В той же час виборчий терор свідчив про слабкість табору реакції, про його неминучу загибель²⁴⁹.

²⁴⁴ І. Франко. Віче мазурське в Кракові. — «Народ», 1893, № 22, стор. 286.

²⁴⁵ Див.: К. Дунін-Воисович. Про ставлення Франка до польського селянського руху в Галичині. — У зб.: І. Я. Франко як історик.

²⁴⁶ Див.: І. Франко. Поляки і русини. — «Житє і слово», 1897, кн. III, стор. 177.

²⁴⁷ І. Франко. Bunt w Stojanicach. — „Kurjer lwowski”, 1897, № 98.

²⁴⁸ І. Франко. Політична хроніка. — «Житє і слово», 1897, кн. 6, стор. 172—173.

²⁴⁹ Там же, стор. 173; його ж: Подяка. — «Громадський голос», 1897, № 7; М. Возняк. Іван Франко і баденівські вибори 1897 року. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 4, Львів, 1955, стор. 70—72.

В аграрному русі Східної Галичин на початку ХХ ст. перше місце, безсумнівно, належить 100-тисячному сільськогосподарському страйку, який відбувся в липні—серпні 1902 р. Цій визначній події в історії революційного руху на західноукраїнських землях І. Я. Франко присвятив спеціальну статтю «Bauernstrikes in Ostgalizien»²⁵⁰. Революціонер-демократ проаналізував причини виступу, його хід, характер і значення. Найважливішою причиною виступу він вважав важке економічне становище селянських мас. І боротьба почалася саме в тих місцях, де становище селянства було найважчим. Найінтенсивнішим був рух у Збаразькому, Тернопільському, Золочівському, Скалатському, Залщицькому, Буцацькому, Борщівському і Гусятинському повітах. Ні одна з політичних партій Східної Галичини не стала керівником страйку, який почався стихійно й неорганізовано. Це Франкове твердження збігається з твердженням газети «Искра»: страйк був скоріше стихійним рухом, який почався в одному селі і ніби чудом охопив 100 тисяч чоловік у 250 різних селах²⁵¹. Революціонер-демократ підкреслював, що страйк поєднував у собі риси класового і національно-визвольного руху, що в ньому брали участь українські і польські трудящі. Уніатське ж духовенство не підтримало страйкарів, закликала їх «до спокою і законності». В іншій праці І. Я. Франко звертав увагу на те, що заворушення 1902 р. «нарobili шуму не лише в Галичині, але й у цілій Європі», що вони «переполошили (у краї) головно властителів більших посіlostей, які в першій хвилі почали чути себе непевними не лиш економічних користей із своїх посіlostей, але й свого життя, і думали лише про одне — зломити страйки і нагнати страйкарям такого страху, щоб відбити їм охоту до дальших подібних рухів»²⁵².

Таким чином, революціонер-демократ дав глибоку характеристику аграрного страйку 1902 р., що було чималим вкладом у розвиток дожовтневої прогресивної української історіографії.

Про великий інтерес Франка до подій у західноукраїнському селі в 1902 р. свідчить також публікація ним народної піс-

²⁵⁰ І. Франко. Bauernstrikes in Ostgalizien. — „Die Zeit“, 1897, № 422, стор. 50 — 51.

²⁵¹ Див.: «Искра», 15 жовтня 1902 р.

²⁵² Рецензія І. Я. Франка на праці З. Паздра „Strajki rolne w Galicji Wschodniej w r. 1902 i 1903” та Я. Розвадовського „Ruskie bezrobocie w r. 1902”. ЗНТШ, т. 58, стор. 40.

ні про згаданий страйк²⁵³. Ця пісня була записана в селі Бураківці Чортківського повіту на Тернопільщині від селянина М. Дмитрика. Письменник довів, що пісня відтворювала справжні події, які мали місце в цьому селі під час страйку (судовий процес над майже 200 селянами в Тернополі за участь у виступі і т. д.). Пісня закінчувалась кривавою і жорстокою погрозою звільнених з ув'язнення селян:

А за нашу гірку кривду хай пани заплатять:
Іхню білу шкуру будем косами здирати!

Аналізуючи аграрний страйк 1902 р., І. Я. Франко згадував також про масову підтримку селянами боротьби студентів за відкриття українського університету у Львові. Селяни віддавали останній геллер на підтримку студентів, і за декілька місяців було зібрано близько 100 тис. крон. Це була нечувана подія на західноукраїнських землях²⁵⁴.

І. Я. Франко високо оцінив першу російську революцію. «Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна, — писав він, — переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України»²⁵⁵. Однак історик не зрозумів історичної специфіки російської буржуазно-демократичної революції, розглядав її за аналогією до попередніх буржуазних революцій у Західній Європі²⁵⁶.

Багато уваги приділив І. Я. Франко висвітленню суспільно-політичного руху на Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. У його наукових працях, літературних творах, а також у громадсько-політичній діяльності відбився тісний зв'язок, що завжди існував між прогресивними суспільно-по-

²⁵³ І. Франко. Галицький селянський страйк у народній пісні. — «Народна творчість та етнографія», 1963, № 2, стор. 96—100.

²⁵⁴ Див.: І. Франко. Bauernstrikes in Ostgalizien. — „Die Zeit“, 1897, № 422, стор. 50.

²⁵⁵ І. Франко. Одвертий лист до галицької молюдіжі. — «Літературно-науковий вісник», 1905, т. 30, стор. 11.

²⁵⁶ О. Дей. Іван Франко і перша російська революція. Львів, 1955, стор. 48—49.

літичними ідеями на Україні і в Росії в їх нерозривному розвитку, прогресивний вплив передових людей Росії на формування суспільної думки на Україні²⁵⁷. «Ми всі русофіли,— писав революціонер-демократ,— чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вивчаємо його мову і читаємо в тій мові...»²⁵⁸. Далі письменник відзначав: «...великі представники російської науки та російської культурної праці кореспондують із нами, обмінюються своїми виданнями... Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства»²⁵⁹. У статті «Формальний і реальний націоналізм» І. Я. Франко наголошував, що «народ московський витворив життя духовне, літературне і наукове, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну і на нас»²⁶⁰ (тобто галицьких українців.— М. К.).

І. Я. Франко рішуче відмежовувався від буржуазно-поміщицьких суспільно-політичних течій у Росії і, навпаки, заявляв про свою солідарність з її передовими, революційними колами. Він високо цінував діяльність російських революціонерів-демократів — В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова. Особливо великий інтерес виявляв історик до Герцена, до його поглядів. Нерідко висловлювання І. Я. Франка з слов'янського питання, про політичні і культурні відносини України з Росією виразно перегукувалися з висловлюваннями О. І. Герцена²⁶¹.

Глибоке розуміння Франком характеру російського суспільно-політичного руху впливало з правильної оцінки ним розстановки класових сил у країні. Революціонер-демократ

²⁵⁷ О. Білоус. Іван Франко — поборник дружби українського і російського народів. К., 1950, стор. 27.

²⁵⁸ І. Франко. Ідеї й «ідеали» галицької москвофільської молодіжі. — У зб.: Іван Франко. Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 59.

²⁵⁹ Там же, стор. 60.

²⁶⁰ І. Франко. Формальний і реальний націоналізм (Кілька уваг про ІХ і Х випуск «Правди»). — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, К., 1956, стор. 316.

²⁶¹ Див.: М. Н. Пархоменко. Іван Франко и русская литература. Автореферат докторской диссертации, 1951, стор. 19.

підкреслював, що російський народ — це не те саме, що російський царизм. «Розуміється, — писав він, — держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Белінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетниковими та Некрасовими — зовсім друге діло»²⁶².

Важливим внеском в українську революційно-демократичну історіографію була об'єктивна оцінка Франком російської соціал-демократії. Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» історик оцінював як нове, найбільш суттєве явище в громадсько-політичному житті Росії. Він підкреслював величезне значення діяльності російських соціал-демократів, спрямованої на звільнення трудящих від соціального і національного гніту, відзначав, що російські соціал-демократи мають бути зразком для всіх прогресивних людей і українських демократичних діячів, бажав їм успіху²⁶³.

Висвітлення Франком суспільно-політичного руху на Україні охоплює досить широке коло питань.

Говорячи про революційний народницький рух, історик указував, що на боротьбу за всеросійську революцію пішли Желябови, Кибальчичі та ін. Їх називав він справжніми сучасними героями. Проте методи революційної діяльності народників (тактика індивідуального терору, «ходіння в народ») в його оцінці не були правильними²⁶⁴. І. Я. Франко затаврував судову розправу над 193 народниками у Москві в 1877—1878 рр., вважаючи її, можливо, найскандальнішим з усіх політичних процесів, які бачила Росія в другій половині XIX ст. і який М. П. Драгоманов у спеціальній брошурі справедливо затаврував як «дітовбивство, здійснюване російським урядом»²⁶⁵. Все ж Франко не зрозумів повністю історичного значення революційного народництва, яке своїми діями сприяло революційному вихованню народних мас, хоч і не могло дійти до здійснення народної революції.

²⁶² І. Франко. Література, її завдання і найважливіші ціхи. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 108.

²⁶³ І. Франко. Російські соціал-демократи. — «Народ», 1891, № 24, стор. 328; І. І. Басс. Іван Франко і російський визвольний рух. — У зб.: Слово про великого Каменяра, К., 1956, стор. 380, 397.

²⁶⁴ Див.: І. Франко. З останніх десятиліть XIX ст. Молода Україна, ч. I, Львів, 1910, стор. 28, 107, 123.

²⁶⁵ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 188.

В основному правильно трактував революціонер-демократ діяльність громад — ліберально-буржуазних організацій на Україні, які відіграли певну позитивну роль. Серед позитивних моментів у діяльності Київської громади історик виділяє її видавничу діяльність²⁶⁶. Лист І. Я. Франка до М. П. Драгоманова з червня 1891 р. відображає послаблення активності київських громадівців, ідеалом яких, відзначає історик, «є праця чисто «культурна», в політику, а тим паче галицьку, вони входили не хочуть...»²⁶⁷.

Певну активність у 60-х роках ХІХ ст. виявляли й галицькі громади, які, зрештою, кажучи словами І. Я. Франка, «були товариствами з огляду політичного цілком невинними, так само, як існуюча у Львові центральна громада»²⁶⁸. Виникнувши спочатку у Львові, таємні громади поширились і по інших містах. Їх метою було: самоосвіта, спільне читання книг, обговорення літературних і національних питань. Душею галицьких громад був Д. Тячків. У Львові громадський рух очолювали В. Шашкевич, К. Климкович і Ф. Заревич²⁶⁹. Активну діяльність у станіславській громаді проводили В. Навроцький і О. Терлецький. Недоліком громадівського руху на західноукраїнських землях Франко вважав його відрив від реальних потреб народу, козацьку романтику. Власне, до практичної роботи гаряче закликав громадівців В. Навроцький²⁷⁰.

І. Я. Франко дав ґрунтовну характеристику українських політичних течій, які діяли у Східній Галичині. До 60-х років ХІХ ст. революціонер-демократ відносив виникнення буржуазно-ліберальної течії — «народовства», яке він вважав виявом національно-визвольного руху на західноукраїнських землях²⁷¹. «Народовці» проводили значну культурно-освітню діяльність. Першим виразним осередком «народовського» руху був журнал «Вечорниці», що виходив протягом 1862—

²⁶⁶ Там же, стор. 260—261.

²⁶⁷ Лист І. Я. Франка до М. П. Драгоманова від 8 червня 1891 р. Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 420—421.

²⁶⁸ І. Франко. Українські народовці і радикали. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 162.

²⁶⁹ Там же, стор. 162; його ж: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 316.

²⁷⁰ Див.: І. Франко. Др. Остап Терлецький. ЗНТШ, т. 50, стор. 3, 10; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Ф. 3, спр. 581, арк. 60.

²⁷¹ І. Франко. Українські партії в Галичині. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 292.

1863 рр. «Вечорниці» надрукували немало кількості поезій Т. Г. Шевченка, в тому числі й деякі, не видані до того часу. У 60-х роках «народовці» видавали також і такі свої періодичні органи, як «Мета», «Русалка» і «Нива»²⁷². Усі ці видавництва, як відзначав Франко, «були зустрінуті і підтримувані молоддю з неописаним захопленням уже тому, що в них передруковувались кращі, в Галичині до того часу невідомі, твори українських письменників»²⁷³. «Народовцям» належала також заслуга у відкритті першого українського театру у Львові, «Літературного товариства ім. Шевченка» та культурно-освітньої організації «Просвіта»²⁷⁴. Одночасно революціонер-демократ різко осуджував пустопорожню балаканину «народовців» про «моральне і матеріальне піднесення народу»²⁷⁵, тобто їх реакційну соціально-економічну політику.

Важливим є твердження Франка про те, що «народовська» течія не була політично однорідною. Більш того, в її рядах точилась боротьба. Так, революціонер-демократ у статті «Українська альманахова література» відзначав, що молодші народовці, тобто радикально настроєна молодь, боролись проти старших народовців і видавали в 1878—1880 рр. «Дрібну бібліотеку»²⁷⁶. Ця остання виходила з ініціативи народовця І. Белея, який у 1881—1882 рр. видавав разом із Франком журнал «Світ»²⁷⁷. Про те, що серед народовців були представники демократичного напрямку, свідчить також указаний Франком факт про належність до народовецького табору В. М. Навроцького — талановитого вченого-економіста і захисника інтересів народу²⁷⁸. Останнього революціонер-демократ протиставляв народовським діячам — С. Качалі, який, на його думку, хотів примирити інтереси народу з інтересами

²⁷² І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 163—169.

²⁷³ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 316.

²⁷⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 160, 175; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 317, 319.

²⁷⁵ І. Франко. Письма из Австрийской Украины. — «Вольное слово», 1883, № 52, стор. 8.

²⁷⁶ І. Франко. Українська альманахова література. Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 121.

²⁷⁷ Там же, стор. 121; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 249.

²⁷⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 239—241.

церкви, та В. Барвінському, який проводив угодовську політику й наслідував Качалу²⁷⁹.

З окремою програмою виступили буковинські народовці. Аналізуючи цю програму, історик констатував, що вона була неясною і політично незрілою²⁸⁰.

Єдино правильний шлях вирішення національного питання у Східній Галичині І. Я. Франко вбачав у соціальному визволенні українського народу і возз'єднанні всіх українських земель в єдиній вільній українській державі. Відірваність Східної Галичини від Наддніпрянщини революціонер-демократ вважав найтяжчою раною, яка знеслювала український народ²⁸¹. Не дивно, що у Франкових працях зустрічаємо різке осудження політики співробітництва й угоди з австрійським урядом і польською шляхтою, яку стали проводити ватажки народовців з 1890 р. (так звана нова ера), а також політики «нового курсу» (фактично попередньої угодовської політики) в діяльності деяких народовців на чолі з О. Барвінським. «Від р. 1889 під фірмою Івана Стронського, а під дійсним проводом Олександра Барвінського й Кониського, «Правда»²⁸² почала провадити ту на всі боки фальшиву та нещирю політику, що в р. 1890 вицвіла буйним пустоцвітом т. зв. нової ери, а пізніше, коли пустоцвіт зів'яв, тяглися далі лихим реп'яхом «нового курсу» політики Олександра Барвінського»²⁸³. «Нова ера» стала, відзначав історик, ерою деморалізації і привела до кривавих баденівських виборів 1897 р.²⁸⁴.

Викриваючи антинародний характер «нової ери», І. Франко опублікував на сторінках газети «Kurjer lwowski» проїняту вірнопідданським духом прокламацію її ініціаторів—сеймових послів Ю. Романчука, Д. Савчака, керівників «Народної ради» (провідного органу народовців) О. Огоновського і К. Левицького, митрополита С. Сембратовича і єпископів

²⁷⁹ І. Франко. Українські партії в Галичині. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 293.

²⁸⁰ І. Франко. Kilka słów o programie rusinów bukowińskich. — „Kurjer lwowski”, 1891, № 84, 85.

²⁸¹ М. Возняк. І. Франко про національне питання і шляхи його розв'язання в Галичині. — У зб.: Іван Франко. Статті і матеріали, вип. 11, Львів, 1964, стор. 15

²⁸² «Правда» — народовський журнал, що виходив у 1867—1898 рр. з деякими перервами. Наприкінці 80-х років він став проводити угодовську політику.

²⁸³ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 356.

²⁸⁴ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 321.

І. Ступницького, Ю. Пелеша та Ю. Куїловського. Якою при-
низливою і плазуючою була ця прокламація, свідчить, зо-
крема, те її місце, де говориться, що лише в Австрії мусять
шукати українці захисту й запоруки свого існування²⁸⁵.

«Новоєрівці» не знайшли підтримки в народних масах і
безславно закінчили своє існування, тим більше, що офіціаль-
ні кола й не думали про реалізацію тих поступок, які вони
обіцяли їм взамін за вірнопіддану службу²⁸⁶.

В тих умовах «новокуроники», запевнившись протекцією
кардинала Сембратовича, наприкінці 1896 р. проголосили ство-
рення свого політичного товариства—«Руського католицького
союзу». «Всеукраїнський прапор, — писав з цього приводу
І. Я. Франко, — кинено в кут, а натомість вивішено хоругов
католицизму, ставлячи нову організацію а ргіогі²⁸⁷ на парти-
кулярнім галицькім ґрунті, так що вже ані буковинські руси-
ни, ані православні українці не могли б до неї належати»²⁸⁸.
Далі історик проаналізував соціальний склад нової буржуаз-
но-націоналістичної організації: кільканадцять молодих по-
пів, державні службовці. Всі вони «або далекі від народу і
його дійсних потреб, або пройняті новочасними ідеями вою-
ючого клерикалізму»²⁸⁹. У Франка не викликав жодного сум-
ніву реакційний характер «Руського католицького союзу».
Вже саме те, що в ньому переважали клерикали, було озна-
кою реакційності цієї організації. Доречно відзначити, що ре-
волюціонер-демократ завжди був ворогом клерикалізму, унії.
В 1890 р. на сторінках журналу «Народ» він писав, що «унія
була причиною довгої та важкої боротьби внутрі малорусько-
го народу і остаточно принесла незміримі шкоди цілому його
духовному і політичному розвоєві», що вона «не дала нашо-
му народові майже нічого», «натомість знаменито причинюва-
лася до полонізації руської інтелігенції і в останніх часах
сталася мостом, по котрому йде до нас єзуїтська та клери-
кальна пропаганда»²⁹⁰. Вбивчу характеристику дав історик

²⁸⁵ І. Франко. Pierwszy dokument. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 343.

²⁸⁶ І. Франко. Rusini w opozycji. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 362;
його ж: Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41,
стор. 321.

²⁸⁷ а ргіогі — заздалегідь.

²⁸⁸ І. Франко. Як я став казенним радикалом. Львів, 1897, стор. 50.

²⁸⁹ Там же.

²⁹⁰ І. Франко, М. Павлик. В справі угоди. — У зб.: Проти Ваті-
кану. К., 1953, стор. 98.

греко-уніатському ордену Василя Великого, що діяв на західноукраїнських землях. Василіани, за його твердженням, були прислужниками польської шляхти, відцурались від рідного українського народу. Проте зібрані про василіан документальні дані він не видав, хоч і готував їх до друку²⁹¹.

Москвофільство було тією суспільно-політичною течією, яка дістала поширення не тільки у Східній Галичині, а й на Північній Буковині та Закарпатті. В. І. Ленін у праці «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію?» відзначав, що «Ця «партія» — царизм, Пуришкевичі і т. д. — інтригувала давно і в Галичині і у Вірменії та ін., не шкодуючи мільйонів на підкупи «москвофілів», не спиняючись ні перед яким злочином заради високої мети «воз'єднання»²⁹². Отже, російський царизм, використовуючи москвофільську партію в своїх політичних інтересах, субсидіював її.

Слід відзначити, що характеристика, яку дав москвофільству Франко, перегукується з ленінською оцінкою москвофільства. Франко розглядав москвофільство як певну течію з її суспільно-політичною і національно-культурною програмою, заснованою на певній ідеологічній концепції, характеризував його як сікофантське, шпигунське, платне і гідне погорди²⁹³. Для проведення своєї політичної діяльності москвофіли намагались використати русофільство українського народу, його симпатії до Росії і російського народу. У русофільство москвофіли вкладали зовсім інший зміст, ніж народні маси. Так, якщо для останніх, доводив І. Я. Франко, русофільство мало переважно соціально-аграрне значення, то для москвофільської інтелігенції воно було політичним, літературно-мовним²⁹⁴. У москвофілів переважала «примішка клерикально-консервативних... елементів»²⁹⁵.

Початки москвофільства на Закарпатті революціонер-

²⁹¹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 638, арк. 5; І. Франко. Василіани в Туриську. Матеріали до історії одної недалої фундації XVIII в. Записки чина св. Василя Великого, 1925, т. I, вип. 2—3, стор. 279—281.

²⁹² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 229—230.

²⁹³ Днев.: І. Франко. Зміна система. — «Житє і слово», 1896, кн. 3, стор. 164—165; А. Пашук. Боротьба гостра, непримиренна. — «Жовтень», 1968, № 5, стор. 90.

²⁹⁴ Днев.: І. Франко, В. Дідошак. Русько-народна інституція «Народный дом во Львові», єї початок, основаня і теперішний стан. Львів, 1885, стор. 35.

²⁹⁵ І. Франко. Критичні письма о галицькій інтелігенції. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 93.

демократ бачив уже в часи царювання Петра I і пізніше²⁹⁶. Проте поширилось москвофільство на західноукраїнських землях лише після революції 1848—1849 рр. У Східній Галичині антинародна москвофільська партія через свій орган «Слово», яке викрив М. Г. Чернишевський за його плазування перед австрійським урядом, заявила в 1866 р. про відсутність окремого українського народу та наявність єдиного «панруського» народу від Тиси до Амуру. Вона, писав Франко, утримуючи у своїх руках «всі найважливіші, силами цілого народу в зовсім інших цілях здвигненні інституції, як братство Ставропігійське, «Руську Матицю» і «Народний Дім», почала систематично працювати над тим, щоб усі матеріальні і наукові засоби тих інституцій повернути на досягнення своїх партійних і антинародних цілей»²⁹⁷. Історик відзначав також, що москвофіли поставили перед собою завдання «безумовної негації всього того, що роблять і говорять поляки, і сліпого сервілізму зглядом віденського централістичного правительства...»²⁹⁸. Отже, москвофіли, орієнтуючись на російський царизм, одночасно плазували перед Габсбургами, були нетерпимими до всього польського. Згодом, однак, ця нетерпимість не завадила їм іти пліч-о-пліч з польською шляхтою і навіть запобігати перед нею²⁹⁹.

Незважаючи на те, що москвофіли були за походженням українцями, вони виступали проти української мови, силкуючись, відзначав Франко, «писати ламаною московською чи вірніше церковною, перемішаною з русизмами і полонізмами», мовою³⁰⁰. Один з керівників західноукраїнського москвофільства, приятель російського реакціонера М. П. Погодіна — Д. І. Зубрицький — називав українську мову «мовою пастухів»³⁰¹. Революціонер-демократ затаврував моск-

²⁹⁶ Див.: І. Франко. Взаємність слов'янська в розумінню Коллара і тепер. — «Народ», 1893, № 21, стор. 250.

²⁹⁷ І. Франко, В. Дідоша. Русько-народна інституція «Народний дом во Львові», її початок, основаня і теперішній стан. Львів, 1885, стор. 38.

²⁹⁸ Там же.

²⁹⁹ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 322.

³⁰⁰ І. Франко. Дещо про стосунки польсько-руські. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 322.

³⁰¹ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 313; Я. П. Товстуха. Іван Франко про суспільно-політичний рух в Галичині 50—60-х років XIX століття. — У зб.: Питання історії СРСР, Львів, 1958, стор. 37.

вофільський друкований орган «Карпат» на Закарпатті за підтримку ним мадяризаційних заходів угорського уряду³⁰². Один з ватажків закарпатського москвофільства поміщик А. І. Добрянський, за його словами, «для угорської Русі гірший від Батия, бо здужав надовго вбити народну душу, відвернути загал інтелігенції від народної мови та народних інтересів і сим причинитися до страшеного опізнення всякої цивілізації в тій нещасній країні...»³⁰³. Про сприяння урядові в мадяризації Закарпаття з боку Добрянського широко говориться у Франковій статті «Чи ми хоч тепер прокинемось?»³⁰⁴.

Москвофіли виступали проти революційного руху, солідаризувались в правлячими колами в їх боротьбі проти розповсюдження соціалістичних ідей. Це виявилось на відомому процесі О. Грабар та інших, який відбувся у Львові в 1882 р. «Д(обродій) Площанський³⁰⁵, — писав з цього приводу І. Я. Франко, — щиросеречно признається, що всякі революційні і вільнодумні книжки та письма, які тільки одержить по пошті, прямисінько, не читавши, несе в поліцію. Д(обродій) Добрянський во всеуслишаніє говорить, що улаждувати на приватну руку нагінку і цілий систем шпінства та доносів на соціалістів уважає ділом чесним (може, ще навіть обов'язковим!). Ну, а молодий д(обродій) Наумович³⁰⁶, звичайно, гарячіша натура, і власним ділом доказує, що доносити на соціалістів годиться, хоч би прийшлося на них доносити і видумані вчинки»³⁰⁷. Франко викривав москвофілів, зривав з них маску «друзів» і «захисників» народу.

І. Я. Франко писав і про виникнення в 1899 р. іншої західноукраїнської буржуазно-націоналістичної партії — націонал-демократичної партії. Так, він відзначав, що вона була створена з деяких колишніх членів народовської і радикальної партій. Але він, на жаль, не відразу зрозумів буржу-

³⁰² Див.: І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. 1, Львів, 1910, стор. 7.

³⁰³ І. Франко. Стара Русь. — «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, стор. 43.

³⁰⁴ І. Франко. Чи ми хоч тепер прокинемось? — «Світ», 1882, № 6—7, стор. 329.

³⁰⁵ Площанський — редактор москвофільської газети «Слово».

³⁰⁶ Наумович — один з керівників галицьких москвофілів.

³⁰⁷ І. Франко. Чи ми хоч тепер прокинемось? — «Світ», 1882, № 6—7, стор. 330.

азно-націоналістичну суть нової партії. Не зрозумів він і буржуазного характеру радикальної партії початку ХХ ст.³⁰⁸.

Таборові реакційних сил, представлених різними політичними партіями, протистояв на західноукраїнських землях табір демократичних сил. Між цими двома таборами політичних угруповань точилася запекла боротьба, в основі якої лежали суперечності та антагонізм між окремими суспільними класами. До лівого табору І. Я. Франко відносив, крім соціал-демократичної партії, Українську радикальну партію та польське «Stronnictwo ludowe». «Люди, що в 90-х роках відіграли визначну роль в тих трьох опозиційних і радикальних організаціях, — писав І. Я. Франко, — протягом 80-х років знайомилися ступнево одні з одними, входили з собою в різnorodні зносини і виробляли свої погляди в різnorodних товариствах, сходах, розмовах та кореспонденціях»³⁰⁹. Проте це не означало, що в лівому таборі не було суперечок між окремими політичними партіями, хоча вони й не були виразом антагонізму між окремими суспільними класами. На ці суперечності не раз звертав увагу Франко.

Революціонер-демократ добре знає історію Української радикальної партії, одним з основоположників якої був сам. Радикальна течія, на його погляд, «досить різко зазначилася була в другій половині 70-х років соціалістичними процесами та нецензурними виданнями, а в початку 80-х років заявила себе тільки двома неповними річниками часопису «Світ» та деякими окремими виданнями і публікаціями по газетах своїх і чужих, за які вже в початку 80-х літ одержала прозвище «землетрясці-радикали»³¹⁰.

З праць історика випливає, що гурток студентської молоді революційно-демократичного напрямку у Львові виник у 1876 р. завдяки заходам Франка та Павлика і згуртувався він навколо журналу «Друг». До цього гуртка ввійшла переважна частина членів «Академического кружка» та всі члени народовського студентського гуртка «Дружній лихвар». У народженні радикальної течії велику роль відіграли листи

³⁰⁸ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 322; його ж. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. 1, стор. 34.

³⁰⁹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. стор. 359.

³¹⁰ Там же, стор. 358.

М. П. Драгоманова, адресовані редакції студентської газети «Друг»³¹¹. Виникнення нової течії історик розцінював як появу нового, наймолодшого покоління в суспільно-політичному русі на західноукраїнських землях. Це покоління відстоювало існування окремого українського народу, домагалось від інтелігенції служіння інтересам трудящих, реального зображення життя в літературі та поширення освіти. «Та що ж! — писав Франко у листі до Е. Ожешко. — Нас було мало, урядові переслідування остудили запал, а у декого й зовсім зломили відвагу»³¹².

Важким ударом по західноукраїнській революційно-демократичній молоді був судовий процес на початку 1878 р. До судової відповідальності були притягнуті І. Я. Франко, М. І. Павлик, Г. І. Павлик, О. С. Терлецький та інші. Описуючи цей процес, історик приділив найбільше уваги особі Терлецького, який провів немало роботи серед студентської молоді у Відні, активізував діяльність студентського гуртка «Січ» та видав українською мовою три брошури: «Парова машина», «Про бідність» (автором яких був український революційний демократ С. А. Подолинський) та «Правда»³¹³.

Передові ідеї, проголошені першим революційно-демократичним журналом українською мовою — «Громадським другом», стали на довгий час ідейною зброєю західноукраїнських революційних мас. Франко відзначав, що видання журналу «посіяло більше здорового зерна, дало більше імпульсів до корисної праці для народу, ніж будь-яке інше з українських видань у Галичині»³¹⁴. Своєю суспільно-політичною діяльністю «Громадський друг» готував ґрунт для створення революційно-демократичної радикальної партії 90-х років ХІХ ст.

Важливою для правильного розуміння процесу розгортання визвольного руху на західноукраїнських землях є вказівка історика, що зародки радикально-соціалістичної агітації прийшли в Галичину не з Заходу, а з Наддніпрянської України та

³¹¹ І. Франко. Ідеї й «ідеали». — У зб.: Іван Франко. Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 53; й о г о ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 319.

³¹² Лист І. Я. Франка до Е. Ожешко від 13 квітня 1886 р. Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 318.

³¹³ І. Франко. Др. Остап Терлецький. ЗНТШ, т. 50, стор. 17—42

³¹⁴ І. Франко. Українська альманахова література. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 120

Варшави. Саме звідси вони поширювалися по західноукраїнських землях³¹⁵.

Під впливом ідей Драгоманова, відзначав І. Я. Франко, молодь вирішила безпосередньо звернутися до народних мас і підняти їх на боротьбу за розширення громадянських і національних прав. В 1890 р. було створено Українську радикальну партію з метою внести в народні маси свідомість їх економічних, політичних та національних інтересів та захищати ці інтереси³¹⁶. У праці «Реалісти чи кар'єристи?» революціонер-демократ висвітлює особливості програми радикалів³¹⁷.

Нова партія була заснована без участі селян, хоч і мала бути селянською. Але її засновники, відзначав І. Я. Франко, не сумнівалися в успіху розпочатої справи. «І справді, заснування радикальної партії сталося початком небувалого у нас досі руху в народних масах. Віча, яких давніше було одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільня на перший план почали виступати збори за запитаннями, без контролю властей. В народні маси кидано нечувані досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи»³¹⁸. Про політичні впливи партії, її діяльність, вороже ставлення до неї москвофілів і народоців писав Франко, аналізуючи роботу V з'їзду радикалів (вересень 1896 р.)³¹⁹. Він згадував про таких активних діячів радикального руху, як С. Данилович, І. Гарасимович, П. Думка, І. Сандуляк, А. Марцинюк, І. Бородайкевич, А. Грицуняк, П. Новаковський та ін.³²⁰.

Історик резонно доводив, що радикальний рух — це народний рух, який не має нічого спільного з реакційними партіями. «...Політичний радикалізм на основі селянських і ро-

³¹⁵ І. Франко. Як я став казенним радикалом. Львів, 1897, стор. 33.

³¹⁶ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 321; його ж. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. І, Львів, 1910, стор. 52; його ж. Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки. — «Літературно-науковий вісник», 1905, т. 29, стор. 175

³¹⁷ І. Франко. Реалісти чи кар'єристи? — «Жите і слово», 1896, кн. ІІ, стор. 88.

³¹⁸ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. І, Львів, 1910, стор. 52.

³¹⁹ І. Франко. Ze zjazdu radykałów guskich. — „Kurjer lwowski”, 1896, № 270; його ж. Політична хроніка. — «Жите і слово», 1896, кн. 4, стор. 309.

³²⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 373—374; його ж. Антін Грциуняк. — Твори в двадцяти томах, т. 3, стор. 469—470.

бітницьких інтересів — ось вам суть радикального руху; політичне ретроградство, оперте о світську і церковну бюрократію — ось вам суть наших консервативних партій»³²¹.

Гострою зброєю в руках радикальної партії була її преса (журнал «Народ», газети «Хлібороб», «Радикал», «Громадський голос»), в якій співробітничав М. П. Драгоманов. Останній, вже тяжко хворий, крім низки критичних і публіцистичних статей, дав ще відмінний аналіз суті інтернаціоналізму та націоналізму, самотності та культурної спільності стосовно до українського народу і т. п., зробив огляд досягнень науки у вивченні України («Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну») ³²². Іван Франко відзначав, що «повстання і зріст радикальної партії, а головню радикального руху серед галицько-руського народу були останньою і, мабуть, найбільшою радістю в житті Драгоманова»³²³.

Взагалі революціонер-демократ приділив багато уваги висвітленню ролі М. П. Драгоманова в суспільно-політичному русі на Україні в другій половині XIX ст. Працюючи доцентом Київського університету, Драгоманов «мав великий вплив на молодіж, що власне тоді була глибоко зворушена соціальними питаннями, організувала кружки, каси, бібліотеки»³²⁴. І. Я. Франко вважав, що найбільше значення для українців мали не програмні і політичні праці Драгоманова, а його критичні статті, інформаційні повідомлення про українську літературу для закордонного читача, наукові історичні, історико-літературні та етнографічні праці. Майже кожна з цих праць проливалася нове світло на минуле рідного народу, вчила розуміти його історію і сучасне життя, вникати в інтереси людей, розуміти і поважати їх. «Уся його (тобто Драгоманова. — М. К.) діяльність була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і піддвиження рідного народу»³²⁵. Така оцінка Франком спадщини Драгоманова впливала з критичної оцінки його суспільно-політичних поглядів. Революціонер-демократ доводив, що в Женеві Драгоманов став соціалістом-

³²¹ І. Франко. Як я став казенним радикалом. Львів, 1897, стор. 43.

³²² І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 321.

³²³ І. Франко. З останніх десятиліть XIX в. Молода Україна, ч. 1, Львів, 1910, стор. 52.

³²⁴ І. Франко. Михайло Петрович Драгоманов. — «Жите і слово», 1894, кн. I, стор. 147.

³²⁵ І. Франко. З останніх десятиліть XIX в. Молода Україна, ч. 1, Львів, 1910, стор. 19.

анархістом, силкувався «на тім соціалістичнім анархізмі покласти підвалини нового українського руху», проте «для таких поглядів тоді ані на Україні, ані в Галичині не було розуміння...»³²⁶. Сам Драгоманов, писав він, називав свій соціалізм «громадівством», себто організацією, опертою на автономії і федеральній злуці громад...»³²⁷. У розглядуваній Франком програмній статті женеvської «Громади», яку підписали, крім Драгоманова, також С. А. Подолинський і М. І. Павлик, висувались такі вимоги: рівноправність усіх людей, автономія громад, свобода слова, друку, зборів, товариств і навчання, самостійність федерації всіх громад на Україні, спільна власність на землю і знаряддя виробництва, кооперація вільних робітників, ріст «позитивної науки про речі природні і громадські», скасування державного війська і заміна його козацтвом (міліцією)³²⁸. Драгоманов, на думку Франка, був демократом, республіканцем, лібералом, дітищем свого часу — часу великих поривів російської інтелігенції з доби реформ³²⁹. Не зрозумівши суті процесу формування української буржуазної нації, Драгоманов все ж закликав українців до дружби з російським народом³³⁰. Проте Франко, справедливо критикуючи деякі помилкові твердження Драгоманова в національному питанні, інколи перебільшуючи ці помилки, не зрозумів в його поглядах еволюції від буржуазного демократизму до ліберально-буржуазного напрямку.

І. Я. Франко цікавився також громадським жіночим рухом на західноукраїнських землях, який певний час очолювала прогресивна українська письменниця Н. Кобринська. Саме під її керівництвом було створено в середині 80-х років у Станіславі культурно-освітнє «Товариство руських жінок». Н. Кобринська та інша українська письменниця О. Пчілка (мати Л. Українки) видали в 1887 р. «Перший вінок, жіночий альманах». Згодом вийшли ще дві книжки альманаху «Наша доля». Історик відзначив, що Н. Кобринська намагалася

³²⁶ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. І. Львів, 1910, стор. 20.

³²⁷ І. Франко. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. — «Літературно-науковий вісник», 1906, № 35, стор. 229.

³²⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 282—283.

³²⁹ І. Франко. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. — «Літературно-науковий вісник», 1906, № 25, стор. 232.

³³⁰ Там же, стор. 233; його ж. Поза межами можливого. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 358—359.

«втягти наше жіноцтво в сферу ідей і інтересів передового європейського жіноцтва»³³¹.

Висвітлення Франком суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях в цілому відзначалось глибиною. В той же час висвітлення ним цього руху на Наддніпрянській Україні інколи було не позбавлене деякої поверховості. Наприклад, оцінка І. Франком так званої Революційної української партії як уявної революційної опозиції до російського царизму була навіть помилковою³³².

До історії України має відношення з'їзд слов'янської молоді з Австро-Угорщини, що відбувся в Празі 17—20 травня 1891 р. Із Франкової серії статей про цей з'їзд, опублікованих на сторінках газети «Kurjer lwowski», видно, що на ньому було створено сім секцій, в тому числі українську. З'їзд заявив протест проти національного гноблення і політичного безправ'я українського народу. Москвофіли фактично намагались зірвати роботу з'їзду, тримались осторонь від української делегації³³³.

Нарешті, І. Я. Франко вніс певний вклад у висвітлення культури України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

Важливо передусім відзначити, що революціонер-демократ наблизився до розуміння розвитку української культури як суперечливого процесу, як боротьби демократичних елементів з буржуазно-поміщицькими, націоналістичними. І сам особисто він зробив багато для того, щоб підготувати ґрунт для нової, пролетарської, соціалістичної культури³³⁴.

Оцінку досягнень у розвитку української культури історик давав, враховуючи конкретні обставини та умови, в яких проходив цей розвиток. У зв'язку з цим він не погоджувався з думкою М. П. Драгоманова, що період з 1654 до 1876 р. в житті українського народу був марно втраченим часом. Маємо на увазі його рецензію на книгу Драгоманова «Про-

³³¹ І. Франко. Українська альманахова література. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 127—128; його ж. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, т. 1, Львів, 1910, стор. 45; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 352—355.

³³² І. Франко. Війна і опозиційні елементи в Росії. — «Літературно-науковий вісник», 1904, т. 27, стор. 77—78.

³³³ І. Франко. Po zjeździe młodzieży słowiańskiej. — „Kurjer lwowski”, 1891, № 144, 145, 146, 148; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 2736.

³³⁴ О. Я. Лисенко. Вказ. праця, стор. 100.

паший час, українці під Московським царством (1654—1876)». У цій рецензії революціонер-демократ відзначав, що поруч з негативними моментами в історії українського народу того часу (ліквідація автономії України, закріпачення селянства тощо) покінчено з татарською агресією, витиснуто султанську Туреччину з Північного Причорномор'я, забезпечено возз'єднання Правобережної України з Росією. «Не слід забувати,— продовжував Франко, — що й українське слово до 1876 р.³³⁵, незважаючи на різні адміністративні примхи, все-таки ожило при кінці XVIII віку і розвивалося значно свободніше, ніж, приміром, у сучасній Австрії, що визначні українські письменники займали високі урядові становища, або, як Григорій Квітка, тішилися приятню найвищих двірських сфер, та й із поезій Шевченка і в миколаївських часах і в часах Олександра II все-таки всіло пройти в печать настілько, що могло дати основу до тих оживлених рухів, як часи петербурзької «Основи» і недільних шкіл 1860—1863 рр.»³³⁶.

Таким чином, незважаючи на несприятливі умови, які існували в Росії, все-таки в розвитку української культури на Наддніпрянщині спостерігався прогрес.

Далеко не сприятливими були умови для розвитку культури населення західноукраїнських земель у складі Австрії. Іван Франко писав:

Багно гнилее між країв Європи,
Покрите цвіллю, зеленню густою!
Розсаднице недоумства і застою,
О, Австріє! Де ти поставши стопи,

Повзе облуда, здирство, плач народу,
Цвіте бездушність, наче плісень з муру,
Ти тиснеш і кричиш: «Даю свободу!»
Дреш шкуру й мовиш: «Двигаю культуру!»³³⁷

³³⁵ Тобто до Емського указу, який забороняв ввіз у Росію книг українською мовою без спеціального на те дозволу властей, а також українські театральні вистави і навіть друкування українською мовою текстів під музичними нотами.

³³⁶ Рецензія І. Я. Франка на книгу М. П. Драгоманова «Пропаший час, українці під Московським царством (1654—1876)». — «Радянське літературознавство», 1968, № 3, стор. 112.

³³⁷ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 10, стор. 166.

Але й тут, як і на Наддніпрянщині, реакційні сили не могли зупинити висхідний розвиток культури українського народу.

Помітним явищем в історії освіти на Україні наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. вважав І. Я. Франко організацію недільних шкіл. Їх виникнення він пов'язував з ім'ям знаменитого хірурга М. І. Пирогова, який був тоді куратором київського університету. Між студентами йшли гарячі дебати, всі рвалися до політичної діяльності. Щоб наблизитись до простого народу, вони почали створювати недільні школи, метою яких було спочатку ведення політичної пропаганди, а згодом — культурно-освітньої роботи. Недільні школи виникли в Києві, Полтаві та інших містах. Учні цих шкіл вчилися читати й писати, знайомились з історією рідного народу. З'явилися підручники українською мовою, серед яких Франко відзначав «Букварь южноруський» Т. Г. Шевченка. Царський уряд заборонив недільні школи. Деякі діячі суспільно-політичного руху (П. П. Чубинський та ін.) були репресовані³³⁸.

Спираючись на офіційний звіт про стан міністеріальних шкіл на Правобережній Україні (1892 р.), І. Я. Франко дав досить докладну їх характеристику. Міністеріальних шкіл у Київській, Волинській і Подільській губерніях було тоді 788, не рахуючи церковно-приходських. На Правобережній Україні існували також таємні польські школи, які переслідував російський царизм³³⁹.

Революціонер-демократ охарактеризував також стан освіти на західноукраїнських землях. У 1891 р., відзначив він, в Галичині була 4051 початкова школа. Все ж ще близько 3 тис. громад зовсім не мало шкіл. Класні приміщенні були дуже тісні. Вчителі були погано забезпечені матеріально, а в 1891 р. два вчителі навіть померли з голоду. Франкові оповідання «Малий Мирон», «Олівець», «Отець гуморист», «Грицева шкільна наука», «Schön schreiben» та інші викривали жорстокість, антипедагогічний характер прусської системи виховання в галицьких школах. Істориком наведені важливі фактичні дані про середню та вищу школу на західноукраїн-

³³⁸ Див.: І. Франко. Нова українська література. — У зб.: Літературно-критичні статті. К., 1965, стор. 374—375; його ж. Михайло Петрович Драгоманов. — «Житє і слово», 1894, кн. I, стор. 149.

³³⁹ Див.: І. Франко. Народні школи на Правобережній Україні. — «Народ», 1893, № 16, стор. 163—164.

ських землях, про навчання в сільськогосподарських школах³⁴⁰. Певні заслуги в поширенні освіти серед трудящих мала «Просвіта»³⁴¹.

Великого значення в розвитку науки на Україні надавав І. Я. Франко «Південно-Західному відділу Російського географічного товариства», секретарем якого став П. П. Чубинський. Останній у 1869—1870 рр. керував науковою експедицією на Україні для збирання географічних, статистичних, мовних і етнографічних матеріалів. Зібрані матеріали, головним чином етнографічні, були опубліковані в семи томах у Петербурзі. До «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства», стверджував революціонер-демократ, входили, крім Чубинського, М. П. Драгоманов, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, П. Г. Житецький, М. П. Старицький, Ф. К. Вовк, В. Б. Антонович, О. О. Русов та інші. Відділ видавав наукові праці, брав діяльну участь у роботі третього археологічного з'їзду, що відбувся в Києві, влітку 1874 р. У 1876 р. уряд заборонив його діяльність³⁴².

Важливим науковим осередком на Україні І. Я. Франко вважав буржуазно-ліберальне Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, створене в 1893 р. на основі однойменного літературного товариства. Як видно з Франкової статті «З поля нашої науки», він сам брав участь у перетворенні Літературного товариства імені Т. Г. Шевченка в наукове³⁴³. Революціонер-демократ згадував друковані видання НТШ, серед яких були «Записки», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології та антропології», журнали «Зоря» і «Літературно-науковий вісник» та ін.³⁴⁴. На діяль-

³⁴⁰ І. Франко. Uniwersytet lwowski. — „Kurjer lwowski”, 1896, № 82, 87; його ж: Nasze szkoły ludowe. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 327, 328; його ж: Nasze szkoły rolnicze. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 301, 302; його ж: Nasze szkoły średnie. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 316; його ж: Педагогічні статті і висловлювання. К., 1960, стор. 192; В. З. Смалъ. Педагогічні ідеї Івана Франка. К., 1966, стор. 24; Г. Паперна. Іван Франко про народну освіту. Львів, 1946.

³⁴¹ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 317.

³⁴² І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 177—183; його ж: Про життя і діяльність Олександра Кониського. Львів, 1901, стор. 15, 19.

³⁴³ Див.: І. Франко. З поля нашої науки. — «Народ», 1893, № 21, стор. 255.

³⁴⁴ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 323—324.

ність НТШ проливає світло також наведене Франком свідчення про оцінку його діяльності визначним європейським славістом В. Ягичем. «Я чув із уст проф. Ягича, — писав історик, — слова гарячого признання для тої, хоч і як поки що скромної праці і слова здивування, як се товариство ухитряється при таких мізерних фондах продукувати так багато»³⁴⁵. В роботі НТШ брали участь наукові сили з усієї України³⁴⁶. Піднесення в діяльності цього товариства в окремі періоди зумовлялось участю в ньому прогресивних вчених — І. Я. Франка, А. Ю. Кримського, В. М. Гнатюка та інших, позиція яких була діаметрально протилежною позиції М. С. Грушевського, О. Г. Барвінського та інших буржуазних науковців, які працювали в НТШ.

Революціонер-демократ цікавився також діяльністю історичного товариства Нестора-літописця в Києві, куди входили українські і російські історики ліберального напрямку. На сторінках польського історичного журналу «Kwartalnik historyczny» була надрукована його рецензія на другий том «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца», в якій містилась не тільки оцінка вміщених тут праць, але й коротке повідомлення про саме товариство³⁴⁷.

І. Франко відзначав важливість у розвитку української науки наукової спадщини О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. Ф. Сумцова, М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, С. А. Подолинського, К. П. Михальчука, П. П. Чубинського, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, Ф. К. Вовка, О. О. Русова, В. С. Ільницького, Ю. А. Целевича, І. Г. Верхратського, В. М. Навроцького, І. О. Левицького, І. Пулюя, І. Горбачевського та ін.³⁴⁸.

Особливо глибока Франкова характеристика літературного процесу на Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Революціонер-демократ дав об'єктивну характеристику

³⁴⁵ І. Франко. З новим роком. — «Житє і слово», 1897, кн. 1, стор. 5.

³⁴⁶ Див.: І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 324.

³⁴⁷ Див. рецензію І. Я. Франка на другий том «Чтений в историческом обществе Нестора-летописца». — «Kwartalnik historyczny», 1889, № 2, стор. 333—334.

³⁴⁸ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. 1. Львів, 1910, стор. 29—30; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41.

творчості таких визначних українських письменників, як Марко Вовчок, Панас Мирний, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, П. А. Грабовський, Ю. А. Федькович, І. С. Нечуй-Левицький, С. В. Руданський, Л. І. Глібов, О. Ю. Кобилянська, В. С. Стефаник, М. Л. Кропивницький, М. П. Старицький, І. К. Карпенко-Карий та ін.³⁴⁹. Розвиток літератури на всіх українських землях розглядався Франком як єдиний процес. Важливою вимогою до творчості письменників революціонер-демократ вважав її зв'язок з народом, його мовою. Тому він засуджував літературні твори, писані москвофільським «язичем», які позбавлені будь-якої вартості³⁵⁰.

Революціонер-демократ підкреслював благодетельний вплив передової російської літератури на розвиток української літератури: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених»³⁵¹. В. Г. Белінського Франко називав геніальним батьком новішої критики і літератури. На його думку, М. Г. Чернишевський і Д. І. Писарев «довели засади Белінського і Добролюбова до найкрайніших консеквенцій...»³⁵², а О. М. Пипін «більше, ніж котрий-небудь другий з учених великоросів, і більше, ніж многі вчені українці, попрацював для українського письменства, для української історії...»³⁵³. М. Горького революціонер-демократ вважав одним із світочів російського народу, однією з оздоб російської літератури³⁵⁴.

³⁴⁹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41; його ж. Леся Українка. — «Літературно-науковий вісник», 1898, т. 3 та ін.

³⁵⁰ Рецензія І. Я. Франка на «Хрестоматию церковно-славянских и угро-русских литературных памятников с прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных наречиях» С. Сабова. — «Жнте і слово», 1894, кн. 2, стор. 304—305.

³⁵¹ І. Франко. Формальний і реальний націоналізм. — Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956, стор. 315.

³⁵² І. Франко. Д. Писарев. — У зб.: І. Франко. Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 256.

³⁵³ І. Франко. Олександр Миколайович Пипін. — У зб.: І. Франко. Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 258—259.

³⁵⁴ Днв.: І. Франко. Максим Горький. Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 380.

Важливим внеском у розвиток прогресивної української журналістики був Франків аналіз наддніпрянської і західно-української періодики другої половини XIX ст. Маємо на увазі його праці, в яких він висвітлював організацію видання різних журналів і газет, давав характеристику періодичних видань різних політичних напрямків. Не слід забувати, що Іван Франко сам був талановитим журналістом, одним з організаторів періодичних видань. Ось чому його характеристика тодішньої української преси є дуже цінною.

Охарактеризувавши обставини виникнення першого українського громадсько-політичного та літературно-мистецького журналу «Основа», І. Я. Франко відзначив, що цей журнал був досить цікавим і багатим за своїм змістом. Проте він не розвивав широкої і волелюбної програми Кирило-Мефодіївського товариства, а досить вузьку програму національного відмежування України. Науковий дилетантизм і політичне доктринерство Куліша були, очевидно, головною перешкодою в забезпеченні журналові успіху. Т. Г. Шевченко, авторитет якого міг бути противагою Кулішчу, вже був покійний. М. І. Костомаров не міг поладити з Кулішем — і журнал, на який вся Україна покладала великі надії, припинив існування³⁵⁵.

Інший ліберально-буржуазний журнал «Киевская старина», як оцінював його І. Я. Франко, опублікував «велику масу матеріалу й праць, що належать до головних підвалин нової української науки»³⁵⁶. Як один з відрадних фактів революційно-демократ відзначав опублікування «Киевской стариной» повістей і поем Т. Г. Шевченка, написаних російською мовою.

На початку 60-х років єдиною політичною газетою у Східній Галичині, призначеною для українського населення, була газета «Слово». В ній друкують і статті деяких письменників з Наддніпрянської України. Проте вже з 1864 р. «Слово» перестало вмещувати праці наддніпрянських авторів, перетворилось лише в орган реакційних москвофілів³⁵⁷. Франко негативно оцінював також інші москвофільські періодичні видання («Червона Русь», «Газета школьна», «Пролом» тощо), гостро засуджував українські буржуазно-націоналістичні ор-

³⁵⁵ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 145—146; його ж. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 314.

³⁵⁶ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 260.

³⁵⁷ І. Франко. Українські народовці і радикали. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 163—165.

гани «Правда» і «Діло». В той же час він високо ставив радикальну пресу. Ось, наприклад, його оцінка найважливішого радикального періодичного видання журналу «Народ»: «...радикальні елементи почали організовуватися і з початком р. 1890 виступили з виданням двотижневика «Народ», що в тім першій році свого існування дав вірець найкращого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і при тім так багатого і різномірного змістом, як ні одно подібне видання в Галичині»³⁵⁸. Революціонер-демократ проводив різку грань між буржуазною пресою, з одного боку, і революційно-демократичною — з другого.

Варто відзначити, що преса відіграла велику роль у налагодженні культурних зв'язків між українським населенням Наддніпрянщини і західноукраїнських земель, у зростанні його національної свідомості. Звичайно, це мало велике значення для процесу формування української буржуазної нації. В цьому плані І. Я. Франко позитивно оцінював діяльність журналу «Зоря» під час його редагування Василем Лукичем (Володимиром Левицьким)³⁵⁹.

Багато цікавого написано революціонером-демократом про розвиток українського театру на Україні в другій половині XIX ст. Виникнення наддніпрянського українського професійного театру Франко пов'язував із створенням у 1882 р. М. Л. Кропивницьким першої української трупи, яка в 1883 р. одержала від властей дозвіл давати українські спектаклі з тією умовою, щоб кожний такий спектакль поєднувався з виставою однієї російської п'єси. Ця трупа, в якій брали участь талановиті актори М. Л. Кропивницький, три брати — П. К. Саксаганський, М. К. Садовський, І. К. Карпенко-Карий, М. К. Заньковецька та ін., була прекрасно організована і користувалась заслуженою славою. Українські артисти з великим успіхом виступали не тільки на Україні, але й у Росії. Чудові досягнення українського театрального мистецтва на Наддніпрянщині були здобуті всупереч російському царизму, який всіляко гальмував його розвиток³⁶⁰.

³⁵⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 373.

³⁵⁹ І. Франко. З останніх десятиліть XIX в. Молода Україна, ч. I, Львів, 1910, стор. 44.

³⁶⁰ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 320; його ж: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 265—282; його ж. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 382—388.

І. Я. Франко відзначав великий вплив наддніпрянського українського театру на розвиток театрального мистецтва у Східній Галичині: «Бо не тільки репертуар українського театру в Галичині запозичений майже цілком (з незначними винятками) з України, не тільки костюми, потрібні для вистави українських п'єс, мусять виглядати на зразок костюмів на Україні, не тільки українська музика разом з українською драматичною творчістю зайшла в Галичину і тут придбала собі прихильників, але також і щодо при галицькі артисти брали собі за зразок митців з України»³⁶¹.

Директором і режисером першого професійного західноукраїнського театру, який був заснований у Львові в 1864 р., був наддніпрянець Е. Бачинський. В репертуарі його трупи були вистави «Маруся» і «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Наталка Полтавка» Котляревського, «Назар Стодоля» Шевченка³⁶². Проте на розвиток західноукраїнського театру негативно позначилась шкідлива діяльність уніатського духовенства³⁶³.

І. Я. Франко цікавився також музикою своїх земляків, яких вважав винятково музикальними³⁶⁴, сам збирав і записував українські народні пісні. Дуже високо ставив він творчість великого українського композитора М. В. Лисенка, відзначав його популярність на західноукраїнських землях³⁶⁵. Цілком світська музика Лисенка виросла, на його погляд, на основі української пісенної народної творчості та європейської музики³⁶⁶. Роль Лисенка в українській музиці порівнював Франко з роллю Котляревського в українській літературі. Звертаючись до великого композитора з нагоди його ювілею, письменник писав: «Ви, як ніхто перед Вами ані обік Вас, вникнули глибоко в ту душу нашого народного генія, окрили нашу народну пісню своїм талантом і рознесли їй славу

³⁶¹ І. Франко. Руський театр. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 199—200.

³⁶² Там же, стор. 97; його ж: Teatru rusińskie w Galicji. — „Prawda”, 1885, № 29.

³⁶³ І. Франко. Наш театр. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 181—182.

³⁶⁴ Див. рецензію І. Я. Франка на журнал «Артистичний вісник», — «Літературно-науковий вісник», 1905, т. 29, стор. 151.

³⁶⁵ І. Франко. Миколай В (італійович) Лисенко. — «Світ», 1881, № 5, стор. 94.

³⁶⁶ І. Франко. Лисенкове свято в Австрії. — «Літературно-науковий вісник», 1904, т. 25, стор. 50.

широко по Слов'янщині. Та не досить того: Ви створили нашу національну музику, і ім'я Ваше, осяяне всіма чарами рідних мелодій, стоятиме повік високо в ряді творців, у ряді тих, що підносять душу своїх сучасних понад буденність, в ряді творців, у ряді тих, що підносять душу своїх сучасних понад буденність, в ряді тих майстрів живих тонів, що вміють однаково зрозуміло говорити до всіх людей і всіх поколінь, а проте найлюбішими і найрозумілішими бувають для своїх найближчих³⁶⁷.

У своїх працях Франко також давав оцінку творчості С. С. Гулака-Артемовського, П. І. Ніщинського, О. Й. Нижанківського, М. М. Вербицького, А. К. Вахнянина, С. І. Воробкевича, Ф. М. Колесси та інших українських композиторів, а також львівського музикального видавництва «Бібліотека музикальна»³⁶⁸.

Інтерес Франка до історії українського образотворчого мистецтва даного періоду відбиває, зокрема, ґрунтовний розгляд ним творів І. І. Труша, якого він вважав незвичайним пейзажистом³⁶⁹.

Незважаючи на несприятливі умови, в яких розвивалась українська культура в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., її досягнення, однак, були значними. Заслуга І. Я. Франка як історика полягає в тому, що він об'єктивно, з прогресивних позицій оцінив ці досягнення, вказав на їх значення в духовному зростанні українського народу, у його національному розвитку.

Пряме відношення до висвітлення революціонером-демократом культурного процесу на Україні в епоху капіталізму мають ті його праці, в яких він говорить про культурні взаємини українського народу з іншими слов'янськими народами, зокрема з російським, польським і чеським. Усвідомлюючи, що культура українського народу не розвивалась ізольовано, що на її розвиток впливала культура інших народів і навпаки, І. Я. Франко намагався простежити цей взаємовплив. Характерна у зв'язку з цим Франкова стаття «До історії чесько-руських взаємин», в якій історик указав на те, що ж об'єдну-

³⁶⁷ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 1125, арк. 1.

³⁶⁸ Там же, спр. 2663, арк. 1—2, 11; І. Франко. Симпатичне видавництво музикальне. — «Зоря», 1886, № 1, стор. 20.

³⁶⁹ Див.: І. Франко. Малюнки Івана Труша. — «Літературно-науковий вісник», 1900, т. 9, стор. 59.

вало обидва народи в процесі їх історичного розвитку. Чесько-українські зв'язки простежені тут з найдавніших часів аж до кінця XIX ст.³⁷⁰.

Глибока повага до всіх народів, ідеї дружби і єдності трудящих різних національностей в їх боротьбі проти гнобителів, широке міжнародне співробітництво, взаємовплив культури різних народів, засвоєння всього передового у скарбниці світової культури — все це становить невід'ємні риси Франка-інтернаціоналіста.

³⁷⁰ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 554, арк. 1—9.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ОЦІНЦІ І. Я. ФРАНКА

Для радянської історичної науки оцінка І. Я. Франком української історіографії має важливе значення. Революціонер-демократ підсумував її досягнення аж до початку ХХ ст., показавши зародження і розвиток революційно-демократичної течії в історичній науці на Україні і її боротьбу проти буржуазної історіографії. При наявності національних особливостей українська історіографія розглядалась вченим як складова частина світової історіографії.

Відомо, що розвиток історичної думки визначали певна епоха, певний суспільний лад, його ідеологія, розгортання класової боротьби. Науковці намагалися пояснити історичний процес, керуючись інтересами певних суспільних класів. Та й самі вони були виразниками поглядів цих класів. Це й зумовило постійний висхідний розвиток історичної науки.

Маючи це на увазі, І. Я. Франко писав: «Початок історії, се були беззв'язні записки про царів, війни, полководців, попів і т. под. З них пішли перші літописні списки («повісті временних літ» по щасливому вираженню Нестора), писані звичайно або людьми близькими до всяких князів і царів, лицарями та вояками, або *черцями* і попами: відси двоякий їх характер, царський або попівський. Основа сеї первісної історії була (після наших понять) дуже вузька, тож слідуюче покоління історичне мусило її перебудувувати в великім розмірі. А те слідуюче покоління, то були горожани, республіканці, конституціоналісти чи то грецько-римські, чи новочасні. Вони заклали історію на ширшій основі; задержуючи ще царів, князів, консулів та різних олігархів на першій місці, вони втягли

в оброблення історичне й те, що іменно їх найбільше займало в щоденнім житті: життя вольних, багатих горожан, установи, вольності та конституції горожанські. На тій фазі звичайно стоїть більшість наших істориків. Однак ж нове покоління вже народилось, іде на зміну старому; се сторонництво людове (демократичне), або краще сказати, се люд в немногих досі вчених своїх представниках... Царі, князі й попи уступають з першого плану, перестають бути двигачами історії, — на їх місце стає сам люд, його економічні відосини, його праця й розвиток»¹.

Отже, Іван Франко визначав наявність історіографії не тільки доби феодалізму, але й буржуазної та революційно-демократичної історіографії. Останню він вважав вищим етапом у розвитку історичної думки в порівнянні з двома попередніми. Йй, на його думку, належало майбутнє, однак, можливо, лише як шаблеві до дальшого розвитку².

Розгляд історичної науки на Україні як складової частини історії суспільної думки І. Я. Франко розпочав з характеристики південноруських літописів, причому найбільше уваги приділив найдавнішому з них — «Повісті временних літ». Революціонер-демократ вважав цю пам'ятку важливим джерелом для вивчення історії, загальноруською пам'яткою історичної думки, літературним твором давньої Русі³. «Весь найстаріший літопис..., — писав він, — декуди ядерний і майже ляпідарний у вислові, з численними поетичними і риторичними вставками, з трохи шаблонowymi характеристиками видніших політичних діячів, являється в протиставленню до рівночасних візантійських хронік твором дуже визначним, багатим різномірними фактичними подробицями, а дуже скупим на власні редакторські комбінації, і обік визначного історичного значення має також високу літературну вартість не тільки задля свого язика, а також задля численних побутових, історичних та місцевих переказів і високо драматичних епізодів»⁴.

Заслуговують на увагу й такі міркування історика. «Повість временних літ» збереглась у двох редакціях, з яких одна

¹ Іван Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 64—65.

² Там же.

³ Л. А. Коваленко. Історичні погляди І. Я. Франка. — У зб.: І. Я. Франко як історик, стор. 19—20.

⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 6.

містить у собі як прототип рукопис так званого Іпатіївського монастиря в Костромі, а друга — рукопис суздальського монаха Лаврентія. З обох цих редакцій збереглись досить численні копії, які заповнюють прогалини двох найстарших літописів⁵. Літопис в обох редакціях має компілятивний характер, складається з різних елементів, оригінальних і перекладних або перероблених. Він поділяється на чотири частини. До характеристики цих частин історик повертається не одноразово, надаючи, напевно, цьому питанню важливого значення. У праці «Причинки до історії України-Русі» Франко розкрив хронологічні межі всіх чотирьох частин: перша частина охоплює період до 988—989 рр., друга — до 1019 р., третя — до 1093 р. і четверта — до 1112 р.⁶ У ці хронологічні межі історик вкладав відповідний зміст, викладений у «Повісті времєних літ». Четверту частину літопису він вважав окремим твором, писаним рукою світської людини, киянином і дружинником київського князя Святослава Василем. Оповідання останнього про бурхливі роки кінця XI — початку XII ст. нав'язане політичною думкою про необхідність союзу руських князів проти половецьких наїзників та припинення внутрішніх чвар⁷.

Серед думок, які висловив Франко у процесі довгого і серйозного вивчення «Повісті временних літ», слід відзначити його застереження, що майже всі епізоди вищезгаданих першої і другої її частин окладені віршами, але не силабічними, а тонічними⁸.

Нам здається, що мовознавці і літературознавці ще недооцінили аргументи, наведені революціонером-демократом на підтвердження цієї гіпотези. Так чи інакше, але остання заслуговує на глибоке спеціальне вивчення.

Дуже важливим джерелом з історії України І. Я. Франко вважав Київський літопис, який був продовженням «Повісті временних літ»⁹. Нове літописне зведення, на його погляд,

⁵ І. Франко. Віршована реконструкція найстаршого київського літопису. — У зб.: Літературна спадщина, т. 4, К., 1967, стор. 13.

⁶ І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. Причинки до історії України-Русі, ч. 1, стор. 32—33.

⁷ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 16.

⁸ І. Франко. Віршована реконструкція найстаршого київського літопису. — У зб.: Літературна спадщина, т. 4, К., 1967.

⁹ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 645, арк. 1.

можна б назвати оповіданням про боротьбу Володимировичів (нащадків Володимира Мономаха) з Ольговичами (нащадками Олега Святославовича), причому симпатії його автора (людини світської, боярина і воїна) були на боці перших. Історик стисло передав зміст цього літопису¹⁰.

Галицько-Волинський літопис в оцінці І. Я. Франка був найкращою письмовою пам'яткою Галицько-Волинського князівства, яка відзначається «в високій мірі індивідуально закрашеною живістю стилю, що іноді задля своєї короткості в вислові стає загадковим і неясним, багатством фактів і трафністю характеристик поодиноких князів»¹¹. Історик звертав увагу на те, що автор літопису, також світська людина, «дуже пильно нотує міжнародні зносини галицько-руських князів з уграми, чехами, німцями, ляхами та литовцями»¹². Не можна не віддати належного також і його твердженню, що в староруських літописах взагалі маємо справу «не з одною особою, але з многими авторами різних часів і різних станів, а також з многими редакторами, що й від себе додавали дещо до різnorodних писань, із яких складали свої літописні компіляції»¹³.

Продовженням Галицько-Волинського літопису І. Я. Франко вважав Густинський літопис, або «Кройніку», яка висвітлює події до Брестського собору 1596 р. Але помилковим є його твердження про те, що автором Густинського літопису був монах Густинського монастиря Лосицький, який начебто написав цей твір у 1670 р.¹⁴. Фактично М. Лосицький зробив лише пізніший список з якогось більш раннього примірника, будучи, таким чином, не творцем літопису, а його переписувачем.

Відомий український історіограф М. І. Марченко приєднується до думки А. Єршова про те, що автором Густинського літопису був Захарій Копистенський¹⁵.

¹⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 13, 376—381.

¹¹ Там же, стор. 38.

¹² Там же, стор. 381.

¹³ Рецензія І. Я. Франка на працю С. А. Корфа «Заметка об отношениях древне-русского летописца к монархическому принципу». ЗНТШ, т. 94, стор. 222.

¹⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 382.

¹⁵ М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). К., 1959, стор. 35.

І. Я. Франко торкається у своїх працях Баркулабівського, Львівського, Добромильського, Чернігівського, Підгорецького, козацько-старшинських та інших літописів. У зв'язку з цим цікаво простежити деякі висловлені ним думки.

На погляд історика, в основу Львівського літопису лягли записки, які були зроблені у Ставропігійному братстві у Львові, починаючи з кінця XVI ст. У питанні про авторство цього літопису в історичній науці висловлюється припущення, що воно належить М. Гунашевському¹⁶. Заслуговує на увагу Франкова думка про те, що в козацьких таборах, особливо на Запорізькій Січі, вели принагідно літописні записки, з яких поодинокі факти ввійшли потім у літописи Г. Грабянки та С. Величка¹⁷. Спеціальну працю написав революціонер-демократ про Підгорецький літопис, що його побачив на львівській виставці українських рукописних пам'яток у 1890 р. Заголовок цього літопису починався словами: «Синопис или краткое собрание историй...». Історик вважав, що Підгорецький літопис є якщо не дуже важливим, то все-таки цікавим джерелом до історії Прикарпатської Русі переважно 1662—1669 рр.¹⁸.

У праці «Карпаторуська література XVII—XVIII віків» І. Я. Франко дав характеристику кількох західноукраїнських літописів — Добромильського, Гукливського, Солотинського і Лаврівського. Їх авторам, відзначав історик, була властива вузькість політичних інтересів. Так, автор Добромильського літопису С. Коростенський розповідав про «елементарні нещастя, фамілійні події місцевих панів і тільки вряди-годи скупі вісті про далекі війни та напади...»¹⁹.

Порівняно багато уваги приділив І. Я. Франко Достовірному літопису, що дійшов до нас не в самостійній формі, тільки в формі виписок, які зробив козацький полковий обозний з Прилук С. Лукомський у 1770 р. в його додатку до перекладу щоденника польського історика М. Титловського про боротьбу з турками в 1620—1621 рр. Цей переклад разом з доповненням

¹⁶ Див.: М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, стор. 51—52.

¹⁷ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 73.

¹⁸ Див.: І. Франко. Летопись Подгорецкого монастыря. — «Киевская старина», т. 30, кн. 7, стор. 122.

¹⁹ І. Франко. Карпаторуська література XVII—XVIII віків. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 317.

С. Лукомського був опублікований у четвертому томі літопису С. Величка. Відзначивши це, революціонер-демократ звернув увагу на те, що С. Лукомський у своїх виписках не вичерпав усього змісту Достовірного літопису. Автором останнього, на його думку, був письменний козак, знайомий з козацькими традиціями, а сам рукопис був складений у Каневі.

Історик вважав Достовірний літопис головним джерелом звісток про життя Б. Хмельницького до 1647 р., хоча не все, що було сказане його автором, відповідно історичній правді. Звертав він увагу й на такі важливі факти з історії українського народу, згадані в Достовірному літопису, як похід запорожців на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним на Кафу, битви під Цецорою та Хотином, селянсько-козацьке повстання на чолі з Д. Гунею і П. Павлюком та ін.²⁰

Визвольна війна українського народу в 1648—1654 рр. та події на Україні в другій половині XVII ст. викликали появу цінних праць не тільки українських авторів (Самовидця, Грабянки, Величка, Боболінського), але й польських (Єрлича, Твардовського, Коховського, Освенціма, Гордона, Темберського, Охотського та ін.)²¹. Про праці українських авторів революціонер-демократ писав: «...в кінці XVII і в першій половині XVIII ст. виникає на лівому березі Дніпра ряд більш великих історичних творів, починаючи з компіляції Боболінського до об'ємистих праць Самійла Величка, більш самостійного і навіяного гарячою любов'ю до України оповідання Самовидця і літопису Грабянки»²². Як бачимо, Франко дав високу оцінку українським літописам XVII — першої половини XVIII ст. Дослідник показав зразки наукового використання їх, відмітивши одночасно їх недоліки як історичних джерел, особливо літопису Величка²³.

Говорячи про відомий історичний твір XVII ст. «Синопис», автором якого, на його думку, був І. Гизель, революціонер-демократ відзначав, що цей твір подавав переважно фантастичні відомості про ранню історію України і Росії, свідомо

²⁰ Див.: І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 98, 101.

²¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 74; його ж: Южиорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 307.

²² І. Франко. Южиорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 307.

²³ І. Франко. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 101, 104, 105.

замовчував визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького²⁴.

У другій половині XVIII ст. визначальною рисою української історіографії стало компілювання вже наявних творів. Найважливішими переробками Франко вважав праці О. Рігельмана «Літописне повісткування про Малоросію, її народи і козаків» та «Літописець» Сазоновича.

У Франковій оцінці мемуаристи М. Ханенко, Я. Маркович та інші зображали «процес поступової асиміляції української козацької старшини з великоруським, післяпетрівським дворянством». Спогади ж Винського показували цей процес майже завершеним²⁵.

На другу половину XVIII ст. припадають спроби систематичного викладу історії українського народу західноєвропейськими вченими. У зв'язку з цим Франко називав праці Шерпера «Histoire de la Petite Russie» та Енгеля «Geschichte der Ukraine und der Kosaken». Пріоритет у перших спробах критичної розробки історії України він віддавав М. М. Карамзіну, який у своїй «Історії держави Російської» дав «прагматичне оповідання історії всієї Русі від початків аж до кінця XVIII віку, а в многочисленних нотах²⁶ згромадив велику масу історичного і культурного апарату, який і досі не стратив своєї вартості»²⁷.

В окремому розділі своєї праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» І. Я. Франко зупинився на характеристиці «Історії русів», праць Д. М. Бантиш-Каменського і М. А. Маркевича.

Насамперед про авторство «Історії русів», яке, до речі, ще дотепер не встановлене. І. Я. Франко не був оригінальним у цьому питанні. Вважаючи, що автором «Історії русів» був Г. Полетика, він тим самим фактично повторював твердження деяких інших істориків, зокрема О. М. Лазаревського, який висловив погляд, що цей твір належав Полетикам. Все ж аргументи Франка, наведені на доказ згаданого твердження,

²⁴ И. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 306; його ж: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 75.

²⁵ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 74—75; його ж: Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 306—307.

²⁶ Ноти — примітки.

²⁷ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 74—75.

цікаві, і їх варто згадати. Ще в 1767 р., писав Іван Франко, була скликана Комісія депутатів для складання нового «Уло-ження». Від українського дворянства Полтавської губернії був посланий у Комісію і Г. Полетика. Останній запропонував Комісії свій проект політичного устрою Південної Русі. Для обґрунтування цього проекту він склав меморіал начебто на основі переданого йому Г. Кониським тексту літопису «Історія русов или Малой России». Коли ж Комісію було розпущено, «Історія русів» у тій формі, в якій була написана раніше, чи, можливо, в пізнішій обробці самого Полетика, збереглася в родині Полетик, а згодом розійшлася в численних копіях по різних українських шляхетських домах. Рукопис «Історії русів» був опублікований О. М. Бодяньським у Москві в 1846 р. Один з рукописів дістався до Галичини. Бодяньський та інші пізніші історики вважали автором «Історії русів» Г. Кониського, спираючись на свідчення в передмові до праці. Проте дослідження показали, резюмував Франко, що «Історія русів» була написана без участі Г. Кониського, правдоподібно, самим Полетикою²⁸.

Думку про авторство «Історії русів» Г. Полетика революціонер-демократ відстоював і в інших працях²⁹.

Як зауважив Ф. П. Шевченко, «Історія русів» була першим твором на Україні з яскраво вираженою передовою концепцією багатовікової історії народу. Її автор з прогресивних позицій оцінював події та явища, які відбувалися на Україні з найдавніших часів до початку 1769 р.³⁰. Це твердження відбиває сучасний стан дослідження «Історії русів» українською радянською історичною наукою. У світлі сказаного цікаво простежити оцінку твору Франком. Виявляється, останній теж відзначав позитивні риси «Історії русів», називав її цікавою історичною працею³¹. На його думку, ця праця була написа-

²⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 98—100.

²⁹ І. Франко. Ідеали свободи й гуманності в російській літературі.— У зб.: Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 64; його ж: Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди. Без дати, стор. 3; його ж: Примітки до поеми «Хрест Чигиринський». — Твори в двадцяти томах, т. 11, стор. 558; його ж: Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 308.

³⁰ Ф. П. Шевченко. «История русов или Малой России». — «Український історичний журнал», 1966, № 7, стор. 146.

³¹ І. Франко. Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди. Без дати, стор. 3.

на «з виразною політичною тенденцією представити козацтво і загалом увесь український народ як самостійну цілість, що з Польщею і з Литвою і, нарешті, з Росією лучилася і повинна лучитися на основі свободи і рівності, під окликом: «Вільні з вільними, рівні з рівними»³².

Звичайно, І. Я. Франко не міг не спостерегти, що багато історичних фактів автором «Історії русів» перекручено, подано в довільному вигляді або просто вигадано, що, зрештою, відповідало жанрові цього твору як напівлітературного, напівісторичного памфлету. До того ж «Історії русів» були властиві націоналістичні тенденції.

Цікавим є повідомлення революціонера-демократа про те, що «Історія русів» була відома в рукописі Д. М. Бантиш-Каменському. Саме від нього перейняв галицький історик Б. А. Дідицький вигадане оповідання про битву козаків на чолі з Наливайком з польською шляхтою під Чигирином у 1596 р. А вже в гімназії Франко познайомився з цим оповіданням з «Народної історії Русі від початку до новіших часів», що була видана Дідицьким у Львові в 1868 р.³³.

Оцінюючи в цілому значення українських літописів Самовидця, Величка, Грабянки та їх наступників — Боболінського, Лукомського, Рігельмана, автора «Історії русів» та інших, Франко відзначав: «З літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу, і аж у 19 віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»³⁴.

Невисокої думки був революціонер-демократ про багатотомні праці Д. М. Бантиш-Каменського «История Малой России» та М. А. Маркевича «История Малороссии», на яких, відзначав він, дуже позначився вплив «Історії русів». Ці праці, хоч і позбавлені наукової цінності, все ж подавали багато бібліографічних і документальних матеріалів з XVIII ст. — і в цьому їх вартість³⁵. В той же час у позитивному плані згадує історик етнографічні праці М. А. Маркевича³⁶.

³² І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 100.

³³ І. Франко. Прнмітки до поеми «Хрест Чигиринський». — Твори в двадцяти томах, т. 11, стор. 558.

³⁴ Див.: Я. І. Дзюра. Тарас Шевченко і українські літописи XVII—XVIII ст. — У зб.: Історичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964, стор. 88.

³⁵ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 100—101.

³⁶ Там же, стор. 101.

Відомо, що основоположником революційно-демократичного напрямку в історіографії України був Т. Г. Шевченко. До Шевченка як історика Франко ставився з великою повагою. Він відзначив, що романтична наївність у поглядах революціонера-демократа на рідну історію поступилась місцем критичі, не раз дуже гострій, як це мало місце у таких його творах, як «Чигрине, Чигрине», «Стоїть в селі Суботові», «Іржавець» та ін. Іван Франко влучно зауважив також, що «з українського становища національного Шевченко переходить і на становище соціальне, підносить могучий голос в обороні кріпаків («На панщині пшеницю жала», «Сестрі», «Марина», «Сон», «Посланіє») і піднімається на високу висоту вчителя і пророка народного, обличителя деспотизму політичного і соціального»³⁷.

Глибоку і об'єктивну характеристику дав І. Я. Франко українському дворянському історикові Д. І. Зубрицькому. Ще в 20-х роках ХІХ ст. Зубрицький зацікавився українськими народними піснями, а в 30-х роках уже займався історичними студіями. Його перу належать праці «История древнего галицко-русского княжества», «Kronika miasta Lwowa», «Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji» та ін. За своїми поглядами, відзначав революціонер-демократ, Зубрицький був шляхтичем-кріпосником, прихильником абсолютизму і бюрократичного шаблону, батьком москвофільської доктрини про так званий панруський народ³⁸.

М. О. Максимовича Франко відносив до визначних видавців українських народних пісень, до видатних діячів української науки. Проте ґрунтовної характеристики Максимовича як історика Іван Франко не дав, відзначивши, однак, його вклад у вивчення історії освіти давньої Русі, українського книгодрукування та української бібліографії³⁹.

Дослідник схвалював також наукову спадщину Я. Ф. Головацького і О. М. Бодянського, підкреслював велике значення останнього у виданні «Чтений в Обществе истории и древ-

³⁷ Відчит п. Івана Франка на концерті в пам'ять Т. Шевченка в Станіславові. — «Діло», 1889, № 82.

³⁸ Див.: І. Франко. «Тверді» москвофіли і російська література. — У зб.: Іван Франко. Про російську літературу (статті та висловлювання). Зібрав і впорядкував М. М. Пархоменко, Львів, 1947, стор. 62; його ж: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 136.

³⁹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 91—92, 384—385.

постей Російських»⁴⁰. «Чтения», на його погляд, є найкращим, справді величним пам'ятником невиспущої діяльності Бодяньського. У них українські матеріали займали дуже багато місця⁴¹.

Позитивно відгукувався революціонер-демократ про твір українського історика першої половини ХІХ ст. М. Гарасевича «Annales ecclesiae Ruthenae» («Аннали руської церкви»), який був надрукований уже після смерті його автора з додатком цінних документів, зібраних М. Малиновським. Але одночасно Франко висловлювався критично про ідейне спрямування праці⁴². Це ж слід сказати з приводу його оцінки роботи іншого клерикального історика А. Добрянського «История епископов трех соединенных епархий, перемышльской, самборской и саночкой от найдавейших времен до 1794 г. по источникам»⁴³.

Видатним представником української буржуазно-ліберальної історіографії ХІХ ст. був М. І. Костомаров. Його праці й донині мають пізнавальне значення. І. Я. Франко цікавився науковою спадщиною Костомарова, називаючи його великим українським істориком⁴⁴. У листі до Е. Ожешко від 31 березня 1886 р. бачимо перелік праць українських істориків, які були рекомендовані революціонером-демократом письменниці для ознайомлення з історією України. І серед тих праць на першому місці стояли роботи М. І. Костомарова. «Але, коли Ви читаете по-великоруськи, — писав Франко, — то ось Вам спис важніших праць історичних про Україну: «Костомаров «Монографии», томів досі ХVІ, у котрих розписані праці складають з невеликими перервами цілість нашої історії. Читати б їх треба більше-менше ось в яким порядку: «Мысли о федеративном начале в древней Руси» (т. І),

⁴⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 93, 106—107; його ж: Krajoznawstwo galicyjskie. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 221.

⁴¹ О. Бодяньський. Наські українські казки запорожця Іська Матринки. Львів, 1903, стор. 14.

⁴² І. Франко. Нариси з історії української літератури в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 145; його ж: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 138; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, стор. 716, арк. 1.

⁴³ І. Франко. З поля нашої науки. — «Народ», 1893, № 19—20, стор. 227.

⁴⁴ І. Франко. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895, стор. 211—212.

2) «Две русские народности» (т. I), 3) «Черты народной южно-русской истории» (т. I), 4) «Начало единой державы в древней Руси» (т. XII), 5) «Первоначальные предания русской летописи» (т. XVI), 6) «Куликовская битва» (т. III), 7) «Иван Сvirговский» (т. II), 8) «Южная Русь в конце XVI стол.» (т. III), 9) «Богдан Хмельницкий» (т. IX, X, XI), 10) «Гетьманство Виговского» (т. II), «Гетьманство Юрия Хмельницкого» (т. XII), 11) «Руина» (т. XIV), «Мазепа» (т. XV)...»⁴⁵.

Ясна річ, революціонер-демократ був добре знайомий з цими працями. Він позитивно оцінював одну з головних робіт історика — його монографію про Б. Хмельницького, вказуючи, що вона «відразу зробила йому славу одного з найліпших істориків Росії»⁴⁶. Франком відзначений також вклад Костомарова у вивчення історії російського народу. Проте недоліком його праць взагалі було не завжди критичне ставлення до джерел⁴⁷, що, як відомо, позначилось навіть на його монографії про Хмельницького.

І. Я. Франко констатував, що Костомаров як публіцист виступив на захист української мови, особливо в час її цензурних переслідувань з боку російського царизму. Але його виступи з цього приводу, продовжував дослідник, відзначались поміркованим лібералізмом⁴⁸.

М. І. Костомаров мав літературні здібності, і навіть наукові праці його написані захоплююче. Виступав він і з художніми творами. Найкращі його оповідання, на думку Франка, — це «Кудеяр» і «Чернігівка», що, як і більша частина його історичних монографій, розуміється, з історії України, були перекладені в Галичині на українську мову⁴⁹.

Революціонер-демократ викривав і гостро засуджував антинаукові концепції українського буржуазно-націоналістичного історика П. О. Куліша. У своїй критичній рецензії на нову збірку його віршів «Дзвін, староруські думи і співи» він критикував Куліша за суб'єктивізм, зневагу до народних мас і їх інтересів, за негативне ставлення до української культури,

⁴⁵ І. Франко. Лист до Е. Ожешко від 31 березня 1886 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 315.

⁴⁶ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 116; його ж. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23, 24, стор. 1.

⁴⁷ Там же, стор. 124.

⁴⁸ Там же, стор. 117.

⁴⁹ Там же.

плазування перед російським царизмом та низькопоклонство перед польською шляхтою⁵⁰. Важливо ще звернути увагу на констатовану Франком еволюцію в суспільно-політичних поглядах Куліша — еволюцію, яка привела його в табір найбільших реакціонерів. Ось чому революціонер-демократ називав його ренегатом⁵¹.

Франкова оцінка Куліша як історика-спеціаліста фактично негативна. Революціонер-демократ глузував із спроб Куліша показати свою перевагу над Т. Г. Шевченком. Він відзначав, що у словах Шевченка «було сто раз більше глибокої життєвої, а тим самим і історичної правди, ніж в учених нотах⁵², а потім і в цілих оберемках томів Кулішевої історіографії та історіософії»⁵³.

Знаменита стаття І. Франка «Хуторна поезія» П. О. Куліша — це справжній памфлет на творчість історика-фальсифікатора. Коли Шевченко, писав Франко, ридає, згадуючи діла незабутні дідів наших, Куліш просто плює на ті діла і на все наше минуле. Відповідаючи останньому на його образі всього українського народу, революціонер-демократ відзначав, що цей народ своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю, стійко переносив усі злигодні, зберіг себе, зберіг свою культуру. Він брав під захист видатного державного діяча і полководця Б. Хмельницького від необгрунтованих нападок Куліша, з іронією відзначаючи, що останній вихваляв ката українського народу Степана Чарнецького, якого називав «великим воїном». Тим часом добре відомо, яку ганебну діяльність проводив на Україні цей «лицар»-яничар, що не завагався, як відзначав Франко, з люті спалити кості Хмельницького⁵⁴.

Однією з характерних рис Куліша як історика було поверхове знання джерел. На це звертав увагу І. Я. Франко⁵⁵.

⁵⁰ Див. рецензію І. Я. Франка на збірку поезій Куліша «Дзвін, староукраїнські думи і співи». — «Жнте і слово», 1894, т. II, с. 321.

⁵¹ І. Франко. З останніх десятиліть XIX в. Молода Україна, т. I, Львів, 1910, стор. 5.

⁵² Куліш додавав, як відзначав Франко, до своїх віршів ноти.

⁵³ Мн х а й л о С т а р и н ь к и й. Літературно-критичні статті. К., 1950, стор. 352.

⁵⁴ І. Франко. «Хуторна поезія» П. О. Куліша. Літературно-критичні статті, К., 1950.

⁵⁵ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 124.

В той же час Куліш все більше поринав у релігійний містицизм⁵⁶.

Франко дав також оцінку М. П. Драгоманова як історика. «З фаху ового Драгоманов, — писав революціонер-демократ, — історик і яко такий мусив би він, по думці наших учених, займатися царями, війнами, походами, різнями та всякими нещастями, які спадали на людей. Тим часом він один з перших у Росії, а тим більше у нас почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній поза царями і війнами маси народні, їх гиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя»⁵⁷. Це важливе спостереження свідчить про те, що Драгоманов у розумінні завдань історії стояв на голову вище від тодішніх офіціальних істориків Росії. Першорядне значення в історичній науці, вважав він, мали народні маси. Франко відзначав також, що «Драгоманов як історик був еволюціоніст, вірив у непастанний органічний розвій не лише в сфері матеріальних явищ, як також у сфері духу, віри, літератури й етики»⁵⁸. Франком відзначена цінність етнографічної збірки Драгоманова у співавторстві з В. Б. Антоновичем⁵⁹, яка була першою спробою систематичного зведення і критичного видання історичних пісень українського народу. Важливим етнографічним виданням Драгоманова Франко вважав також його збірку народних оповідань «Малорусские предания и рассказы». Він згадував і про такі праці Драгоманова, як «Про козаків, татар і турків», «Историческая Польша и великорусская демократия», «Восточная политика Германии и обрусение», «Народні школи на Україні» та ін.⁶⁰. Думки Франка про історичні погляди Драгоманова можуть стати, як нам здається, вихідними для написання праці на цю тему.

Ф. К. Вовк — автор ряду праць з етнографії, антропології, археології й історії. На важливість цих праць для української

⁵⁶ І. Франко. «Хваторна поезія» П. О. Куліша. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 100.

⁵⁷ Промова І. Франка на ювілеї 30-літньої літ.-наук. й гром. діяльності М. П. Драгоманова. — «Народ», 1895, № 1—2, стор. 8.

⁵⁸ І. Франко. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. — «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 35, стор. 234.

⁵⁹ Йдеться про «Исторические песни малорусского народа».

⁶⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 180—188; його ж: Промова І. Франка про ювілеї 30-літньої літ.-наук. й гром. діяльності М. П. Драгоманова. «Народ», 1895, № 1—2, стор. 10; його ж: «Krajoznawstwo galicyjskie». — «Kurjer lwowski», 1892, № 223.

науки вказував Франко⁶¹. Та спеціальної праці про Ф. К. Вовка у нього нема.

Наукова спадщина визначного українського буржуазного історика В. Б. Антоновича досить велика і різноманітна. Він нагромадив значний фактичний матеріал. Проте в його працях проводилась реакційна «теорія» про безбуржуазність української нації, робились спроби протиставити український народ російському. На жаль, у Франковій оцінці Антоновича як історика про це не згадується. Проте революціонер-демократ правильно визначив місце Антоновича в українській історіографії, дав характеристику всього позитивного, що було, на його думку, в його науковій спадщині. Як одну з позитивних рис цієї спадщини відзначено те, що Антонович у більшості своїх праць спирався не тільки на друковані джерела, але й на архівні матеріали, виданням яких займався як член київської археологічної комісії. Деякі документи Антонович використав, зокрема, в своїй праці про одного з керівників Коліївщини — Івана Гонту, але, як зауважив Франко, «про його смерть і взагалі про Уманську різню подає (автор) зовсім фантастичні дані, оперті на польських споминах Кребсової, Ліпомана і псевдо-Ліпомана»⁶². Отже, у висвітленні Коліївщини Антонович опинився в полоні тенденційних шляхетських мемуарів.

Сучасником В. Б. Антоновича був західноукраїнський ліберально-буржуазний історик А. С. Петрушевич. Франко справедливо відзначав, що найважливішою з опублікованих його праць є «Сводная галицко-русская летопись». Проте, продовжував історик, «се властиво ніякий літопис, тільки досить принагідно нахапані і сьак-так хронологічно розміщені collectanea⁶³, виписки з друкованих книжок, брошур від найрідших і найцінніших аж до популярних і безвартних, а надто з рукописних джерел, місцевих літописів, які він звичайно не друкував в цілості, тільки подавав розроблені під різними літами, і з принагідних записок на старих книжках і рукописах і, нарешті, з документів публичного і приватного характе-

⁶¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 180—188; його ж: З останніх десятиліть XIX в. Молода Україна, ч. I, Львів, 1910, стор. 19.

⁶² І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 146—148; його ж: Ruska historyczna biblioteka. „Kurjer lwowski”, 1890, № 9.

⁶³ Collectanea — витяги.

ру»⁶⁴. Звичайно, відзначені Франком недоліки зменшують цінність згаданої праці.

Революціонер-демократ дав також огляд наукової діяльності Петрушевича в цілому, наводив факти з його життя. Писав Петрушевич, на його погляд, штучним «язичієм», що свідчило «про цілковитий брак у нього почуття краси і гармонії живої мови»⁶⁵. І це відповідає дійсності.

Іншим західноукраїнським ліберально-буржуазним істориком був С. І. Шараневич, наукові інтереси якого сягали головним чином українських земель епохи феодалізму. Значною за обсягом науковою спадщиною Шараневича цікавився І. Я. Франко, який виступив з рецензією на його працю «Иосиф Шумлянский, русский епископ львовский от г. 1667 до 1708»⁶⁶. Революціонер-демократ засуджував Шараневича за захвалювання Шумлянського, який був охарактеризований ним без жодних підстав як «муж-патріот», а також за написання згаданої праці лише на основі обмеженого кола джерел. Франко, однак, відзначав цінність монографії Шараневича про Іпатіївське літописне зведення, що, як відомо, була видана німецькою мовою під назвою «Die Hupatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte», а також дослідження про соціально-економічні відносини в Руській землі⁶⁷.

Певний вклад у розвиток української історичної науки вніс Ю. А. Целевич. І. Я. Франко вважав його талановитим істориком і педагогом. Свою наукову кар'єру Целевич розпочав з опублікування розвідки «Дещо за поселення угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом»⁶⁸. Оцінюючи наукову спадщину історика в питанні опришківського руху, революціонер-демократ писав: «Праці пок(ійного) дра Ю. Целевича про опришківство на Покутті в XVIII віці кинули багато світла на внутрішню іс-

⁶⁴ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 137, 252.

⁶⁵ І. Франко. О. Анті Петрушевич. — «Літературно-науковий вісник», 1901, т. 13, стор. 177.

⁶⁶ Рецензія І. Я. Франка на працю С. І. Шараневича «Иосиф Шумлянский, русский епископ львовский от г. 1667 до г. 1708». ЗНТШ, т. 22.

⁶⁷ І. Франко. Krajoznawstwo galicyjskie. — „Kurjer lwowski”, 1892, № 222; його ж: Ruska historyczna biblioteka. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 9.

⁶⁸ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 219.

торію нашого краю під кінець польського володіння, розвіяли чимало фікцій та за те вказали нам їх фактичну основу і дали можливість сконструювати те, що сам народ розповідає і співає про опришків»⁶⁹. Високо оцінена революціонером-демократом також праця Целевича «Історія Скиту Манявського враз з збірником грамот, листів і деяких судових документів, дотичних того монастиря»⁷⁰. Як відомо, Скит Манявський був важливим осередком боротьби проти поширення унії на Україні.

Автором низки праць з історії України був В. С. Ільницький. Він був не тільки істориком, але й письменником та педагогом. Франко дав стисло характеристику його життєвого шляху та творчості. «З фаху історик, — писав революціонер-демократ, — він (тобто В. С. Ільницький. — М. К.) полишив по собі цілий ряд популярно-історичних статей, особливо основаних на Галицько-Волинському літописі («Василько, князь Теревовельський і Володар, князь Перемиський», «Князь Роман Данилович і його жінка Гертруда», «Король Данило», «Перші напади татар на Русь», «Русь галицька за князя Володимирка», «Звенигород», «Теребовля», «Ярослав Осмомисл», «Юрій Львович і Гедемін»). На основі принагідних публікацій він писав такі речі, як «Дві облоги міста Львова через Хмельницького 1648 і 1655», «Марія Тереса», «Море і його чудеса», «З різних країв і народів» і т. і.»⁷¹ З цього випливає, що Ільницький, вивчаючи історію України, ставив перед собою завдання не так дослідити окремі питання, як популяризувати минуле свого народу. Очевидно, цій меті повинен був служити цікавий і доступний для масового читача виклад історичних фактів.

Чимало праць з історії західноукраїнських земель належить перу М. Зубрицького. Проживаючи в селі, він вникливо спостерігав життя селянських мас, цікавився їх історією, публікував результати своїх наукових пошуків. І. Я. Франко цинив скромну, копітку працю вченого. У його статті «Літературна мова і діалекти» відзначена цінність досліджень

⁶⁹ І. Франко. Опришок Семен Хотюк. — «Зоря», 1893, № 11, стор. 222.

⁷⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 347; його ж: Ze sfer ruskich. — „Kurjer lwowski“, 1892, № 361.

⁷¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 216.

М. Зубрицького про Бойківщину⁷². М. Зубрицький, писав революціонер-демократ, «перший у нас звернув увагу на ті зерна культурної історії та народної психології, що котяться день у день у тих сірих, безконечних селянських розмовах і пробував виловлювати з них причинки для своїх наукових тем. Народні спомини про рекрутчину, про тяжкі роки, про годівлю і торгівлю овець, про пачкарство, про заселення покинутих сіл, про одягу і т. і., позаписувані ним..., містять одначе, обік культурно-історичних даних дуже часто ще щось інше, з деякого погляду далеко цінніше, а власне характеристики живих людей, їх пригод і настроїв, їх світогляду й етики»⁷³. Отже, праці М. Зубрицького були внеском в українську етнографію.

П'ятитомну етнографічну працю «Гуцульщина» написав В. О. Шухевич. З великою рецензією на перші три томи цієї праці виступив І. Я. Франко на сторінках віденського журналу «*Zeitschrift für österreichische Volkskunde*». Друкуючи свою рецензію, революціонер-демократ, напевно, хотів познайомити з працею Шухевича західноєвропейського читача. Не випадково в рецензії докладно говориться також про розвиток етнографії на західноукраїнських землях взагалі. Зрозуміло, й останнє було розраховане на західноєвропейського читача. Взагалі позитивним було те, що Франко намагався познайомити Європу з історією українського народу.

Рецензія І. Я. Франка на працю Шухевича в основному позитивна. Історик виклав зміст монографії, дав власну характеристику гуцулів. Він назвав Шухевича найкращим знавцем їх, а його монографію вважав наслідком понаддвадцятирічних творчих пошуків її автора. Відмічаючи недоліки праці, Франко звинувачує етнографа в описовості, у невикористанні наукової спадщини своїх попередників (Головацького, Бідермана, Кайндля та ін.), в обмеженні дослідження лише територією галицьких гуцулів тощо. Рецензія Франка добре ілюстрована⁷⁴. В іншій праці революціонер-демократ назвав монографію Шухевича чудовою⁷⁵.

⁷² І. Франко. Літературна мова і діалекти, т. 16, стор. 339.

⁷³ І. Франко. *Bel Parlar Gentile*. — «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 33, стор. 286.

⁷⁴ Див. рецензію І. Я. Франка на працю В. О. Шухевича «Гуцульщина» у журн. „*Zeitschrift für Österreichische Volkskunde*“, 1902, № 5, стор. 199 — 214.

⁷⁵ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 324.

І. Я. Франко був особисто знайомий з видатним українським бібліографом І. О. Левицьким. Йому подобались його капітальна праця в галузі західноукраїнської бібліографії та біографічні нариси західноукраїнських діячів XVIII—XIX ст. Цікаві описані Франком подробиці про життєвий шлях І. О. Левицького⁷⁶.

З похвалою писав І. Я. Франко про наукову спадщину С. А. Подолинського. Так, він відзначав, що останній, проживаючи в Женеві, «опублікував своїм коштом дві досить великі популярно-наукові книжки, написані дуже талановито і фахово: «Здоров'я і життя людей на Україні» і «Ремесла і фабрики на Україні»⁷⁷.

Про Д. І. Багалія революціонер-демократ висловлювався, зокрема, рецензуючи видану ним збірку творів Г. С. Сковороди. «Прегарним введенням для такої праці (тобто збірки творів Г. С. Сковороди. — М. К.), — читаємо в рецензії — служить обширна стаття проф. Багалія, праця взірцева в своїм роді, котра робить честь нашому заслуженому історикові і Харківському університетові»⁷⁸. Важливою і повчальною вважав Каменяр книгу Д. І. Багалія «Нариси з історії колонізації і побуту степової окраїни Московської держави»⁷⁹.

На сторінках польського історичного журналу «Kwartalnik historyczny» вміщена Франкова рецензія на працю Д. І. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу». Її авторові не сподобалась форма викладу матеріалів. В рецензії, однак, відзначена цінність самих матеріалів⁸⁰. У «Хроніці науковій» журналу «Зоря» Франко, інформуючи про роботу археологічного з'їзду в Одесі в 1884 р., писав, що

⁷⁶ Див. рецензію І. Я. Франка на працю І. О. Левицького «Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях і портретах ея діячів з увагленнєм замечательных людей, котрих 1772 р. застав при жизни». ЗНТШ, т. 46; його ж. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 350.

⁷⁷ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 284; Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 168, арк. 46.

⁷⁸ Рецензія І. Я. Франка на працю «Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багаллем». ЗНТШ, т. 5, стор. 82.

⁷⁹ І. Франко. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku. — „Kwartalnik historyczny”, 1892, zes. IV, стор. 716.

⁸⁰ Див. рецензію І. Я. Франка на працю Д. І. Яворницького «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу». — „Kwartalnik historyczny”, 1889, № 2, стор. 332.

найбільший інтерес викликали дві доповіді Д. І. Яворницького з історії Запоріжжя⁸¹.

Необхідно ще раз підкреслити, що І. Я. Франко — цей найвизначніший представник революційно-демократичної течії в українській історіографії після Т. Г. Шевченка — виступав ідейним противником буржуазної історіографії, яка наприкінці ХІХ ст. зазнала глибокої кризи, ігноруючи передові ідеї, захищаючи відживаючий капіталізм та пояснюючи історичний процес з позицій суб'єктивізму. Саме в цьому плані слід розглядати, зокрема, засудження революціонером-демократом буржуазно-націоналістичних концепцій М. С. Грушевського. «Не знаю також, — писав І. Я. Франко, — чи так дуже потрібно на різних язиках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції проф. М. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик»⁸². Критикував революціонер-демократ і творчий метод Грушевського: «Автор (тобто Грушевський. — М. К.) кладе головну увагу на аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманості цього плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими»⁸³.

Ряд критичних зауважень на адресу Грушевського висловив І. Я. Франко, рецензуючи його праці «Історія України-Русі», «Ілюстрована історія України» та «Очерк истории украинского народа».

Так, він указував, що Грушевський недооцінював значення надання Львівському братству ставропігії, слабо висвітлив козацькі походи у Молдавію в 1572 і 1574 р., неправильно визначив час видання народовського журналу «Вечорниця» і т. п.⁸⁴.

І. Я. Франкові, звичайно, була відома більшість праць

⁸¹ І. Франко. Хроніка наукова. — «Зоря», 1884, № 18, стор. 146—147.

⁸² Лист І. Я. Франка В. Дорошенку від 4 листопада 1915 р. — «Жовтень», 1955, № 12, стор. 76.

⁸³ І. Франко. Повний образ історії України-Русі. Критичні уваги до історичних праць проф. М. Грушевського. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 56.

⁸⁴ Там же.

Грушевського⁸⁵. Революціонер-демократ, не солідаризуючись з методологією і концепціями цього відомого буржуазного історика, зумів правильно оцінити значення його наукової спадщини у розвитку української історичної науки того часу.

У Франка ми зустрічаємо також принагідні згадки, оцінки, влучні спостереження, що стосуються О. М. Лазаревського, О. І. Левицького, І. П. Новицького, М. Ф. Сумцова, І. М. Каманіна, І. Нечуя-Левицького (як історика), П. І. Свищуна, К. Заклинського, М. Ф. Владимирського-Буданова, В. М. Доманицького та інших дослідників минулого України⁸⁶, які й дотепер не втратили свого значення для вивчення української історіографії другої половини ХІХ—початку ХХ ст.

Нарешті, варто навести Франкову оцінку таких важливих українських історичних видань, як «Руська історична бібліотека» та «Українсько-руський архів». Перше видання історик вважав дуже бажаним і корисним, бо в ньому у вигляді окремих монографій давався огляд історії України від найдавніших часів⁸⁷. Розглядаючи ІІІ том «Українсько-руського архіву», він з повагою писав про зібрані в ньому матеріали до історії західноукраїнських земель 30—40-х років ХІХ ст.⁸⁸

⁸⁵ Див.: Ф. П. Шевченко. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? — «Український історичний журнал», 1966, № 11, стор. 13.

⁸⁶ Див.: І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 192, 260, 262, 298, 324—325, 327, 342; його ж. Южно-русская литература. Энциклопедический словарь, т. 41, стор. 324; його ж. Рецензія на працю М. Василенка «Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии». ЗНТШ, т. 53; його ж. Лист до М. П. Драгоманова від 10 травня 1884 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 232; його ж. Українські народовці і радикали. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 167; його ж. Галицько-українська література в 1888 р. — Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 131; його ж. Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди. Без дати, стор. 1—3; його ж. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. І, Львів, 1910, стор. 29—30; його ж. Студії над українськими народними піснями. ЗНТШ, т. 106, стор. 42—43; його ж. Z dziejów synodu Brzeskiego 1596 г. — «Kwartalnik historyczny», roczn. IX, 1895, стор. 1; його ж. Лист до М. Ф. Сумцова від 6 листопада 1900 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 589; його ж. Рецензія І. Я. Франка на «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», кн. друга, 1888. «Kwartalnik historyczny», 1889, № 2, стор. 333—334; його ж. Рецензія на перший том «Руської історичної бібліотеки» «Зоря», 1888, № 2, стор. 36.

⁸⁷ І. Franko. Ruska historyczna biblioteka. — „Kurjer lwowski”, 1890, № 9.

⁸⁸ І. Франко. Українсько-руський архів, т. ІІІ — «Літературно-науковий вісник», 1907, т. 40, стор. 363—364.

Підсумовуючи, необхідно сказати, що у Франкових працях загалом дана об'єктивна оцінка української історіографії, відзначені її сильні й слабкі сторони. Високо цінив дослідник революційно-демократичну течію в українській історіографії і у визначенні критеріїв в її оцінці стояв на правильних позиціях.

г

І. Я. ФРАНКО — ВИДАВЕЦЬ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Глибоко вивчаючи історію України, І. Я. Франко цікавився її джерелами. І це не випадково. Адже джерела є основою вивчення історичного процесу, основою історичних знань взагалі. В. І. Ленін підкреслював, що «...писати історію, давати пояснення етапів робітничого руху, прунтуючись не на фактах, а на тому, що приємне для особи історика, це... просто забавне хлоп'яцтво»¹.

І. Я. Франко дбав про нагромадження джерел з історії України, закликав розшукувати їх. У листі до Б. Заклинського в червні 1905 р. він писав: «Дуже був би Вам вдячний, якби Ви в часі вакацій продовжали свої пошукування по старих церквах та попівських стріхах або й хлопських хатах за старими паперами, друками та писаннями (навіть приватні документи, тестаменти, інтерцизи², акти процесів, циркуляри, все має свою вартість). Якби можна такі речі закуповувати до бібліотеки Наук(ового) тов(ариства) ім. Шевченка, то й се не виключене, — невеличкий фондик на се у нас знайдеться»³. У збиранні джерел сам Франко був прикладом для інших. Але не все те, що було ним зібране, могло бути опубліковане.

Публікація Франком джерел — важлива ділянка в його діяльності як історика. Революціонера-демократа цікавили в однаковій мірі джерела з усіх періодів історії України, але

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 423—424.

² Застереження судові.

³ Лист І. Я. Франка до Б. Заклинського від 20 червня 1905 р. — Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 608.

найбільше його публікацій стосується різних питань епохи феодалізму.

Докоряючи М. С. Грушевському за недостатнє використання в його «Історії України-Русі» (т. I) свідчень визначного грецького історика V ст. до н. е. Геродота про скіфів, Франко вважав потрібним довести до відома українського читача ці свідчення. І в «Причинках до історії України-Русі» він надрукував українською мовою «Скити і Скитія. Історичні оповідання Геродота»⁴. Це був переклад з німецького видання «Die Geschichten des Herodotos übersetzt von Friedrich Lange, neu herausgegeben von Dr. Otto Güthling». Erster Teil, Leipzig, без дати. Німецький переклад Франко звіряв у найважливіших місцях із грецьким текстом. Публікуючи цей переклад, він керувався інтересами науки. «Роздивившись в тих звістках, які подає Геродот про скитів у своїм будь-що-будь неоціненнім творі, — читаємо в «Передньому слові» до перекладу, — я дійшов до переконання, що подання тих звісток у перекладі на нашу мову може зацікавити навіть широку публіку, а фаховим історикам, які в своїх компендіях опираються головню на новіших працях спеціалістів, а рідко коли заглядають до старих джерел, можуть подавати більше наукового матеріалу і насунути більше критичних уваг, ніж се може вчинити не особливо докладний і далеко не наглядний виклад проф. Гр(ушевського)»⁵. До перекладу Франком додані цінні коментарі.

У цікавій розвідці «Дещо про хозар» революціонер-демократ навів у перекладі на українську мову цікавий лист хозарського кагана Йосифа до єврейського вченого в Іспанії Газдая, писаний близько 960 р.⁶. Цей лист кидає світло на історію Хозарського каганату, дає можливість краще зрозуміти русько-хозарські відносини.

У праці «Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.» Франко вмістив українською мовою лист німецького місіонера Брунона, що, як указувалось вище, в 1007 р. був у Києві. Лист Брунона — цікавий документ з історії давньої Русі. Франко ґрунтовно проаналізував його.

⁴ І. Франко. Причинки до історії України-Русі, ч. I.

⁵ І. Франко. «Передне слово» до праці «Скити й Скитія. Історичні оповідання Геродота». — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I. стор. 61—62.

⁶ Див.: І. Франко. Дещо про хозар. — У зб.: Причинки до історії України-Русі, ч. I, стор. 92—99.

Цікавим допоміжним джерелом у висвітленні феодальної епохи на Україні є різноманітні кінцеві записи в староруських рукописах. Знаходимо, писав Франко, в таких записах також історичні нотатки, згадки про князів, митрополитів і т. д. Давши загальну характеристику такого виду джерел, він опублікував кілька кінцевих записів, зокрема, той, який був вміщений на 1132 сторінках Крехівської Палей. На його думку, публікація збірки кінцевих записів мала б «немале значення і язикове й історичне і навіть чисто літературне...»⁷

До першої половини XVI ст. відносяться шість записів князя Іллі Костянтиновича — батька Гальшки Острозької, які історик видав окремою брошурою⁸. Перший запис належить до категорії заставних листів. Князь писав, що у Семена Митковича Бобинського він позичав 300 кіп литовських грошей і на цю суму віддав йому у заставу маєток Котів. У другому і третьому записі йшлося про розмежування землі Іллі Костянтиновича від села Пісочної, що належало Яцку Пісочинському. Четвертий запис подає доходи від маєтків князя. У п'ятому записі говориться про здачу князем у заставу за позичену суму міста Рівного і місцевого замку, про різноманітні заняття місцевого населення та їх феодальні повинності. І, нарешті, шостий запис — це заповіт князя перед смертю. Оцінюючи вартість усіх шести записів Іллі Костянтиновича, І. Я. Франко вказував, що вони важливі для характеристики домашнього і громадського життя тих часів та мови, якою розмовляли українські магнати і якої вживали в королівській канцелярії, в судах та інших установах. «Сей язик, — писав історик, — у своїй основі народний український, дуже близький до теперішнього, а відмінний від нього хіба численними білорусизмами...»⁹ До другої половини XVI ст. (1596 р.) відноситься розшуканий і опублікований істориком лист олександрійського патріарха Мелетія Пігаса до Івана Вишенського з закликом повернутися в рідний край¹⁰.

І. Я. Франко зібрав і видав багато віршів, в яких були описані події визвольної війни українського народу під про-

⁷ І. Франко. Кінцеві записки в староруських рукописах. ЗНТШ, т. 74, стор. 145—149; його ж. Дві вхідні карти. ЗНТШ, т. 63.

⁸ Див.: І. Франко. Шість записів князя Іллі Константиновича Острозького з р. 1553—1540. З передмовою та поясненнями подав д-р Іван Франко, Львів, 1913.

⁹ Там же, стор. 7.

¹⁰ І. Франко. Іван Вишенський і його творн. Львів, 1895, стор. 457—459.

водом Б. Хмельницького¹¹. Друкуючи їх, він усвідомлював, що першорядної історичної ваги, такої, як документи та урядові реляції, ці вірші не мали, проте давали характеристику відносин, поглядів, настроїв і уподобань того часу, дозволяли заглянути в життя тієї суспільності, що бачила на власні очі бурхливі події визвольної війни. Опублікована істориком збірка віршів охоплювала період від початку війни до Зборівського договору. Як позитивну рису Франкового видання необхідно особливо підкреслити його ґрунтовний аналіз віршів у зв'язку з висвітлюваними в них подіями.

Вище вже вказувалось, що І. Я. Франко цікавився літописами, які він вважав важливими джерелами до історії України. В журналі «Киевская старина» ним була опублікована частина Підгорецького літопису¹². У вступі до цієї публікації історик зробив опис рукопису в загальних рисах. Сам літопис, відзначав він, становив частину рукопису, яка мала 150 сторінок. На літопис припадало лише 60 сторінок. На сторінках 89—97 було вміщено кілька документів, виписаних із львівських гродських актів. Це були дарчі записи на користь Підгорецького монастиря. Решту місця займали інвентарі, або «реєстри», книг і церковного майна монастиря. Літопис, з якого взято два останні аркуші, доведено до 1715 р.

Слід відзначити, що Франко публікував лише ту частину літопису, яка посідала історичні матеріали, пропускаючи, однак, копії документів: дарчих записів, королівських привілеїв і єпископських грамот, а також матеріали, що мали другорядне значення.

Франкова публікація Підгорецького літопису повніша, ніж публікація А. С. Петрушевича в його «Сводной галицко-русской летописи». В цьому полягає її цінність.

Як видно з Франкової публікації, Підгорецький літопис торкався переважно церковної історії і був написаний представником духовенства. Проте в ньому є, наприклад, повідомлення про руйнівні війни султанської Туреччини і її спільника Дорошенка на Україні в 70-х роках XVII ст. тощо.

Франкові належить публікація записки земського судді Брацлавського повіту Ф.-К. Дусяцького-Рудомина, яка відноситься до кінця XVII — початку XVIII ст. В цій записці роз-

¹¹ І. Франко. Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах. ЗНТШ, т. 23 і 24.

¹² Див.: «Киевская старина», 1890, т. 30, стор. 122—128.

повідаться про життєвий шлях її автора, перелічуються гетьмани великого князівства Литовського, литовські єпископи тощо. На останній сторінці рукопису, який мав усього 16 сторінок, було вміщено дві інформації в господарських справах. «Незважаючи на невелику історичну вартість цього рукопису, — писав вчений, — я все-таки вважаю не зайвим опублікувати його в повнім тексті як пам'ятку чоловіка, що хоч не зайняв у житті видного історичного місця, все-таки брав участь у многих історичних подіях і полишив у своїм рукописі пам'ятку не дуже звичайної як на ті часи душі, яка в деяких хвилях, прим (іром) у записці з р (оку) 1700 уміла підвестися на досить високий ступінь розуміння політичної ситуації краю»¹³.

У праці «Причинки до історії Галичини в XVIII віці» І. Я. Франко звертав увагу на доцільність використання й такого джерела, як вписні громадські книги. У цих книгах записувано розпорядження властей, звістки про розбої і розбійників, про засудження винних, про різні місцеві звичаї тощо. Одним словом, резюмував історик, в них маємо невикористані матеріали для нашої історії. Бажаючи покласти початок праці над використанням дослідниками згаданих книг, Франко опублікував частину записів, які вела парохіальна канцелярія в селі Довгополі Косівського повіту. Ці записи відносяться до XVIII ст.¹⁴ Викликають інтерес також фрагменти записів декана Березницького про перебування російської армії в Галичині в 1764 р.¹⁵

Окремий документ опублікував І. Я. Франко про занепад братства в Болехові на початку XVIII ст. Взагалі, відзначив історик у вступі до цієї публікації, братства при унії мали тільки одну мету — дбати про «благоліпіє» обряду, про церковні знадоби, про світло і порядок у церкві та під час свят¹⁶.

Певну вагу мають опубліковані Франком записи церковних візитаторів про стан парафій на Снятинщині у другій по-

¹³ І. Франко. Шасливий чоловік. Образок із життя білоруського пана з XVII—XVIII в. ЗНТШ, т. 105, стор. 151—152.

¹⁴ І. Франко. Причинки до історії Галичини в XVIII віці. ЗНТШ, т. 27.

¹⁵ І. Франко. До історії галнцько-руського селянства. Інтердикт в селі Кунині. — «Житє і слово», 1894, кн. 5.

¹⁶ І. Франко. До історії церковних братств на Галицькій Русі. ЗНТШ, т. 21.

ловині XVIII ст. та лист перемишльського єпископа О. Шумлянського до сяноцького старости Мнішка в 1790 р. В останньому, наприклад, розповідалось про сваволю галицької шляхти напередодні розпаду Речі Посполитої¹⁷.

У публікації «З сільського архіва» Франком наведені дані про повинності, що їх мали виконувати на користь попа селяни села Волчухи Городоцького повіту у Східній Галичині наприкінці XVIII ст. Кожен селянин-чвертник повинен був платити попові щорічно 1 злотий, загородник — 15 грошей і т. д., не рахуючи натуральних данин¹⁸.

З селянського питання на західноукраїнських землях кінця XVIII—першої половини XIX ст. історик опублікував й інші документальні матеріали. Окремий том джерел присвячений історії шпихлірів у Галичині¹⁹. В цей том увійшли губернiальний рескрипт до Станового відділу про створення шпихлірів, відповідь останнього на урядовий проект про створення шпихлірів, перелік шпихлірових фондів за станом на 1794 р., рукописна праця К. Процінського про шпихліровий фонд, скарги громад на поміщиків і т. д. Звичайно, ці матеріали були широко використані Франком у його монографії «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784—1840 рр.» Вони дають можливість простежити важке становище західноукраїнського селянства, його феодальне гноблення. Цікава, наприклад, з цього приводу скарга громад Ступниці і Котовані на свого поміщика. Селяни жалілись, що поміщик жорстоко експлуатував їх, чинив над ними люту фізичну розправу. «Як тільки над нами почав панувати, — писали селяни, — його милість знатний пан Антін Дверницький, теперішній наш поміщик, то нас безправно на протязі двох з половиною років жорстоко карано: били киями по голові, по плечах, по руках, а потім клали і тримали так, що один сидів на ногах, а другий на голові, а двох били киями, а в кінці били ногами і знущались над нами, як тільки хотіли...»²⁰.

Деякі факти з життя західноукраїнського селянства на початку XVIII ст. наведені Франком у його публікації «За-

¹⁷ І. Франко. До історії руської церкви в останніх часах Річпосполитої польської. — «Зоря», 1886, № 4; його ж: До історії руської церкви в XVIII віці. — «Зоря», 1886, № 12.

¹⁸ І. Франко. З сільського архіва. ЗНТШ, т. 83.

¹⁹ Громадські шпихліри в Галичині 1784—1840 рр. Збірка документів і розвідка. Українсько-руський архів, т. II, Львів, 1907.

²⁰ Там же, стор. 149.

писки руського селянина з початку ХІХ в.»²¹. Публікація «Урицькі «князі» при кінці ХVІІІ віку» кидає світло на економічне і громадське становище солтисів, або князів, в селі Уричі Стрийського повіту наприкінці ХVІІІ ст. Документ був надрукований українською і латинською мовами²². В журналі «Киевокая старина» Франко опублікував «Записку о состоянии Подольи в 1843 году». Це була доповідна подільського губернатора цареві Миколі І про становище в губернії. В ній наводились відомості про побут селян, про населення в цілому, про міста тощо. Цікава, зокрема, характеристика подільських міст: «Внутрішній і зовнішній стан їх (тобто міст. — М. К.) такий жалюгідний, що не може не звертати на себе уваги, не може не викликати міркувань про їх покращання»²³. Історик опублікував умови життя перших поселенців у Слободі біля Нагуевич Дрогобицького повіту²⁴.

Стан освіти у Східній Галичині напередодні буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. характеризує опублікована Франком скарга жителів села Залуче над Черемошем від 29 жовтня 1840 р. У цій скарзі наведені незаперечні факти, які свідчили, що галицька польська шляхта дуже вороже ставилась до поширення освіти серед селянства. Про це ж саме йдеться й у частково опублікованому Франком меморіалі графа Красицького до галицького станового сейму (1842 р.)²⁵.

Революціонер-демократ надрукував рішення крайового апеляційного трибуналу у справі підданих громади села Якубової Волі. В цьому документі йдеться про відомий антифеодальний селянський виступ у згаданому селі в 1819 р.²⁶. Листи різних осіб (О. Гіцкевича, Пельтенберга, А. Ковалевського, І. Борисикевича та ін.) або їх уривки, опубліковані Франком, малюють загальну обстановку в Галичині і наростання селян-

²¹ І. Франко. Записки руського селянина з початку ХІХ в. ЗНТШ, т. 115.

²² І. Франко. До історії галицько-руського селянства. Урицькі «князі» при кінці ХVІІІ віку. — «Житє і слово», 1894, кн. І.

²³ І. Франко. Записка о состоянии Подольи в 1843 году. — «Киевская старина», 1896, т. 52, кн. ІІІ, стор. 92.

²⁴ І. Франко. Контракт Слободи біля Нагуевич Дрогобицького повіту, 1779 р. — У зб.: Студії з поля суспільних наук і статистики, т. ІІІ, Львів, 1912.

²⁵ І. Франко. К истории проsvещения в Галиции. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 554—558.

²⁶ І. Франко. До історії галицько-руського селянства. Бунт аграрний в Якубовій Волі в р. 1819. — «Житє і слово», 1894, кн. І.

ського руху напередодні революції 1848—1849 рр.²⁷. Про класовий антагонізм між поміщиками і селянами та антифеодальну боротьбу останніх говориться в перевиданій Франком частині статуту культурно-освітнього товариства²⁸, яке мало розгорнути свою діяльність на західноукраїнських землях. Селянин, пишеться тут, «помилково вважає цісарські розпорядження, що наказують виконувати громадські обов'язки, державні податки, наложені на громадян, військову повинність, встановлену для збереження загальної безпеки — за саме зло, що має на увазі виключно його поневолення, і не тільки занедбує обов'язки щодо суспільства і його уряду, але навіть досить часто проти цих обов'язків виступає; поміщиків, державців і посесорів земельних благ і навіть їхніх управителів і службовців вважає і називає якимись своїми тиранами і гнобителями і або зовсім відмовляється виконувати підданчі обов'язки, або виконує їх менш щиро і менш дбайливо. Панські маєтки та їхні прибутки вважає наслідком поту свого чола...»²⁹.

Франко високо цинив згаданий статут як «важливий документ для історії нашого національного розвитку і для історії поглядів нашої інтелігенції на простий народ і його життя, а також на засоби і цілі його освіти»³⁰.

Одним з найбільш цінних археографічних видань І. Я. Франка є випущені у світ під його редакцією «Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку»³¹. Це об'ємистий том публікацій документів про культурний рух на західноукраїнських землях XVIII — першій половині XIX ст. Революціонер-демократ не тільки редагував книгу, але й сам вмістив у ній велику кількість документів або їх уривків. Найцінніші документи стосуються стану освіти у Східній Галичині. Опубліковані матеріали свідчать про низький рівень не тільки початкової, але й середньої та вищої школи того

²⁷ І. Франко. Батько й дочка (із паперів Івана Федорознча). ЗНТШ, т. 93.

²⁸ Цей статут, написаний у Перемишлі І. Могильницьким, був надрукований у Відні в 1816 р. Наприкінці XIX ст. він став бібліографічною рідкістю. З цього примірника Франко й передрукував найважливішу його частину (§ 10).

²⁹ І. Франко. Нариси з історії української літератури в Галичині.— Твори в двадцяти томах, т. 16, стор. 148.

³⁰ Там же, стор. 147.

³¹ Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку, Львів, 1902.

часу, про розгортання полонізації українських шкіл уже наприкінці XVIII ст.

Винятковий інтерес викликає бібліографічний опис трьох рукописних українських підручників для початкової, середньої і вищої школи з першої третини XIX ст. та витяги з них. У розділі «Перше руське просвітне товариство з рр. 1816—1818» І. Франко уже повністю опублікував текст статуту цього товариства. Свої публікації він супроводив цінними коментарями.

Франкові належить видання свідчення полковника Головича про участь галицьких українців у битві під Аустерліцем у 1805 р.³² та видання запрошення українського вченого-філолога О. Левицького до передплати на українську газету, яка мала виходити з 1 січня 1846 р.³³

Революціонер-демократ видав чимало джерел з історії революції 1848—1849 рр. на західноукраїнських землях. Важливими є публікації уривків із листів до І. А. Федоровича та витягів із його щоденника про події 1848 р. У листі О. Гіцкевича від 19 березня писалось: «Випадки наступають по собі, мов буря. Мусите вже певно знати про революцію у Відні, про обіцяну конституцію, свободу печати, уоруження міщан і студентів як народної гвардії і роззброєння війська». В іншому листі того ж автора про події у Львові писалось: «Незліченні маси народу облягали в'язниці, радісними окриками вітали кожного в'язня при його виході, а деяких навіть ношено на руках»³⁴. Важливе повідомлення є в листі тернопільського мандатарія Айгнера, який 11 серпня 1848 р. писав: «...Василь Гарматій, посол (до рейхстагу) із Микулинець, баламутить тутешнє хлопство. Вчора писали grimлівські міщани і селяни до Гарматія про поля і ліси. Говорять, що Гарматій велів збирати підписи, аби Галичина була поділена на дві часті, польську і руську»³⁵. Історик опублікував частину програмної відозви «Головної руської ради» від 15 травня 1848 р. У його публікації є, зокрема, таке важливе місце відозви: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів вино-

³² І. Франко. Участь русинів в битві під Аустерліцом 1805 р. ЗНТШ, т. 17.

³³ І. Франко. Перша галицько-руська часопись. — «Руська школа», 1891, т. I, вип. 2, стор. 64—67.

³⁴ І. Франко. Причини до історії 1848 р. ЗНТШ, т. 88, стор. 96, 98.

³⁵ Там же, стор. 115.

сить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує»³⁶.

Отже, у відозві заявлялось про етнічну єдність галицьких українців з усім українським народом. У праці «Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 р.» Франко вмістив ряд цікавих документів, в тому числі звернення управління Станіславської округи до сільських управ від 20 травня 1848 р. з закликом до спокою та передвиборну відозву, видану в Станіславі в 1848 р.³⁷. Історик опублікував цікавий лист Г. Гинилевича, учасника Слов'янського з'їзду, який він написав із Праги 9 травня 1848 р. до Яворівської окружної ради. В цьому листі докладно говорилось про проект згадуваної вище польсько-української угоди³⁸. Історик надрукував французький текст відозви М. О. Бакуніна до слов'ян та його український переклад³⁹.

Відомо, що свою відозву Бакунін подарував І. Борисикевичу на Слов'янському з'їзді у Празі. До цієї публікації Франко додав власні коментарі. Йому ж належить публікація українською мовою виступу І. Капущика у віденському парламенті⁴⁰, цісарського патенту від 17 квітня 1848 р. про скасування панщини⁴¹, «Промови до підданих при оголошенні циркуляру о знесенню панщини і інших данин підданчих»⁴², яку виголошували державні службовці, так званого гончого листа австрійського уряду за керівниками угорської революції — Кошутом та ін., знайденого у селі Ботелці Вишній Турчанського повіту⁴³, автографу Ф. Смолки про події в Галичині весною 1848 р.⁴⁴, звернення Г. Шашкевича (брата Маркіяна Шашкевича) до діяча польського визвольного руху Ю. Камінського від 29 березня 1848 р.⁴⁵, програми народного віча у

³⁶ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. — Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 656.

³⁷ І. Франко. Причинок до галицько-руської бібліографії 1848—1849 рр. ЗНТШ, т. 22.

³⁸ І. Франко. З 1848 року (Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди). — «Діло», 1883, № 61.

³⁹ І. Франко. Основи нової слов'янської політики Бакуніна. ЗНТШ, т. 109.

⁴⁰ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 629—630.

⁴¹ Там же, стор. 623—626.

⁴² Там же, стор. 628.

⁴³ І. Франко. Кошут і кошутська війна. — «Житє і слово», 1894, кн. 3.

⁴⁴ І. Франко. Два автографи Францішка Смолки. ЗНТШ, т. 37.

⁴⁵ До історії 1848 року. — «Житє і слово», 1896, кн. 3.

Станіславі 30 травня 1848 р. та газетних інформацій про його проведення⁴⁶.

Дев'ятнадцятого століття стосується й ряд інших опублікованих Франком документів.

Насамперед слід згадати про Франкові публікації в журналі «Житє і слово» під рубрикою «Із переписки наших літературних і політичних діячів», які відносяться до ХІХ ст. Маємо на увазі листування між Ю. Федьковичем і учнівською «Громадою» в Станіславі (1866—1868 рр.), зокрема п'ять листів Ю. Федьковича до цієї «Громади»; два листи українського письменника В. Шашкевича — один невідомому адресатові, а другий — В. Навроцькому (1865 і 1872 рр.); лист С. Качали до В. Навроцького (1873 р.); три листи Ю. Федьковича до українського культурно-освітнього діяча А. Кобилянського (1861 р.); лист професора Львівського університету М. Гриневицького до відомого польського культурного діяча М. Оссолінського (1813 р.); шість листів українського письменника і журналіста Ф. Заревича до В. Шашкевича (1866, 1868 рр.); лист українського історика А. Кралицького до В. Шашкевича (1866 р.); лист О. Левицького до видатного діяча чеського національного відродження В. Ганки (1837 р.); три листи українського етнографа і мовознавця Й. Лозинського до В. Ганки (1840, 1847 рр.); вісім листів Д. Зубрицького до В. Ганки (1844, 1846 рр.); лист П. Куліша до В. Ганки (1846); два листа Г. Шашкевича до В. Гарматія (1849, 1860 рр.); лист селянина А. Пирожка до В. Гарматія (1848 р.); лист Ю. Федьковича до українського громадського діяча А. Дідицького (1861 р.). Це листування має неабияке значення для висвітлення суспільно-політичного і культурного руху на західноукраїнських землях та чесько-українських зв'язків у ХІХ ст. Сам Франко, пояснюючи мотиви своїх публікацій, писав: «Бажаючи подавати в «Житю і слові» якнайбільше матеріалів для історії нашої суспільності, її духовного і економічного розвою, ми не можемо поминути такого важного жерела, яким нині загально признано приватну переписку більше і менше видних діячів літератури і політики»⁴⁷.

⁴⁶ До історії 1848 року. — «Житє і слово», 1896, кн. 2; його ж. Знадоби до життєписи А. Могильницького. — «Зоря», 1885, № 22.

⁴⁷ І. Франко. Із переписки наших літературних і політичних діячів. — «Житє і слово», 1894, кн. 1, стор. 116; 1895, кн. 1; 1895, кн. 2; 1895, кн. 4; 1897, кн. 4; 1897, кн. 5—6.

Дуже цінним є двотомне видання Франка «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших»⁴⁸. У передмові до цього видання історик писав: «Виходячи з того погляду, що в кореспонденції Драгоманова мають головну вартість власне його листи, я видаю отсе першу половину тих його листів, писаних до мене і до інших людей через мої руки або взагалі збережених у мене (в часі їх присилки вони іноді ходили по руках у досить широкім кружку, часто пропадали, а іноді зберігалися далеко від первісного адресата), як причинок до його біографії й характеристики»⁴⁹. Необхідно зробити поправку до цих слів Франка. Оpubлікована ним епістолярна спадщина важлива не тільки для вивчення постаті М. Драгоманова. Це цінний внесок у вивчення суспільно-політичного руху й історії культури на Україні наприкінці ХІХ ст., до речі, ще й дотепер слабо вивчений і використаний нашими дослідниками. Багато цікавого може знайти історик у цьому виданні Франка і в питанні українсько-російських взаємин. Але найбільше значення мають листи Драгоманова до Франка, до редакції журналу «Друг» та до киян. Історик влучно зауважив, що чимало листів Драгоманова можна вважати зразками епістолографії, особливо перший лист до киян, написаний у лютому 1886 р. «з великим багатством аргументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та трагізмом тону, що так і хапає за серце»⁵⁰.

Лист О. М. Бодяньського до відомого польського історика А. Бельовського (1857 р.) був надрукований Франком у журналі «Зоря»⁵¹, а листи О. С. Терлецького — у ювілейному «Альманасі» віденської «Січі». Чотири листи Терлецького, адресовані Л. Заклинському, учневі станіславської гімназії та керівникові місцевої гімназійної «Громади» (1866, 1868, 1869 рр.), відбивають занепад діяльності останньої. П'ятий лист (1876 р.) був написаний Терлецьким до західноукраїнського діяча М. Бучинського з Відня. Терлецький був тоді головою віденської «Січі». Відповідаючи йому на докір за видання брошур «Парова машина», «Про бідність» і «Правда», революціонер-демократ Терлецький писав: «Та я не тіль-

⁴⁸ М. Драгоманов Листи до Ів. Франка і інших 1881—1886. Видав Іван Франко, Львів, 1906; 1887—1895, Львів, 1908.

⁴⁹ Там же. Передмова, стор. 4.

⁵⁰ Там же, стор. 9.

⁵¹ І. Франко. До біографії Осипа Бодяньського. — «Зоря», 1886, № 12, стор. 215.

ки голову свою... але цілого себе, із усією своєю будуччиною і кар'єрою покладу «під обух власті», коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню. Ідуть і ішли ліпші люди під той обух, то чом же не йти мені?»⁵². Франко видав також частину промови Терлецького на одних із зборів віденської «Січі» та обвинувальний акт у його справі на судовому процесі в січні 1878 р. у Львові⁵³.

Революціонеру-демократу належить видання листування П. Куліша з галицькими українцями (1870—1871 рр.)⁵⁴, шести листів С. Шараневича до М. Кобринського (1862—1864 рр.)⁵⁵, двох листів та двох уривків з листів до різних осіб західноукраїнського поета-романтика А. Могильницького (1843—1867 рр.)⁵⁶, чотирьох листів західноукраїнського письменника і видавця С. Шеховича: один — до І. Федоровича і три — до М. Кобринського (1853, 1863 рр.), двох листів Г. Шашкевича та одного листа Я. Головацького до невідомих осіб (1853—1854, 1861 рр.)⁵⁷, двох листів відомого українського громадського діяча М. Ковалевського до Павлика і Франка (1892, 1896 рр.)⁵⁸. Значення цих публікацій у висвітленні політичного і культурного руху на Україні в ХІХ ст. безперечно, зокрема для викриття націоналістичних писань Куліша.

У книзі «З останніх десятиліть ХІХ в.» Франка вміщені рішення народного віча у Львові в 1880 р.⁵⁹. Важливою є публікація великої записки одеських українців царському урядові від 15 січня 1905 р., в якій говориться про безправне стано-

⁵² І. Франко. П'ять листів Остапа Терлецького. Відбитка з ювілейного «Альманаху» віденської «Січі», виданого в 40-літню річницю заснування товариства, Львів, 1908, стор. 10.

⁵³ І. Франко. Др. Остап Терлецький. ЗНТШ, т. 50, стор. 19—20, 41—42.

⁵⁴ І. Франко. Із переписки П. Куліша з галичанами 1870—71 рр. ЗНТШ, т. 26; його ж: Переписка Куліша с Володимиром Барвнянским в первой половине 1871 г. «Киевская старина», 1898, т. 63, кн. 10.

⁵⁵ І. Франко. Шість листів пок. Ізндора Шараневича з рр. 1862—1864 рр. ЗНТШ, т. 47.

⁵⁶ І. Франко. Знадоби до житєписи А. Могильницького. — «Зоря», 1884, № 1; 1885, № 20, 21, 22, 24.

⁵⁷ І. Франко. До житєписи і характеристики Северина Шеховича. — «Зоря», 1886, № 6, стор. 104; його ж: Шість листів галицьких «старорусів» з рр. 1853—1863. ЗНТШ, т. 48, стор. 3—12.

⁵⁸ І. Франко. Микола Васильович Ковалевський. (Кілька споминів і листів на пам'ять десятиліття його смерті). — «Літературно-науковий вісник», 1908, т. 41.

⁵⁹ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. Молода Україна, ч. 1, Львів, 1910. Додатки.

вище українського народу під гнітом царизму⁶⁰. Лист службовця сервітної комісії якогось Водієри з Тернополя (1857 р.) є ілюстрацією пограбування поміщиками громадських лісів і пасовиськ на західноукраїнських землях⁶¹.

На сторінках «Літературно-наукового вісника» надрукована Франкова стаття «Двоязычність і дволичність» про одного із стовпів галицького москвофільства — Наумовича. В цій статті історик опублікував деякі його листи та фрагменти з інших листів. Вивчення їх показує, що Наумович зовсім був не «другом» народу, як він себе любив афішувати, а його ворогом⁶². Неповні тексти листів Наумовича друкувались істориком і на сторінках журналу «Народ»⁶³.

І. Я. Франко готував ще й інші публікації документів. Так, він мав намір опублікувати інші три листи С. Шеховича та повний текст урядового розпорядження про врегулювання шкільної і релігійної справи на Буковині від 29 квітня 1786 р. У вступі до тексту дана досить широка характеристика Буковини на час її приєднання до Австрійської монархії⁶⁴.

Певне значення для історичної науки мають виявлені та опубліковані вченим літературні пам'ятки. Про свою діяльність у цій ділянці Франко писав ще 1895 р., що йому пощастило «віднайти і визискати для науки: незвісний досі рукопис творів Вишенського, один незвісний досі твір Василя Суражського, дві релігійні драми, два шкільні діалоги, декілька віршів, не говорячи вже про довгий ряд апокрифів і легенд, котрих публікацію я розпочав у видаванім мною дво-місячнику «Жите і слово»⁶⁵. Літературознавці повинні глибоко розкривати вклад Франка у виявлення і публікацію літературних пам'яток українського народу.

⁶⁰ І. Франко. Новий документ до старого «спору». — «Літературно-науковий вісник», 1905, т. 29.

⁶¹ І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичці, стор. 644—645.

⁶² І. Франко. Двоязычність і дволичність. — «Літературно-науковий вісник», 1905, т. 32.

⁶³ І. Франко. До характеристики Івана Наумовича. — «Народ», 1891, № 23—24, стор. 314—315.

⁶⁴ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, спр. 617, 688.

⁶⁵ І. Франко. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895, стор. IV.

В другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. українська історична наука не розвивалась як єдиний процес. У ній виразно виступала революційно-демократична течія, з одного боку, і буржуазна — з другого.

Найвизначнішим представником революційно-демократичного напрямку в українській історіографії після Т. Г. Шевченка був І. Я. Франко. В його історичних та інших працях успадковані Шевченкові революційно-демократичні традиції.

Історичні погляди І. Я. Франка, як і його суспільно-політичні погляди в цілому, формувались в умовах конкретної соціально-економічної дійсності, що оточувала його, під впливом ідей марксизму, передової російської й української революційно-демократичної думки та матеріалістичного природознавства. З цілковитим правом можемо віднести до світогляду Франка лєнінські слова, сказані про О. І. Герцена, що він «дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом»¹. Як прогресивному історик, Франкові були притаманні передові для його часу методологічні погляди.

Пояснюючи історичний процес з матеріалістичних позицій, революціонер-демократ був глибоко оригінальним. Добре обізнаний з європейською історіографією, особливо німецькою і польською, він мав власний почерк дослідника. Його наукова спадщина стояла на рівні передової європейської історичної науки.

Творчий діапазон І. Я. Франка був широким. У своїх працях він торкався історії ряду європейських країн. Проте найвагомійший його вклад — у вивчення історії України. При цьо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 9.

му спадщина Франка як історика стосується головним чином епох феодалізму і капіталізму на Україні. Всі найважливіші питання в історії України, які відносяться до цих епох, порушені в його працях.

Багато уваги приділив І. Я. Франко вивченню історії Давньоруської держави, виникнення якої розцінювалось ним як наслідок розвитку внутрішніх процесів, як закономірне явище. Київську Русь він вважав феодальною державою, яка досягла свого апогею за князювання Володимира Святославовича. Правильно визначені істориком окремі соціальні групи давньоруського суспільства, охарактеризоване феодальне роздроблення руських земель, простежені їх визначні культурні здобутки. Важким ударом по Русі була монгольсько-татарська навала, яку історик оцінював лише в негативному плані.

У своїх працях І. Я. Франко дав стисло характеристику соціально-економічного розвитку українських земель до середини XVII ст., зокрема вказав на розвиток фільварково-панщинної системи, простежив процес закріпачення селянства, його юридичне становище.

Революціонер-демократ був ворогом католицизму, пов'язував важке становище українського народу, його національне і релігійне гноблення з поширенням католицизму на Україні, з антинародною діяльністю Ватикану та єзуїтів. Важливі його спостереження щодо боротьби народних мас проти унії, яка ще більше погіршувала становище українського народу.

І. Я. Франко — дослідник історії українського козацтва. Козаків він показав як справжніх захисників народних інтересів. Правильною є його теза, що вістря боротьби в селянсько-козацьких війнах на Україні наприкінці XVI—в першій третині XVII ст. було спрямоване проти панування на українських землях польської шляхти. Високо оцінював Франко роль у визвольному русі на Україні К. Косинського, С. Наливайка, Т. Федоровича, П. Павлюка, Д. Гуні та ін. Позитивно оцінена особа гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Очолювані ним українські козаки відіграли, на думку дослідника, вирішальну роль у забезпеченні успіху об'єднаної польсько-української армії в битві під Хотином, після якої Туреччина поступово стала втрачати свою могутність.

Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького в трактуванні історика являла собою великий народний рух, викликаний соціальним, національним і релігійним гнобленням українського народу. Історик вважав

цю війну закономірним явищем. Об'єктивно охарактеризованим її рушійні сили, хід. В оцінці Франка Хмельницький був визначним державним діячем України. Возз'єднання України з Росією розглядалось ним як прогресивне явище.

У працях революціонера-демократа дано стислий аналіз розвитку української культури в другій половині XIV — першій половині XVII ст. Розглянуті її окремі галузі, зокрема література. Важливий висновок про те, що Київ, уникнувши «руїни», в другій половині XVII ст. став осередком освіти і літератури не тільки України, але й Росії.

Умови розвитку українського народу у XVIII ст. І. Я. Франко не вважав сприятливими. Він навів цілий ряд фактів про колоніальний наступ російського царизму на Україні. Вчений засудив зруйнування Запорізької Січі царським військом. Його характеристика Петра I і Катерини II цілком збігається з Шевченковою. У працях історика відтворена також картина народного повстання 1702—1704 рр. на Правобережжі та Коліївщина в 1768 р. Франко намагався по-науковому висвітлити ці важливі події в історії України.

Починаючи з кінця XVIII ст., в науковій спадщині революціонера-демократа домінує західноукраїнська тематика. Історик дав ґрунтовний аналіз соціально-економічного становища селянства Східної Галичини наприкінці XVIII—в першій половині XIX ст. та стислу характеристику антифеодальної боротьби селянства, зокрема опришківства. Цінними є праці про шпихліри в Галичині. Вони дають вичерпну характеристику їх утворення та поступової ліквідації. Висвітлення ж суспільно-політичного руху та культурного процесу дає Франко по всій Україні. У його численних працях підкреслене велике значення в історії українського народу творчості революціонера-демократа Т. Г. Шевченка, вплив Наддніпрянщини на розвиток суспільно-політичного руху та культури західноукраїнських земель.

Найбільшу кількість праць І. Я. Франко присвятив вивченню історії України епохи капіталізму.

Історик дав об'єктивну характеристику буремних років революції 1848—1849 рр., які він вважав на західноукраїнських землях переломними. Описані також найважливіші події революції. Широко висвітлено розгортання національно-визвольного руху у Східній Галичині.

Поразка революції 1848—1849 рр. визначила спосіб проведення селянської реформи, що, як відзначив історик, мала

половинчастий характер. Дослідженню історії цієї реформи присвячена його фундаментальна монографія «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині».

Критична оцінка Франком селянської реформи в Галичині в 1848 р., як і аналогічної реформи на Наддніпрянській Україні в 1861 р., суперечила оцінці цих реформ буржуазними істориками, які всіляко вихваляли її.

Вражає глибина Франкового аналізу під час розгляду ним соціально-економічних відносин у Східній Галичині в другій половині ХІХ ст. Історик викрив колоніальну політику австрійського уряду щодо західноукраїнських земель, навів численні дані про розвиток капіталізму в економіці Східної Галичини, про абсолютне і відносне зубожіння трудящих. Докладно проаналізовані ним феодалні залишки, тягар яких несли на своїх плечах широкі народні маси, а також заокеанська та європейська еміграція.

До найбільш ґрунтовно опрацьованих Франком проблемних питань історії України слід віднести політичне становище українського народу в другій половині ХІХ—на початку ХХ ст. Розповідаючи про національне пригноблення і політичне безправ'я трудящих України, революціонер-демократ засудив асиміляторську політику російського, австрійського й угорського урядів та польської шляхти. Одночасно він таврував політичне гноблення трудящих, послідовно виступав за дружбу українського, російського, польського та інших народів.

Помітним є вклад Франка у висвітлення революційного руху на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ—на початку ХХ ст., активним учасником якого він був сам. Ним відзначений вплив марксизму на розгортання робітничого руху у Східній Галичині, описані окремі масові виступи робітників. Детально розглянув Франко революційно-демократичний селянський рух, провідну роль у якому наприкінці ХІХ ст. відігравала Українська радикальна партія. Історик гаряче привітав першу російську революцію, з якою пов'язував свої надії на зміну державного й суспільного ладу Росії та України.

У працях революціонера-демократа бачимо багато влучних і глибоких спостережень, висловлювань і висновків про суспільно-політичний рух на Україні в добу капіталізму, особливо на західноукраїнських землях. Історик розмежовував буржуазно-поміщицькі суспільно-політичні течії і революційно-демократичну, вказував на запеклу боротьбу між ними.

Що стосується історії української культури в другій половині ХІХ—на початку ХХ ст., то вклад Франка у її висвітлення також значний. Багато уваги він приділив питанням освіти, науки, журналістики, літератури і театру.

Великий науковий інтерес викликає Франкова оцінка української історіографії. Характеристики, дані революціонером-демократом різним українським історикам, не втратили свого пізнавального значення й дотепер. У його працях відбита боротьба між революційно-демократичною історіографією, видатним представником якої він був, і буржуазною.

З позитивного боку характеризує Франка як історика України те, що він видавав історичні джерела. Його публікації стосуються головним чином епохи феодалізму в історії українського народу.

Характеризуючи творчу спадщину Франка як історика України в цілому, необхідно відзначити, що він, незважаючи на окремі помилки, пояснював історичне минуле українського народу з позицій революційного демократизму. Його висновки і спостереження широко використовуються радянськими істориками для опрацювання найрізноманітніших питань історії України. Сучасна українська радянська історіографія розвивається з урахуванням кращих здобутків дожовтневої прогресивної історіографії, в тому числі й спадщини Франка.

Вся творчість І. Я. Франка була виразом прагнень українського народу до волі, до воз'єднання своїх земель. Революціонер-демократ — палкий патріот рідного народу — ніколи не переставав вірити у кращу долю України, у її славне прийдешнє:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескндою,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі².

Титан праці не дожив до Великого Жовтня, до створення суверенної Української Радянської соціалістичної держави. Та проголошені ним революційні ідеї завжди були з тими, які боролись за торжество соціалістичних ідеалів. Його багату спадщину допомагає творити наше комуністичне завтра.

² І. Франко. Мойсей. — Твори в двадцяти томах, т. 12, стор. 482.

З М І С Т

■

В С Т У П	3
1	
І. Я. ФРАНКО ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ	8
2	
І. Я. ФРАНКО — ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ	22
3	
ВКЛАД І. Я. ФРАНКА У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЕПОХИ КАПІТАЛІЗМУ	78
4	
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В ОЦІНЦІ І. Я. ФРАНКА	162
5	
І. Я. ФРАНКО — ВИДАВЕЦЬ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	184
В И С Н О В К И	199

Николай Николаевич Кравец

ИВАН ФРАНКО — ИСТОРИК УКРАИНЫ.
(На украинском языке).

Редактори В. В. Поляк, Н. О. Радванська. Художник Ю. В. Качабський. Художній редактор Н. М. Чижко. Технічний редактор А. В. Малякко. Коректор М. І. Бардиш.

БГ 09066. Здано до набору 15. I 1971 р. Підписано до друку 19. VIII 1971 р.
Формат 60×84^{1/8}. Папір № 2. Паперов. арк. 6,375. Умовн. друк. арк.
11,86. Обл-вид. арк. 12,7 Тираж 2000. Ціна 1 крб. 20 коп. Зам. 2128.

Видавництво Львівського університету. Львів, Університетська, 1.
Обласна друкарня «Вільна Україна», Львів, Спартак, 10.

Надруковано в обласній книжковій друкарні Львівського обласного управління по пресі, Львів, Стефаніка, 11.

1 крб. 20 коп.

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1971